

**Boltayev Mansurjon
Sotivoldievich**

FUQAROLIK HUQUQI

O'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

Boltayev Mansurjon Sotivoldievich

“FUQAROLIK HUQUQI”

O'QUV QO'LLANMA

60112100 – Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi

CHIRCHIQ - 2024

UO'K 347.132
KBK 67.410
B-80

Boltayev M.S. / Fuqarolik huquqi / O'quv qo'llanma — Chirchiq:
"Osiyo tur", 2024. — 248 b.

Taqrizchilar:

Q.Mexmonov – Toshkent davlat yuridik universiteti professori, y.f.d.

Sh.Ismoilov – Toshkent davlat yuridik universiteti Mehnat huquqi kafedrasi mudiri, y.f.d.

ANNOTATSIYA

O'quv qo'llanma Chirchiq davlat pedagogika universiteti Kengashining 2023-yil 22-iyundagi 18-sonli majlisi bayoni bilan tasdiqlangan "Fuqarolik huquqi" moduli (*"Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi"* ixtisosligi) bo'yicha o'quv dasturi asosida tayyorlangan.

O'quv qo'llanmada fuqarolik huquqi tushunchasi, fanning predmeti, maqsadi va vazifalari, fuqarolik-huquqiy normalar va ularning turlari, fuqarolik-huquqiy munosabatlarning obektlari va subyektlari, bitimlar va shartnomalarning turlari, shakllari hamda ularga qo'yiladigan talablar, vakillik va ishonchnoma, fuqarolik huquqiy majburiyatlari, da'vo muddatlari, mulk huquqi va boshqa ash-yoviy huquqlar, intellektual faoliyat tushunchasi va uning asosiy belgilari, mualliflik huquqini amalga oshirish jarayonlari kabi masalalar zamonaviy yondashuvlar asosida yoritilgan.

Oliy ta'lim muassasalari talabalari, professor-o'qituvchilari va izlanuvchilarga mo'ljallangan.

Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 22-dekabr kungi 537-son buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan.

UO'K 347.132
KBK 67.410

ISBN 978-9910-9026-9-7

© Boltayev M.S., 2024 y.
© "Osiyo tur", 2024 y.

MUNDARIJA

Kirish		4-bet
1-mavzu	Fuqarolik huquqi tushunchasi, tamoyillari va tizimi	6-bet
2-mavzu	Fuqarolik huquqining manbalari	20-bet
3-mavzu	Fuqarolik-huquqiy munosabat	35-bet
4-mavzu	Fuqarolar-fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida	56-bet
5-mavzu	Yuridik shaxslar-fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida	81-bet
6-mavzu	Davlat-fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida	97-bet
7-mavzu	Fuqarolik huquqining ob'ektlari	112-bet
8-mavzu	Bitimlar	134-bet
9-mavzu	Vakillik va ishonchnoma	150-bet
10-mavzu	Muddatlar	165-bet
11-mavzu	Da'vo muddati	174-bet
12-mavzu	Mulk huquqi	189-bet
13-mavzu	Xususiy mulk huquqi	203-bet
14-mavzu	Ommaviy(davlat) mulk huquqi	213-bet
15-mavzu	Ash-yoviy huquqlar	227-bet
Glossariy		236-bet

KIRISH

Mamlakatimizda barcha sohalarda keng islohotlarni amalga oshirilmoqda. To'liq bozor munosabatlariga o'tish, xususiy mulkning mavqeini oshirish, xususiy mulkdorlar sinfini shakllantirish, tadbirkorlik faoliyatini yanada kengroq qo'llab-quvvatlash, raqobat muhitini shakllantirish, tadbirkorlik faoliyati sub'ektlari huquq va manfaatlarini himoya qilish yanada dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

O'tkazilayotgan islohotlar mamlakatimizning xalqaro nufuzini oshirishga, aholi turmush farovonligini yuqori ko'tarishga xizmat qilmoqda. Shu ma'noda huquqiy islohotlar ham keng ko'lamli islohotlar barobarida qadam-baqadam rivojlanib bormoqda.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlar fuqarolik huquqi oldiga katta vazifalarni qo'ymoqda. Ma'lumki, fuqarolik huquqi yurisprudensiyaning asoslarida biri hisoblanadi va huquqiy munosabatlar tarkibida fuqarolik-huquqiy munosabatlar salmoqli mavqeini egallaydi. U mulkiy va shaxsiy huquqlar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Huquqiy munosabat ishtirokchilarining yuridik jihatdan tengligiga asoslangan mulkiy, shaxsiy va tashkiliy munosabatlarni huquqiy tartibga solishda, shaxslar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni shartnomaviy usulda tartibga solishda, ijodiy faoliyatni huquqiy muhofaza qilishda fuqarolik huquqi muhim o'rin tutadi. Zero, u kundalik yurish-turishimiz, amalga oshiradigan faoliyatimiz, o'zaro muloqotlar, tashkiliy-xo'jalik aloqalari, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarimizni qondirish kabi ko'plab hayotiy munosabatlarni tartibga soladigan, o'rganadigan huquq sohasi sanaladi. Zero, fuqarolik huquqi alohida huquq sohasi, ilm-fan sohasi va o'quv

predmeti hisoblanadi. Huquq sohasi ijtimoiy hayotdagi munosabatlarni tartibga solsa va mustahkamlasa, ilm-fan esa uni o'rganadi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy islohotlar va tub o'zgarishlar, shuningdek O'zbekiston Respublikasi bilan horijiy davlatlar hamda O'zbekiston Respublikasi rezidentlari va xorijiy rezidentlar o'rtasidagi global miqyoslardagi o'zaro munosabatlarni dinamik xarakteri huquqshunos kadrlarga nisbatan yangidan-yangi qat'iy talablar qo'ymoqda. Bu esa yuridik kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilishni taqozo etadi.

Butun dunyo huquq tizimlarida sivilistika deb ataluvchi mazkur huquq sohasi tartibga soluvchi munosabatlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga kirib borgan. Shu sababli zamonaviy yurist fuqarolik huquqi fanini o'zlashtiribgina yetuk mutaxassis sifatida shakllanishi mumkin.

Yangi milliy hoya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi sohasida kadrlarni tayyorlashda, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy islohotlarni hisobga olgan holda darslik va qo'llanmalar tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur holatlarni o'quvchilarga yetkazish ushbu darslikni yozilishiga turtki bo'ldi. Darslikni yozishda jahon va mahalliy sivilistika ilmi erishgan eng so'nggi yutuqlardan ijodiy foydalanildi hamda amaldagi qonunchilik va ularga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar e'tiborga olindi.

1-MAVZU. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FUQAROLIK HUQUQI TUSHUNCHASI, TAMOYILLARI VA TIZIMI

Fuqarolik huquqi tushunchasi, xususiyatlari va boshqa huquq sohalari bilan aloqadorligi

Fuqarolik huquqi o'z mazmunini ifoda etuvchi munosabatlar xususiyati va tabiatiga ko'ra xususiy huquq tizimining eng yirik va markaziy tarmog'idir. Uning tartibga soluvchi munosabatlari doirasining kengligi, dispozitiv normalarning ustuvorligi, munosabatlar ishtirokchilarini cheklanmaganligi va teng huquqli asosda munosabatga kirishishligi, tartibga solish uslubi (metodi)ning o'ziga xosligi bilan boshqa xususiy huquq sohalaridan ajralib turadi.

Zamonaviy milliy huquq tizimida "Fuqarolik huquqi" atamasi ko'p ma'nolarda, ya'ni mustaqil, yirik huquq sohasi, mustaqil fan va ilm-fan tizimi sifatida qo'llaniladi.

Fuqarolik huquqi O'zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo'lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tish davrida shaxslarning moddiy, ma'naviy ehtiyojlarini tobora to'laroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni hamda mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solish, mustahkamlashga qaratilgan huquq normalari yig'indisidan iboratdir.

Fuqarolik huquqi – yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'ektlar o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig'indisidir.

Fuqarolik huquq normalari bilan tartibga solinadigan yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'ektlar o'rtasida yuzaga keladigan mulkiy, shaxsiy-nomulkiy va tashkiliy-huquqiy mazmundagi ijtimoiy munosabatlar – fuqarolik huquqi predmetidir. Fuqarolik huquqining predmetini ifodalovchi ijtimoiy munosabatlar doirasi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 2-moddasida belgilab qo'yilgan.

Mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflar agar yuridik jihatdan teng huquqli bo'lib, FKning 2-moddasida nazarda tutilgan munosabatlarga kirishsagina, ular fuqarolik-huquqiy munosabatga kirishgan hisoblanadi. Zero boshqa huquq sohalarida (oilaviy huquq, xo'jalik huquqi, ekologiya huquqi, qishloq xo'jalik huquqi, ma'muriy huquq, moliya huquqi, soliq huquqi, jinoyat huquqi va boshqalar) ham mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqiy munosabatlar vujudga keladi, lekin ular uchun ishtirokchilarning yuridik jihatdan tengligi hamda erk muhtoriyati xos emas.

Mulkiy va nomulkiy munosabatlar ular ishtirokchilarining teng huquqliligi, mulkiy mustaqillik, ushbu munosabatlarning haq evaziga amalga oshirilishi, ishtirokchilarning iqtisodiy jihatdan bir-biriga qaram bo'lmasligi, mol-mulkning alohida bo'lishi, yuridik teng huquqlilik, shaxsiy huquqlarning uzviy va daxlsiz bo'lishi ta'moyillariga asoslanadi. Ushbu belgilar ifodalanmagan mulkiy va

shaxsiy munosabatlar fuqarolik huquqining predmeti tarkibiga kirmaydi.

Fuqarolik huquqi tartibga soladigan munosabatlar doirasi keng va xilma-xil bo'lib, ular doirasiga turli xildagi iqtisodiy, ijtimoiy, ahloqiy, huquqiy va boshqa munosabatlar kiradi. Zamonaviy fuqarolik huquqi mazkur turli xildagi munosabatlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lib o'rganadi. Bu guruhning birinchisi mulkiy munosabatlar, ikkinchisi shaxsiy-nomulkiy munosabatlar va uchinchi tashkiliy-huquqiy munosabatlar deb ataladi.

Mulkiy munosabatlar deganda, vujudga kelish asosida mol-mulk va moddiy ne'matlar yotadigan munosabatlar tushuniladi hamda ular ishtirokchilarning tengligiga, qiymat xarakteriga, tekinga yoki haq evaziga amalga oshirilishiga, munosabat ishtirokchilarining xatti-harakatlari bevosita ularning o'zlari tomonidan baholanishiga asoslanadi. Fuqarolik huquqi asosan muayyan ekvivalent (tenglik) barobari bilan belgilanadigan, qiymat, baho bilan ifodalanadigan va ishtirokchilari teng darajada ko'riladigan mulkiy munosabatlarni tartibga soladi.

Fuqarolik huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy ko'rinishda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar ikki turga: mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan va mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga (shaxsiy nomulkiy) bo'linadi.

Mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarga misol qilib, intellektual faoliyat natijalari – mualliflik huquqi,

turdosh huquqlar, sanoat namunalariga, seleksiya yutuqlariga, integral mikrosxemalarga bo'lgan huquqlar, tovar (ish, xizmat)larni individuallashtirishga bo'lgan huquqlarga doir munosabatlarni ko'rsatish mumkin.

Mulkiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy munosabatlarga FKning 100-moddasida ko'rsatilganidek, fuqaro o'zining sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'siga putur yetkazuvchi ma'lumotlarni tarqatgan shaxs basharti ularning haqiqatga to'g'ri kelishini isbotlay olmasa, sud orqali raddiya talab qilish huquqi va shu kabi boshqa huquqlar misol bo'ladi.

Tashkiliy-huquqiy munosabatlar bir tarafning ikkinchi tarafga ma'muriy bo'ysunishiga bog'liq bo'lmagan taraflarning tenglik tamoyiliga asoslangan tashkiliy-mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqi bilan tartibga solinadi. Bularga yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarini qabul qilish va tasdiqlash, uni davlat ro'yxatidan o'tkazish, qayta tashkil etish bilan bog'liq munosabatlar, birgalikdagi faoliyat yuritish shartnomaviy munosabatlari va boshqalar kiradi.

Fuqarolik-huquqiy tartibga solish uslubi huquqiy munosabatni tartibga solish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Bu bilan u o'ziga yondosh bo'lgan boshqa huquq sohalaridan ajralib turadi. Chunonchi, fuqarolik huquqi oila huquqi, moliya huquqi, ma'muriy huquq, davlat huquqi, mehnat huquqi, yer huquqi bilan bevosita bog'liq bo'lsa ham, mulkiy hamda shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga solishda bu huquq sohalaridan ma'lum darajada farq qiladi.

Oila huquqining fuqarolik huquqidan farq qiluvchi asosiy xususiyati shundaki, oila huquqi tomonidan tartibga solinadigan mulkiy munosabatlar va shaxsiy-nomulkiy munosabatlar faqatgina bitta oila a'zosi o'rtasida vujudga keladi hamda bu yerda fuqarolik huquqi uchun eng asosiy o'rinni egallaydigan keng ma'nodagi mulkiy muomala kuzatilmaydi. Agar oila a'zolari o'rtasida o'zaro fuqarolik muomalasi (oldi-sotdi, hadya, ayirboshlash) amalga oshirilsa ham, bu holat oila huquqi me'yorlari bilan emas, fuqarolik huquqi me'yori bilan tartibga solinadi.

Mulkiy munosabatlarda davlat hokimiyati organlari qatnashib, mazkur munosabatlarda ishtirok etuvchilarga o'z erklarini buyursalar, bunday mulkiy munosabatlar fuqarolik huquqiga emas, balki ma'muriy huquqqa taalluqli bo'ladi. Chunonchi, yuqori davlat organining o'z vakolati doirasida chiqarilgan buyrug'iga muvofiq muayyan binolar, uskunalarni topshirish – qabul qilish bilan bog'liq munosabat ma'muriy-huquqiy munosabatlar hisoblanadi. Agar mulkiy munosabatlarda davlat organlari fuqarolik muomalasining ishtirokchisi sifatida bir-birlariga nisbatan teng huquqli bo'lib va bir-birlariga o'zlarining erklarini buyruqlar tartibida buyura olmaydigan bo'lib qatnashsalar, bunday munosabatlar fuqarolik huquqiga taalluqli bo'ladi.

Soliqlar olish, tashkilotlarni pul mablag'lari bilan ta'minlash, fuqarolarga pul ssudalari berishga doir va boshqa bir muncha munosabatlar moliya huquqi tomonidan tartibga solinadi.

Shaxsiy huquqlar faqat fuqarolik huquqi bilan qo'riqlanmaydi. Fuqarolarning saylov huquqlari va boshqa siyosiy huquqlari, masalan, O'zbekiston Konstitutsiyasida ko'rsatilgan fuqarolarning shaxsiy huquqlari davlat huquqi tomonidan qo'riqlanadi.

Mehnat munosabatlari alohida guruhga kiradigan munosabatlardir. Mehnat muhofazasi, mehnat intizomi, ish haqi, ish vaqti va dam olish vaqti ijtimoiy sug'urta va mehnat bilan bog'liq bo'lgan boshqa xususiy munosabatlar mehnat huquqi normalari bilan tartibga solinadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish usul (metod)i va uning o'ziga xos xususiyatlari

Fuqarolik huquqi huquqning boshqa sohalari kabi o'zi tartibga soladigan huquqiy munosabatlarga, ularning ishtirokchilari xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsatishda maxsus vositalar va usullar yig'indisidan, ya'ni o'z uslubidan foydalanadi. Aynan ushbu xususiyat uning mazmunan avtonomiya (dispozitiv) usuli guruhiga mansubligini bildiradi.

Umuman olganda fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish metodining o'ziga xos xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchilarning teng huquqqa ega bo'lishlari, ularga imkon boricha erkinlik, mustaqillik va tashabbuskorlik berilishi;
2. Fuqarolik huquqida imperativ me'yorlardan ko'ra, dispozitiv me'yorlarning kengroq qo'llanishi;

3. Fuqarolik-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan javobgarlikning mulkiy xarakterda bo'lishligi; Fuqarolik-huquqiy javobgarlikning o'ziga xos xususiyati unda sanksiya huquqbuzarning shaxsiga emas, mulkiga qaratilishidir.

4. Buzilgan huquqlarning sud orqali da'vo bildirish tartibida himoya qilinishi;

5. Buzilgan fuqarolik huquqini himoya qilishda uni tan olish, tiklash, huquqni buzadigan harakatlarga chek qo'yish, yetkazilgan zararlarni undirib olish, bitim yoki davlat organi yoxud fuqarolarni o'zini o'zi boshqarish organi hujjatlarini haqiqiy emas deb topish.

Mazkur usullar qonunda ko'rsatilgan tartibda tatbiq etiladi va ularning amal qilishida taraflarning roziligi talab qilinmaydi.

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari

Huquq tamoyillari uning mohiyatini ifodalovchi asosiy mexanizmlardan biridir. Huquq tamoyillari qonun chiqaruvchi uchun dasturulamal bo'lib, huquq normalarini takomillashtirish yo'llarini belgilab beradi.

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari (prinsiplari) – bu barcha fuqarolik qonunlari mazmuniga singdirilgan asosiy, boshlang'ich qoidalardir.

Fuqarolik-huquqiy tamoyillar ichida umumhuquqiy, faqatgina fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan (tarmoq), bir necha huquq sohalariga xos (tarmoqlararo) va fuqarolik huquqining muayyan institutiga xos tamoyillar mavjud.

Fuqarolik huquqi bilan bog'liq bo'lgan umumhuquqiy tamoyillar jumlasiga demokratizm, qonuniylik, adolat, insonparvarlik, fuqarolarning qonun oldida tengligi, davlat va shaxsning o'zaro mas'ulligi kabi tamoyillarni keltirish mumkin.

Tarmoqlararo huquq tamoyillari ikki yoki undan ortiq huquq tarmoqlariga xos bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga asosan, barcha mulk shakllarining teng huquqliligi va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishi kafolatlangan. Bu barcha mulk shakllarining teng huquqliligi ham Konstitutsiyaviy huquq ham fuqarolik huquqi tamoyillari hisoblanadi.

Sohaviy tamoyillar muayyan huquq sohasi uchun xos hisoblanadi. Fuqarolik huquqi tamoyillari ham sohaviy tamoyillar hisoblanadi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan so'ng iqtisodiyotda bozor munosabatlarning joriy qilinishi oqibatida fuqarolik qonun hujjatlari bozor munosabatlari tamoyillari asosida shakllantirildi va u FK va boshqa fuqarolik qonun hujjatlari normalariga singdirildi. Shu ma'noda fuqarolik huquqi tamoyillari bozor qonuniyatlariga xos qoidalarni o'zida mustahkamladi.

Fuqarolik-huquqiy tamoyillar fuqarolik huquqi predmeti doirasidan kelib chiqib boshqa huquq sohalariga tamoyillaridan farqlanadi. Aynan ushbu xususiyatni inobatga olgan holda fuqarolik huquqi tamoyillari uning predmetini tashkil qiluvchi ko'p qirrali mulkiy, mulk bilan bog'liq va mulk bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy va tashkiliy-huquqiy munosabatlarning xususiyatlari bilan

ifodalanadi. Fuqarolik huquqining tamoyillari ijtimoiy munosabatlarni fuqarolik-huquqiy tartibga solishning asosiy negizlari bilan bog'liqdir, ular fuqarolik qonunchiligida aks etib, uning o'ziga xos xususiyatlarini ifoda etadi. Fuqarolik huquqining sohaviy-asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

1) *Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi taraflarning teng huquqliligi.* Bu tamoyil FKning 1-moddasida o'z ifodasini topgan.

2) *barcha mulk shakllarining tengligi va huquqiy tomondan babbaravar muhofaza qilinishi.* Mazkur tamoyil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasi va O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 116-moddasida bevosita mustahkamlab qo'yilgan.

3) *mulkiy munosabatlarning mafkuraviy munosabatlardan ajratilganligi.*

4) *qonunda nimaki taqiqlanmagan bo'lsa, ruxsat beriladi.* Bu tamoyil fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining erkinligi, tashabbuskorligini kafolatlaydi hamda fuqarolik huquqi sub'ektlarining nafaqat qonunda ko'rsatilgan harakatlarni amalga oshirish balki, qonunda belgilangan bo'lsa ham lekin, qonun bilan taqiqlanmagan har qanday harakatni amalga oshirishlari imkonini beradi.

5) *fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari mulkining daxlsizligi.* Bu qoida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasida, FKning 1-moddasi, 16-19-boblari, 197-200, 202-204,

206-moddalarida, "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi Qonunning muqaddimasi va 7-moddasida, O'zbekiston Respublikasining "Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 2-moddasida va boshqa qonun hujjatlarida o'z ifodasini topgan.

6) *qonuniy asoslarga ega bo'lmasdan turib, hech kim ishtirokchilarning xususiy ishlariga va shaxsiy xayotiga o'zboshimchalik bilan aralashmaslik tamoyili.* Bu tamoyil fuqarolik huquqi sub'ektlari o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirishlaridagi harakatlar bevositaligi va uzluksizligini ta'minlaydi.

7) *fuqarolik huquqlarining to'sqinliksiz amalga oshirilishi*

8) *fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining buzilgan huquqlarining tiklanishi* (FKning 1-moddasi). Fuqarolik huquqi birinchi navbatda huquqiy munosabat ishtirokchisining buzilgan huquqlarining avvalgi holatiga qaytarilishiga qaratiladi (mulkni natura holida qaytarish, buzilgan shaxsiy huquqni tan olish va h.k.). Shu sababli ham fuqarolik-huquqiy javobgarlik huquqbuzarning shaxsiga emas, yetkazilgan zararni qoplash maqsadida undirish mumkin bo'lgan mulkiga qaratiladi.

9) *fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilari huquqlarining sud orqali himoya qilinishini ta'minlash* (FKning 1-moddasi).

10) *shartnoma tuzish erkinligi* (FK 1-354-moddalar). Shartnomalar tuzish erkinligi tamoyilini quyidagi uchta holatni ajratib ko'rsatish orqali tushunish mumkin:

1) sub'ektning shartnoma bo'yicha o'z kontragenti, ya'ni shartnoma bo'yicha sherigini tanlash erkinligi;

2) shartnoma predmetini, ya'ni aynan qanday holat yuzasidan shartnoma tuzishni tanlash erkinligi;

3) shartnoma shartlarini tanlash erkinligi.

11) *O'zbekiston Respublikasining butun hududida tovarlar, xizmatlar va moliyaviy mablag'larni erkin harakatda bo'lishi* (FK 1-moddasi). Bu tamoyil bozor iqtisodiyoti uchun muhim bo'lgan moddiy ne'matlarning erkin harakatlanishi hisobiga tovar-pul munosabatlarini tezlashishini amalga oshirishga xizmat qiladi. Ma'lumki, iqtisodiy rivojlanish va ma'muriy-hududiy tuzilmalarning geografik joylashishi, muayyan turdagi tovarlar taqsimotining nomutanosibligiga sabab bo'ladi. Mazkur tamoyil ana shu nomutanosiblikni bartaraf etishda yetakchi o'rinni egallaydi.

Fuqarolik huquqi tizimi

Fuqarolik huquqi ham o'z navbatida tizimlashtiriladi, ayni vaqtda uning o'zi ham xususiy huquq tizimiga kiradi.

Bunday tizimlashtirish tarkibiy qismlarga ajratish uchun asos bo'lib, butun tarmoq uchun xos bo'lgan asosiy, umumiy qoidalar – umumiy qismni ajratish hisoblanadi. Fuqarolik huquqining Umumiy (birinchi) qismi fuqarolik huquqlari tushunchasi, ularning vujudga kelishi, amalga oshirilishi va himoya qilinishi, fuqarolik muomalasi sub'ektlari, ob'ektlari, shuningdek muddatlar to'g'risidagi asosiy qoidalarni hamda barcha fuqarolik-huquqiy munosabatlarga qo'llaniladigan umumiy tartibdagi boshqa ba'zi normalarni o'z

ichiga oladi. Ushbu holatlar tizimi fuqarolik huquqi tizimini shakllantirishi, o'quv-nazariy va ayni vaqtda huquqni qo'llash bo'yicha muhim ahamiyatga ega, chunki uni umumiy (birinchi) qism tarkibiga kiruvchi qoidalar boshqa barcha fuqarolik-huquqiy normalarni qo'llashda u yoki bu darajada hisobga olinadi.

Endilikda fuqarolik huquqini kichik tarmoqlarga tizimlashtirish qo'llanmoqda. Kichik tarmoq – bu bir turdagi guruhlariga kiruvchi munosabatlarni tartibga soluvchi va o'zining umumiy qoidalariga ega bo'lgan normalarni yirik-yirik guruhlari bo'lib hisoblanadi.

Bugungi kunda fuqarolik-huquqiy normalarni beshta kichik tarmoqlarga bo'lish qabul qilingan.

Bular jumlasiga:

a) mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar. Ushbu kichik tarmoq mulkiy munosabatlar ishtirokchilariga ashyolar (mol-mulklar) tegishliligini, mansubligini rasmiylashtiradi, bu tegishlilik esa mulkiy muomalaning sharti yoxud natijasi (oqibati) sifatida namoyon bo'ladi;

b) mulkiy muomalaning o'zini rasmiylashtiruvchi majburiyat huquqi. Majburiyat huquqi ham o'z navbatida shartnomalar huquqi va delikt huquqi kabi kichik tarmoqlarga bo'linadi. Ularning har ikkalasi uchun ham yagona, umumiy bo'lgan Umumiy qism mavjud. Umuman olganda, majburiyat huquqi fuqarolik huquqining eng puxta tizimlashtirilgan qismi hisoblanadi. Ushbu qism o'z hajmi bo'yicha ham beqiyosdir. U FKning 20-bobidan to 58-bobiga qadar bo'lgan normalarni (234-1030-moddalar) qamrab olgan;

v) mutlaq huquqlar deb atalmish kichik tarmoq intellektual mulk bo'yicha normalar majmuini tashkil etadi. Uning tarkibiga ijodiy faoliyat mahsullari nisbatan huquqlarni rasmiylashtirish, fuqarolik muomalasida ularning amal qilishi, ushbu nomoddiy ob'ektlardan foydalanish huquqiy rejimini belgilovchi fuqarolik-huquqiy normalar kiradi.

g) fuqaro vafot etgan taqdirda uning mol-mulki va mulkiy huquqlari boshqa shaxslarga o'tishini tartibga soluvchi normalar majmuidan iborat bo'lgan vorislik huquqi;

d) so'nggi vaqtlarda nomoddiy ne'matlarni (shaxsiy-nomulkiy huquqlarni) himoya qilishni tartibga soluvchi normalar majmui ham fuqarolik huquqining kichik tarmog'i sifatida qaralishi to'g'risida nuqtai nazarlar ham ilgari surilmoqda¹.

Fuqarolik huquqi tizimida kichik tarmoqlar o'z navbatida institutlarga bo'linadi. Huquq instituti deganda unchalik yirik bo'lmagan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalar yig'indisi, ya'ni majmui tushuniladi. Har bir kichik tarmoq o'z navbatida huquq institutlariga bo'linadi. Mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar kichik tarmog'i ham o'z navbatida mulk huquqi, cheklangan ashyoviy huquqlar, ularni himoya qilishning ashyoviy-huquqiy usullari institutlariga bo'linadi.

Fuqarolik-huquqiy institutlar ham o'z navbatida yanada bo'laklarga bo'lingan holda muayyan qismlarga tizimlashadi. Ushbu qismlar subinstitutlar, deb ataladi. Ayni vaqtda subinstitutlar ham

tartibga soluvchi munosabatlari bir xilligi va yagonaligi bilan ajralib turadi. Masalan, shartnomaviy majburiyatlar institutlari ularning alohida ayrim turlari to'g'risidagi qoidalarini qamrab oladi (masalan, oldi-sotdi shartnomasi instituti quyidagi subinstitutlarga bo'linadi – chakana oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, ulgurji oldi-sotdi; ijara shartnomasi quyidagi institutlarga bo'linadi – prokat, transport vositalari ijarasi, korxonalar ijarasi, lizing (moliya ijarasi) va h.k.). Fuqarolik-huquqiy institutlar va subinstitutlari ham o'zlarining umumiy qoidalariga ega. Bu esa ularni tashkil etuvchi normalarni yuridik jihatdan bir xilligidan dalolat beradi.

Bu o'rinda shuni ham unutmashlik lozimki, kichik tarmoqning umumiy qoidalari ushbu kichik tarmoq tarkibiga kiruvchi tegishli institutlar qoidalariga ham taalluqlidir, ushbu institut umumiy qoidalariga esa uning tarkibiga kiruvchi subinstitutlar ham tegishlidir. Masalan, majburiyatlar hamda shartnomalarning umumiy qoidalari oldi-sotdi va ijara institutlariga ham taalluqli bo'lib, ular ham o'z navbatida mahsulot yetkazib berish va prokat subinstitutlariga nisbatan ham oid hisoblanadi. O'z navbatida oldi-sotdining umumiy qoidalari mahsulot yetkazib berish va kontraktatsiyaga ham tegishli bo'lib, ijaraning umumiy qoidalari transport vositalari ijarasi, prokat shartnomasi va moliyaviy ijara shartnomalariga ham taalluqlidir.

¹Гражданское право. Т.1. Под ред. А.Е.Суханова. –М.: Бек. 1998. 12-с.

2-MAVZU. FUQAROLIK HUQUQINING MANBALARI

Fuqarolik huquqi manbalari tushunchasi va ahamiyati

Har bir soha muayyan asoslarga, qoidalarga va negizlarga tayanadi. Tegishli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda eng muhim bo'lgan va shu sohadagi deyarli barcha munosabatlarga taaluqli bo'lgan qoidalar fanda manbalar, deb yuritiladi.

Huquq manbalari esa o'z navbatida, muayyan sohalarning manbalariga bo'linadi va ularning majmuidan tashkil topadi. Ushbu majmuaning bir bo'g'ini sifatida fuqarolik huquqi sohasi ham o'z manbaiga egadir.

Milliy fuqarolik huquqi qit'a huquq tizimi oilasiga mansubligidan kelib chiqib aytish mumkinki, fuqarolik huquqining manbai sifatida normativ ahamiyatga ega bo'lgan qonun hujjatlari tushuniladi. Fuqarolik huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi maxsus manba hisoblangan Fuqarolik kodeksi fuqarolik huquqi manbalariga nisbatan fuqarolik qonun hujjatlari (FK 3-modda) iborasini qo'llaydi.

Bir-biri bilan o'zaro bog'langan holda joylashtirilgan fuqarolik huquqi normalari turli normativ-huquqiy hujjatlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, ularni fuqarolik huquqi manbalari deb atash mumkin. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar yig'indisi fuqarolik qonunchiligini tashkil etadi.

Fuqarolik huquqi manbalari tizimi

Fuqarolik huquqining manbalarining yuridik kuchi bo'yicha xususiyatlari va tasnifi O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonun bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi yuridik kuchi bo'yicha huquq manbalari orasida birinchi o'rinda turadi va u fuqarolik qonunchiligi uchun ham rahbariy manba hisoblanadi. Mamlakatimizning Asosiy qonunida huquqning, shu jumladan, fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari mustahkamlangan.

Xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan prinsiplari va normalari va O'zbekiston Respublikasi ishtirok etgan shartnomalar hamda bitimlar. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muqaddimasida xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan qoidalari ustunligini tan olinishi belgilangan. Xalqaro shartnomalar: shartnoma, bitim, konvensiya, protokol, memorandum, deklaratsiya, xatlar va notalar almashuvi deb nomlanishi va shunday ko'rinishda tuzilishi, shuningdek boshqacha nomlanishi mumkin².

FKning 7-moddasiga ko'ra, agar xalqaro shartnomada yoki bitimda fuqarolik qonun hujjatlaridagiga qaraganda boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma yoki bitim qoidalari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 3-moddasi mazmuniga asosan

² O'zbekiston Respublikasining 1995 yil 22 dekabrda "O'zbekiston Respublikasining Xalqaro shartnomalari to'g'risida"gi qonuni. //O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995 yil, №12, 262-modda.

fuqarolik qonun hujjatlariga umumiy tavsif berilgan. Fuqarolik qonun hujjatlari asosan fuqarolik – huquqiy munosabatlarni vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi. Fuqarolik qonun hujjatlari doirasi yuqoridagi FK modda mazmunidan kelib chiqadi va Fuqarolik kodeksi va mazkur kodeks talablariga mos keluvchi fuqarolik huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi joriy qonunlar va qonun osti hujjatlari majmuidan iborat.

Amaldagi qonunchilikka asosan, fuqarolik qonun hujjatlari ular tomonidan tartibga solinadigan munosabatlar ishtirokchilarining tengligini e'tirof etishga, mulkning daxlsizligiga, shartnomaning erkinligiga, xususiy ishlarga biron-bir kishining o'zboshimchalik bilan aralashishiga yo'l qo'yilmasligiga, fuqarolik huquqlari to'sqinliksiz amalga oshirilishini, buzilgan huquqlar tiklanishini, ularning sud orqali himoya qilinishini ta'minlash zarurligiga asoslanadi.

Boshqa qonunlar va qonun hujjatlaridagi fuqarolik qonun hujjatlari normalari Fuqarolik Kodeksiga mos bo'lishi shart.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi ham konstitutsiyaviy tamoyillarga asoslangan holda bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos keladigan mexanizmni yaratishga qaratilgan. U fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda alohida o'rinni egallaydi. Bozor munosabatlarining butun tizimini birlashtirishga va uning ichki uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladigan, fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga soladigan, bozor iqtisodiyoti

munosabatlari talablariga qaratilgan kodifikatsiyalashirilgan qonun bu – Fuqarolik kodeksidir. Fuqarolik kodeksining tuzilishi bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan fuqarolik huquqi tizimiga monanddir.

O'zbekiston Respublikasining joriy qonunlari ham fuqarolik huquqining manbai hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining qonunlari eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yoki referendum o'tkazish orqali qabul qilinadi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan va fuqarolik-huquqiy xarakteriga ega bo'lgan qonun hujjatlari fuqarolik huquqining manbaini tashkil etadi. Yuqoridagi qonunlar bunga misol bo'la oladi. Bugungi kunda yuzlab qonunlar fuqarolik-huquqiy xarakterdagi qonunlardir.

O'zbekiston Respublikasi qonun osti hujjatlari. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning buyruqlari hamda qarorlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonun osti hujjatlaridir.

Ish muomalasi odatlari, mahalliy odat va an'analar. Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda, bu munosabatlarni tartibga solishda mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi (FKning 6-moddasi). Tadbirkorlik faoliyatining biror-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan hulq-atvor qoidasi

biror-bir hujjatda yozilgan-yozilmaganidan qat'i nazar ish muomala odati hisoblanadi. Fuqarolik qonun hujjatlarida tegishli normalar bo'lmagan taqdirda bu qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarga nisbatan mahalliy odat va an'analar qo'llaniladi. Biroq, qo'llaniladigan ish odatlari, mahalliy odatlar va an'analar qonun hujjatlari normalariga, shartnoma shartlari mazmuniga zid bo'lmasligi kerak (Fkning 6-moddasi).

Ish muomalasi va odat normalari kundalik turmushda tarkib topgan, qadimdan foydalanib kelinayotgan, jamoatchilik tomonidan e'tirof etilgan va tan olingan, lekin qonun hujjatlarida o'z aksini topmagan bo'ladi. Agar qonun hujjatlarida tan olingan taqdirda u odat va ish muomalasi tarkibidan chiqib, qonun normasi sifatida e'tirof etiladi. Ish muomalasi odatlari tadbirkorlikning turli sohalarida masalan, oldi-sotdi, prokat, ijara, ishlar bajarish va xizmatlar ko'rsatish yo'lovchi va yuklarni tashish munosabatlarida keng uchraydi.

Ish muomala odatlari yozma shaklda ifodalangan bo'lishi shart emas. Lekin tadbirkorlik sohasida bunday hujjatlar yo'q ham emas. Masalan O'zbekiston savdo-sanoat palatasi tomonidan ish muomalasi odatlari o'rganiladi va manfaatdor shaxslarga ma'lum qilish uchun nashr etiladi.

Ish muomalasi odatini ifodalanish shakli (hujjatda aks etishi) muhim ahamiyatga ega emas. Biroq, ko'pincha bunday hujjatlar uchraydi. Ish muomalasi odatini qo'llash navbat bo'yicha qonunchilik va shartnomalardan keyingi o'rinda turadi. Ish

muomalasi odatlarini qo'llash Inkoterms-2010 hamda Fuqarolik kodeksining ko'plab moddalarida (masalan, FKning 107, 236, 239, 240, 243, 246 va h.k.) nazarda tutilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ish muomalasi odati fuqarolik qonunchiligida huquqiy bo'shliq mavjud bo'lganda hamda taraflarning kelishuvi bilan to'ldirilmaganda qo'llaniladi. Ish muomalasi odatlari hamma joyda dunyoning turli mamlmkatlarida birdek qo'llanilishi mumkin.

Yuridik shaxslarning lokal hujjatlari. Har bir yuridik shaxs o'z faoliyatini samarali tashkil etish va ustav vazifalariga erishish maqsadida tegishli yuridik shaxsning ichki munosabatlarini tartibga soluvchi hujjatlarni qabul qilishga haqli. Bunday hujjatlar yuridik shaxs faoliyatini tashkil etish va tugatish, uni boshqarish, rahbarlar xodimlarning va boshqa shaxslarning javobgarligiga taalluqli sohada qabul qilinadi. Ular korporativ huquq, korporativ normalar tashkilot ichidagi qonun osti hujjatlar nomini ham olgan³.

Lokal hujjatlarni shartli ravishda ikki guruhga ya'ni, ichki hujjatlar va davlat tomonidan belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan ustav, nizom, ta'sis shartnomalariga bo'linadi. Hozirgi kunda lokal normativ hujjatlar rasmiy ravishda mehnat huquqining manbasi sifatida tan olingan.

³Долгская В.В. Акционерное право. М., 1997; Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М., 1993. С. 185.

Fuqarolik qonunlarining vaqt, hudud va shaxslar bo'yicha amalda bo'lishi

Fuqarolik qonunlarining amalda bo'lish vaqti deyilganda mazkur qonuniy hujjatning kuchga kirishi paytidan to huquqiy kuchini yo'qotish paytiga qadar bo'lgan davr nazarda tutiladi.

Fuqarolik qonun hujjatlari rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi kerak. Hammaning e'tibori uchun rasman e'lon qilinmagan qonun asosida hech kim mol-mulki yoki mulkiy huquqidan mahrum qilinishi mumkin emas. Fuqarolik qonun hujjatlari rasman bayon tarzida e'lon qilinishiga yo'l qo'yilmaydi, rasman e'lon qilinganda uning barcha rekvizitlari ko'rsatiladi.

Fuqarolik qonun hujjatlarini norasmiy nashrlarda e'lon qilishga, shuningdek, ularni qonun hujjatlarining elektron ma'lumot tizimlari orqali tarqatishga (masalan lex.uz, Norma, Pravo yuridik axborot tizimlari) bu hujjatlar rasmiy manbalarda e'lon qilinganidan so'ng hamda barcha rekvizitlari, e'lon qilingan rasmiy manbalari va kuchga kirish sanasini ko'rsatish sharti bilan ruxsat etiladi.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining normativ-huquqiy hujjatlari mazkur organlarning rasmiy nashrlarida e'lon qilinadi.

O'zbekiston Respublikasining qonunlari va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari, agar hujjatlarning o'zida boshqa muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, rasman e'lon qilinganidan so'ng o'n kundan keyin kuchga kiradi.

Fuqarolik qonunlari, shu jumladan, Fuqarolik kodeksi ham, umumiy qoida bo'yicha faqat kelajak uchungina amalda bo'lib, orqaga qaytish kuchiga ega emas, ya'ni ular yangi qonunning amalga kiritilish vaqtiga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga tatbiq etilmaydi. Qonunning orqaga qaytish kuchiga ega bo'lishi, ya'ni mazkur qonun amalga kiritilgan kunga qadar vujudga kelgan huquqiy munosabatlarga ham tatbiq etilishiga shu qonunning o'zida yoki boshqa qonunlarda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan hollardagina yo'l qo'yiladi (FK, 4-modda, 2-band).

Fuqarolik qonun hujjati amalga kiritilgunga qadar vujudga kelgan munosabatlar bo'yicha bu qonun hujjati u amalga kiritilgandan keyin vujudga kelgan huquq va burchlarga nisbatan qo'llaniladi.

Agar shartnoma tuzilgandan keyin taraflar uchun majburiy bo'lgan shartnoma tuzilayogan paytdagidan boshqacha qoidalarni belgilaydigan qonun qabul qilingan bo'lsa, tuzilgan shartnomaning shartlari o'z kuchini saqlab qoladi, qonun avval tuzilgan shartnomalardan kelib chiqqan munosabatlarga tatbiq etilishi ko'rsatilgan hollar bundan mustasno.

Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil 29-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida"gi Qarorining 6-bandida keltirilishicha, kodeks 187-moddasining qoidalari mulkka egalik qilish 1997-yilning 1-martiga qadar boshlangan va kodeks amalga kiritilayotgan vaqtda davom etayotgan hollarga ham tatbiq etiladi.

Xuddi FKning 760-modasi 2, 3, 4-qismlari ham orqaga qaytish huquqiga ega. Ayrim hollarda qonunning orqaga qaytish kuchining eng uzoq muddati ham belgilanishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksini amalga kiritish tartibi to'g'risida⁴gi qarorining 11 va 12-bandlarida FKning 990, 991, 1005-1016-moddalarining qoidalari uzog'i bilan 1994-/ yil 1-martgacha yuz bergan munosabatlarga tatbiq etilishi nazarda tutilgan.

Ayrim hollarda fuqarolik qonun hujjatlarini orqaga qaytish masalasida imperativ normalar ham qonunchilikka kiritiladi. Masalan, "Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 23-moddasida xususiy mulk munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjati qabul qilingandagi kafolatlar belgilangan bo'lib, unga asosan, xususiy mulk munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjati mulkdorning huquqiy holatini yomonlashtirgan yoki mulkdorga qo'shimcha majburiyatlar yuklagan taqdirda, orqaga qaytish kuchiga ega emas.

Fuqarolik qonunlari, agar uning matnida boshqa izoh berilmagan bo'lsa, muddatsiz amal qiladi. Fuqarolik-huquqiy xarakterdagi normativ hujjatlar to bekor qilingunicha yoki yangi hujjatlar bilan almashtirilgunicha amalda bo'ladi. Ayrim hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining ayrim moddalari, bandlari bekor qilinishi, lekin qonunning o'zi amalda bo'lishi mumkin.

Fuqarolik qonunlari muayyan hududga taalluqlidir. O'zbekiston Respublikasining normativ hujjatlari O'zbekiston hududida amalda bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi xududi doirasi (quruqlikda, suvda,

yer ostida, havo bo'shligida) chizig'i bilan belgilangan chiziqdan va bu chiziq bo'ylab o'tuvchi vertikal sathdan iborat xudud bo'lib⁴, unga yer maydoni, yer osti, ichki va hududiy suvlari, yer va suv xududi ustidagi xavo makoni shuningdek, chet eldagi O'zbekiston elchixonalari, O'zbekiston Respublikasi bayrog'i ostida harakatlanayotgan havo va dengiz kemalari maydonlari kiradi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligi aynan ushbu hududda amal qiladi. Ayrim ma'muriy xududiy tuzilmalar chiqargan normativ hujjatlar shu hududda amal qiladi.

Fuqarolik qonunlarining shaxslarga nisbatan tatbiq etilishi deyilganda, uning barcha shaxslar, chunonchi, fuqarolar (O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar) va yuridik shaxslar (mahalliy, xorijiy, qo'shma yuridik shaxslar)ga nisbatan bir xilda qo'llanilishi tushuniladi. Faqatgina xorijiy mamlakat fuqarolari va yuridik shaxslari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar O'zbekiston Respublikasi xududida fuqarolik munosabatlariga kirishsagina ularga nisbatan fuqarolik qonunchiligi tatbiq etiladi. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Fuqarolik huquqida qonun analogiyasi va huquq analogiyasi

Fuqarolik qonunlari ijtimoiy hayot munosabatlarida kun sayin vujudga kelayotgan munosabatlarni to'la o'z ichiga olgan qoidalarni

⁴ O'zbekiston Respublikasining "Davlat chegaralari to'g'risida"gi 1999-yil 20-avgustdagi qonunining 3-moddasi//O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999, № 9, 217-modda

bera olmaydi. Turmushda fuqarolik huquqi normalari bilan nazarda tutilmagan yangi munosabatlar ham paydo bo'lishi mumkin. Shu sababli fuqarolik huquqida analogiyaga (qiyos, o'xshatishga) yo'l qo'yiladi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 5-moddasiga asosan fuqarolik-huquqiy munosabatlari qonun hujjatlari yoki taraflarning kelishuvi bilan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solinmagan hollarda fuqarolik qonun hujjatlarining o'xshash munosabatlarni tartibga soluvchi normasi qo'llaniladi (qonun o'xshashligi). Agar qonun o'xshashligidan foydalanish mumkin bo'lmasa, taraflarning huquq va burchlari fuqarolik qonun hujjatlarining umumiy negizlari va mazmuni (huquq o'xshashligi)ga hamda halollik oqillik va adolat talablariga amal qilgan holda belgilanadi.

Yuqorida ko'rsatilgan norma binoan analogiya ikki turga bo'linadi: birinchisi – qonun bo'yicha, ikkinchisi – huquq bo'yicha. O'xshash munosabatlarni tartibga soladigan qonunni tatbiq etishga qonun analogiyasi deyilsa, nizoli munosabatlarning qonunlarning umumiy asoslari va ma'nosiga tayanib hal qilishga huquq analogiyasi, deb ataladi.

Analogiya to'g'risidagi qonun (qoida) larni tatbiq etishda quyidagilarni nazarda tutish lozim. Birinchidan, yuqorida ko'rsatilgan qoidalarga faqat mazkur masala yuzasidan tegishli qonun va farmoyishlar bo'lmagan holdagina asoslanib ishni hal qilish mumkinligini, ikkinchidan, bunday analogiya tariqasida sud qarori faqat nizo uchun kuchda bo'lishini va, uchinchidan, sud

qonunlarning umumiy negizlari va mazmuniga quruqdan-quruq havola qilmay, balki qarorni ifodalashda sud qaysi qonunning umumiy asoslariga tayanib, o'z qarorini chiqarganligini ko'rsatishi lozim. Fuqarolik huquqlarini cheklaydigan va javobgarlik belgilaydigan normalarni o'xshashlik bo'yicha qo'llanishga yo'l qo'yilmaydi (FK, 5-modda, 3-band).

Fuqarolik-huquqiy normalarni sharhlash va ularning turlari

Fuqarolik-huquqiy normalarni tatbiq etish va sharhlash to'g'risida shuni aytish kerakki, huquqiy normalarni tatbiq etish deganda, konkret fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tegishli huquq normasiga muvofiq holda hal qilinishi va bu munosabat yuzasidan majburiy kuchga ega bo'lgan qaror qabul qilinishi tushuniladi. Normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash normativ-huquqiy hujjatda noaniqliklar topilgan, u amaliyotda noto'g'ri yoki mantiqqa zid tarzda qo'llanilgan hollarda amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga muvofiq qonunlarning normalariga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudi sharh beradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy sudining 2012-yil 24-dekabrdagi O'zbekiston Respublikasining "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi qonuni 31-moddasining ikkinchi kismini sharhlash haqidagi qarori va boshqalar.

Qonun osti hujjatlariga ularni qabul qilgan organlar rasmiy sharh beradi. Sharhlash jarayonida normativ-huquqiy hujjatlarga

tuzatishlar, qo'shimchalar va aniqlashtiruvchi normalar kiritilishiga yo'l qo'yilmaydi. Rasmiy sharh vakolatli bo'lgan hokimiyat organlari tomonidan berilib, ma'lum darajada majburiy kuchga ega bo'ladi. Bunday sharh Oliy Majlis tomonidan beriladi. Ular respublika doirasida barcha fuqarolar va tashkilotlar uchun majburiy hisoblanadi.

Shuningdek, mahalliy Kengashlar tomonidan beriladigan sharhlar ham rasmiy, ayni paytda majburiy hisoblanadi.

Ayrim hollarda rasmiy sharh normativ hujjatning barcha moddalariga, ayrim hollarda esa ayrim moddalariga berilishi mumkin.

Rasmiy sharhning turlaridan biri sud sharhlashidir. Ma'lum bir ishni hal qilishda sud tomonidan berilgan sharh chiqarilgan qarorning qonuniy kuchga kirganidan so'ng mazkur ish bo'yicha majburiy hisoblanadi. Ammo kelajakda shunga o'xshash boshqa ishni hal qilishda, boshqa sudlar, jumladan, shu sudning o'zi ham avvalgi ishning hal qilinishiga qarab masalani yecha olmaydi. Chunki, umumiy xarakterda bo'lgan ba'zi sharhlar Oliy sud Plenumi tomonidan beriladi. Shu tartibda qabul qilinadigan qarorlar sudlarda ishlarning bir xilda ko'rilishini ta'minlashga qaratilganligi sababli sudlar uchun majburiydir.

Norasmiy sharh deb, majburiy kuchga ega bo'lmagan sharhga, masalan, ilmiy asarlarda, darsliklarda, ma'ruzalarda beriladigan sharhlarga aytiladi. Bunday sharhlar yuridik kuchga ega bo'lmasa ham qonunning ma'nosini aniqlashga yordam beradi. Masalan,

Fuqarolik kodeksiga⁵, Uy-joy kodeksiga⁶, O'zbekiston Respublikasining "Ipoteka to'g'risida"gi qonuniga⁷ olimlar va mutaxassislar tomonidan yozilgan sharhlar norasmiy sharhga misol bo'ladi. Ular imloviy, mantiqiy, tizimli va tarixiy sharhlashga bo'linadi.

Imloviy sharhlashda imlo qoidalaridan foydalanib qonunda ishlatilgan ayrim so'zlar, jumlar, ifodalarning ma'nosini aniqlash yo'li bilan huquqiy normalarning mazmuni belgilanadi. Masalan, FKning

30-moddasida "Ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqarolarni sud qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topishi mumkin", deyiladi. Bu yerda qonun chiqaruvchi ikkinchi "yoki" so'zini ishlatishi natijasida fuqaroni muomalaga layoqatsiz deb topish uchun ikkita asosdan bittasi, ya'ni o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaslik yoki ularni boshqara olmaslikning mavjud bo'lishi yetarli ekanligini ifodalaydi.

Mantiqiy sharhlashda qonunda ishlatilgan ifodalar, tushunchalar bir-biri bilan ichki, uzviy, mantiqiy bog'langanligi aniqlanib, huquqiy normaning mazmuni belgilanadi. Masalan, FKning ushbu 30-

⁵ Raxmonqulov H.R. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik kodeksining birinchi qismiga umumiy tavsif va sharhlar. – Toshkent: Iqtisodiyot va huquq dunyosi., 1997.

⁶ O'zbekiston Respublikasi Uy-joy kodeksiga sharhlar./mas'ul muharrir: O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist, yuridik fanlar doktori, professor I.B.Zokirov. – Toshkent: TDYuL., 2007. – 370 b.

⁷ Mualliflar jamoasi. O'zbekiston Respublikasining "Ipoteka to'g'risida"gi qonuniga sharhlar. – Toshkent: TDYuL., 2007. – 269 b.

moddasida "Ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi oqibatida o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaroni sud qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin", deyilgan. Demak, voyaga yetgan fuqaro ruhiy kasal bo'lsa ham, to sud tomonidan "muomalaga layoqatsiz" deb topilguniga qadar muomalaga layoqatli, deb faraz qilinadi.

Tizimli sharhlashda huquq normasining mazmuni uning huquq tizimida egallagan o'rnini belgilash, uni boshqa huquqiy normalar bilan taqqoslash yo'li bilan aniqlanadi. Masalan, 1963-yilda qabul qilingan GKning 321-moddasida mulkning ijaraga oluvchi tomonidanyomonlashtirilgan holda yetkazilgan zararlarning ijaraga beruvchi tomonidan qoplanishiga aytiladi. Bu yerda zarar yetkazilishi shartnoma bo'yicha olingan majburiyatni buzish bilan bog'liq bo'lgani uchun nizo GKning 479-moddasi bilan emas, 321-moddasi bilan hal qilinadi.

Tarixiy sharhlashda huquq normasi qanday tarixiy vaziyatlarda qabul qilinganligini belgilash yo'li bilan aniqlanadi. Sharhlash o'zining hajmi bo'yicha tub ma'nodagi sharhda qonunning ma'nosi uning ifodalanish, ya'ni yozilish shakliga aynan to'g'ri kelishi kerak. Cheklangan sharhda qonunning ma'nosi uning ifodalanishiga qaraganda birmuncha torroq ko'rinadi. Kengaytirilgan sharhda qonunning mazmuni uning tub tahririga qaraganda birmuncha kengroq tushuniladi.

3-MAVZU. FUQAROLIK-HUQUQIY MUNOSABAT

Fuqarolik-huquqiy munosabat tushunchasi va elementlari.

Fuqarolar va yuridik shaxslar har doim turli xil (iqtisodiy, madaniy, ma'naviy va h.k.) ehtiyojlarni qondirishga muhtoj bo'ladilar. Bu maqsadda ular mulkka ega bo'ladilar, bir-birlariga turli xil xizmatlar ko'rsatadilar va ishlar bajaradilar. Davlat fuqarolik qonunchiligi bilan mulkiy va u bilan bog'liq nomulkiy munosabatlarni, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining fuqarolik-huquqiy maqomini tartibga soladi, mulkdorning mulkka ega bo'lish imkoniyatini yaratadi va ularning tovar-pul munosabatlarida ishtirokini ta'minlaydi.

Ushbu munosabatlar taraflarning yuridik tengligi, ularning mulkiy va erk-irodasining mustaqilligiga asoslanadi. Zero FKning 1-moddasi,

2-qismiga binoan, fuqarolar (jismoniy shaxslar) va yuridik shaxslar o'z fuqarolik huquqlariga o'z erklariga muvofiq ega bo'ladilar va bu huquqlarini o'z manfaatlarini ko'zlab amalga oshiradilar.

Fuqarolik huquqi davlat va jamiyat manfaatdor bo'lgan ichki iqtisodiy munosabatlarni rivojlantiradi, mustahkamlaydi hamda huquqiy tartibga soladi, chunki ular jamiyatning iqtisodiy asosi, fundamentini tashkil etadi. Bu eng avvalo mulkiy va tovar-pul munosabatlaridan iboratdir. Shuning uchun fuqarolik-huquqiy normalarda mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar, shuningdek

shartnoma erkinligi tamoyiliga asoslangan majburiyat munosabatlarga ega bo'lish va ularni amalga oshirishga keng imkoniyat beriladi. Mulkiy munosabatlar, shuningdek fuqarolik muomalasidagi munosabatlar iqtisodiy qonunlar asosida rivojlanadi, lekin, ularning rivojlanishi, mustaxkamlanishiga davlat fuqarolik-huquqiy normalar orqali ta'sir ko'rsatadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat deb, yuridik jihatdan teng bo'lgan shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatga aytiladi. Shaxslar (fuqarolar va tashkilotlar, shuningdek davlat) o'rtasida tuziladigan oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, biror-bir ishni bajarish, ijara, qarz to'g'risidagi shartnomalar fuqarolik-huquqiy munosabatlar jumlasiga kiradi.

Umuman olganda, fuqarolik-huquqiy munosabatning bir qator o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Eng avvalo, fuqarolik-huquqiy munosabat ijtimoiy munosabatlarning bir turi hisoblanadi. Huquqiy tartibga solinuvchi iqtisodiy munosabatlar doirasi fuqarolik-huquqiy munosabat doirasidan kengdir. Iqtisodiy munosabatlar fuqarolik-huquqiy munosabatdan tashqari oila, moliya, ma'muriy, xo'jalik, qishloq xo'jaligi, soliq va bank-huquqiy munosabatlar bilan ham tartibga solinadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat fuqarolik huquqi predmeti doirasida sub'ektlarning fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinadigan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlari natijasida yuzaga keladi.

Taraflarning yuridik tengligi fuqarolik-huquqiy munosabatni xarakterlaydigan xususiyatlardan biri bo'lib, u fuqarolik-huquqiy tartibga solishning predmet va metodi asosini tashkil etadi. Sub'ektlarning yuridik jihatdan tengligi bir sub'ektning, ikkinchisi bilan huquqiy munosabatlarga kirishganda o'zaro bo'ysunishiga asoslanmaydi. Yuridik tenglik sub'ektlarga tegishli huquqlarning tengligida emas, aksincha fuqarolik huquq va majburiyatlarning vujudga kelishida, amalga oshirilishida, o'zgartirilishida, bekor bo'lishida hamda huquqiy javobgarlikka tortilishida namoyon bo'ladi. Yuridik tenglik sub'ektlarning fuqarolik qonunchiligi va sud oldida moddiy va ijtimoiy holati bo'yicha mustaqilligini ta'minlaydi.

Boshqa fuqarolik-huquqiy munosabat ham huquqiy munosabatlar singari uchta mustaqil elementdan – huquqiy munosabat sub'ektlari, mazmuni va ob'ektlaridan iboratdir.

Fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlari. Fuqarolik-huquqiy munosabat huquqiy normalar bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabat ishtirokchilari o'rtasida yuz beradi. Bu ishtirokchilar munosabatga individual yoki guruh bo'lib kirishishlari mumkin. Huquqiy munosabat avvalambor, insonlar (insonlar jamoasi) o'rtasidagi aloqa, bog'lanish, munosabatdir va huquqiy munosabat sub'ekti deganda, huquqiy normalar tufayli muayyan munosabatlar ishtirokchisi hamda sub'ektiv huquq va yuridik majburiyatlar egasi bo'lgan insonlar yoki tashkilotlar tushuniladi.

FKning 2-moddasi 2-qismiga muvofiq, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga

solinadigan munosabatlarning ishtirokchilari bo'ladilar. Fuqarolik-huquqiy munosabatda ishtirok etuvchi sub'ektlar shaxslar deb nomlanadi. Bu tushuncha FKda va boshqa fuqarolik qonun hujjatlarida ko'p qo'llaniladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslar fuqarolik huquq layoqatiga, ya'ni fuqarolik huquqlari va burchlariga ega bo'lish layoqatiga molik bo'lishlari lozim. Zero huquq sub'ektlarini xarakterlaydigan asosiy huquqiy xususiyatlar huquq va muomala layoqatlaridan iborat.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning sub'ektiv huquqlari va burchlari tashkil etadi.

Ba'zi mualliflar fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmunini bunday munosabat qatnashchilarining o'z sub'ektiv huquq va majburiyatlariga muvofiq amalga oshiradigan o'zaro harakatlari tashkil etadi, sub'ektiv huquqlar va burchlar esa huquqiy munosabatning huquqiy shaklidir, deb hisoblaydilar.

Sub'ektiv huquq deyilganda, muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq tushuniladi. Sub'ektiv huquqlar ob'ektiv huquq normalari, ya'ni davlat tomonidan belgilangan umumiy qoidalar asosida vujudga keladi va ularga muvofiq ravishda amalga oshiriladi. Fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining huquqlari odatda ob'ektiv huquq (davlat tomonidan o'rnatiladigan va belgilab qo'yiladigan huquqlar) normalaridan kelib chiqadi. Ushbu huquqqa nisbatan "sub'ektiv" so'zi qo'llanilishining asosiy

sababi, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining ushbu huquqning sohibi bo'lish hamda uni amalga oshirishdagi xohish-irodasining birlashishi ahamiyatga egaligidir. Chunki sub'ektiv huquq sohibi o'zining bu huquqlarini o'z xohishiga ko'ra amalga oshirishi yoki umuman amalga oshirmasligi yoxud ushbu huquqlardan voz kechishi mumkin.

Sub'ektiv huquqlar o'z egasiga qonun bilan yo'l qo'yilgan doiralarda o'z xohishi va ixtiyori bilan harakat qilish imkoniyatini beradi. Boshqacha qilib aytganda, sub'ektiv huquq sub'ektga o'z erkini amalga oshirish va o'z manfaatlarini qondirish imkoniyatini beradigan munosabatlarni vujudga keltiradi. Sub'ektiv huquq ikkinchi tomondan, huquqqa ega bo'lgan shaxsning boshqa shaxslardan o'z huquqining buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining sub'ektiv huquqi, bir tomondan, o'z mulkini egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u sub'ektiv huquq egasi sifatida o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Sub'ektiv huquqlar o'z harakatlariga ko'ra mulkiy yoxud shaxsiy-nomulkiy bo'lishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning ob'ekti. Fuqarolik-huquqiy munosabatning ob'ekti deb, fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning harakatlari qaratilgan hamda sub'ektiv huquqlari va majburiyatlari belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlarga aytiladi. Fuqarolik kodeksining 81-moddasiga asosan fuqarolik-huquqiy munosabat ob'ekti doirasiga ashyolar, shu

jumladan pul va qimmatli qog'ozlar, boshqa buyumlar, mol-mulk, shu jumladan mulkiy huquqlar, ishlar va xizmatlar, ixtirolar, sanoat namunalari, fan, adabiyot, san'at asarlari va intellektual faoliyatning boshqa natijalari, shuningdek shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa moddiy hamda nomoddiy boyliklar kiradi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning turlari (tasnifi).

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar muayyan asoslar va me'zonlarga ko'ra turlarga bo'lib o'rganiladi. Bunday tasniflash fuqarolik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda va huquqni qo'llash amaliyotida muhim o'rin tutadi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni turlarga bo'lishda huquqiy munosabatning vujudga kelish asosi, huquqiy munosabat sub'ektlari vakolatlari doirasi, moddiy va nomoddiy ne'matlarning fuqarolik muomalasidagi holati asosiy me'zon sifatida belgilanadi. Masalan, huquqiy munosabatning vujudga kelish asosiga ko'ra fuqarolik-huquqiy munosabatlar – mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlarga, huquqiy munosabat ishtirokchilari vakolatlari doirasiga ko'ra - mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar, moddiy va nomoddiy ne'matlarning fuqarolik muomalasidagi holatiga ko'ra – mulkiy huquqiy va majburiyat huquqiy munosabatlarga bo'linadi.

1. Mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar. Mulkiy xarakterdagi munosabatlar deyilganda, muayyan iqtisodiy mazmunga ega bo'lgan ijtimoiy

munosabatlar, masalan, mulk yuzasidan belgilanadigan, mulkni sotish, ijaraga qo'yish va boshqacha shaklda qo'ldan-qo'lga o'tkazish, umuman, mulkiy muomala bilan bog'liq huquqiy munosabatlar anglashiladi.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy huquqiy munosabatlar shaxs (fuqarolar va yuridik shaxslar)ning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan, o'z sohibidan begonalashtirilishi va birovga o'tkazilishi mumkin bo'lmagan shaxsiy huquqlar, chunonchi, shaxsning mualliflik nomi, qadr-qimmati va boshqa shaxsiy manfaatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqlardan iborat.

2. Mutlaq va nisbiy huquqiy munosabatlar. Mutlaq huquqiy munosabatlarda sub'ektiv huquq egalari o'z huquqlarining buzilmasligini har kimdan va hammadan talab qila oladilar. Mutlaq huquqlar noma'lum har bir kimsa tomonidan buzilishi mumkin bo'lgani sababli har kimdan qo'riqlanadi. Ularga mulk, mualliflik huquqlari, shaxsiy huquq kabilar kiradi.

Nisbiy huquqiy munosabatda esa faqat bir shaxs (yoki shaxslar)gina huquq yoki majburiyat oladi. Nisbiy huquqlar zimmasida majburiyat olgan ma'lum shaxs (yoki shaxslar)ga nisbatangina kuchda bo'ladi. Shartnomaga asoslangan barcha huquqlar nisbiy huquqlar jumlasidandir. Nisbiy huquqlarga asoslangan talablarning amalga oshirilishi, majburiyatlarning bajarilishi, qarzga olingan pulning to'lanishi bo'yicha o'z zimmasiga shartnoma asosida majburiyat olgan shaxsdangina talab qilish mumkin bo'ladi.

3. *Mulkiy huquqiy va majburiyat huquqiy munosabatlar.* Mulkiy huquqiy munosabatlar yuqorida qayd etilganidek, mutlaq huquqiy munosabat bo'lib, mulkiy xarakterga ega hamda ashyoni egallash, undan foydalanish va uni tasarruf etishga qaratiladi. Mulkiy-huquqiy munosabatlarda huquq egasi bo'lgan shaxslar boshqa shaxslarning ijobiy harakatlariga muhtoj bo'lmay, o'z huquqlarini o'zlari bevosita amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Majburiyat-huquqiy munosabatlari nisbiy munosabat bo'lib, mulkiy huquqiy munosabatlar bilan bog'liq bo'lsa ham, hamma vaqt moddiy narsa (ashyo) bilan bog'liq bo'lmazligi mumkin. Bunday munosabatlar, odatda, fuqarolik muomalasi natijasida vujudga keladi. Chunonchi, muayyan ishlarni bajarish, xizmat ko'rsatilishi yoki yetkazilgan zararni to'latilishiga qaratilishi mumkin. Barcha shartnomalar, birovga zarar yetkazish, mulkni asossiz olish yoki tejash bilan bog'liq munosabatlar majburiyat munosabatlari hisoblanadi.

4. *Korporativ huquqiy munosabatlar.* Bozor munosabatlari tizimida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning yangi turi – korporativ huquqiy munosabatlar ham vujudga keldi va u fuqarolik huquqi predmeti doirasini tashkiliy-huquqiy munosabatlar bilan kengayishiga olib keldi. Sub'ektlarni yuridik shaxs belgilariga ega bo'lgan tashkiliy-huquqiy tuzilmalar – korporatsiyalarda a'zoligi (ishtiroki) asosida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardir. Bunday huquqiy munosabatlar mazmunini korporativ huquq tashkil etadi. Lekin korporativ huquqiy munosabat sof xususiy huquqiy

munosabat bo'lmasdan, u ayrim ommaviy-huquqiy munosabat (soliq, ma'muriy boshqarish) elementlarini ham o'z ichiga qamrab oladi. Korporativ huquqlarni amalga oshirish bevosita yoxud bilvosita bunday huquq sohiblari mulkiy manfaatlarini qanoatlantirish maqsadini ko'zda tutadi. Shu sababli ham korporativ huquqlarni mulkiy huquqlar jumlasiga mansub deb hisoblash mumkin.

5. *Imtiyozli (afzallik) huquqiy munosabatlar.* Fuqarolik-huquqiy munosabatlarida muayyan huquq sub'ektiga imtiyoz, afzallik beruvchi huquqlar mazmunini o'z ichiga olgan alohida guruhdagi huquqiy munosabatlar mavjud. Masalan, ulushli mulkda umumiy ulushli mulkdagi ulush sotilganda sherik mulkdorlar imtiyozli sotib olish huquqiga ega (FK, 224-modda). Yopiq aksiyadorlik jamiyati a'zosi ham o'z aksiyalarini sotganda, boshqa a'zolar sotib olishda imtiyozga ega. Garovga oluvchi garov predmeti sotilganda, uning qiymati hisobidan o'z talablarini qanoatlantirishda boshqa kreditorlarga nisbatan imtiyozga ega. Ushbu huquqlar o'ziga xos bo'lib, fuqarolik-huquqiy munosabatlari sub'ektlari teng huquqligi doirasidan tashqari chiqadi. Shu sababli ham imtiyozli huquqiy munosabat faqat qonunda belgilangan asoslar bo'yicha va maxsus doiradagi sub'ektlar uchungina vujudga keladi. Imtiyozli huquqlar mustasno xarakterga ega bo'lib, faqat vakolatli sub'ektgina undan voz kecha oladi. Imtiyozli huquqlarni buzuvchi har qanday yuridik harakatlar o'zo'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Fuqarolik huquqlari va burchlarining kelib chiqish asoslari.

Fuqarolik huquqi normalari (qonunlar) o'z-o'zidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi ma'lum holatlar bilan belgilanadi. Binobarin, huquqiy munosabatlarni belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan holatlar yuridik fakt deb yuritiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to'g'ridan-to'g'ri nazarda tutilgan, shuningdek nazarda tutilmagan bo'lsada, fuqarolik qonunlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan holatlar mavjud bo'lishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o'zgartiradigan va bekor qiladigan asoslar sifatida ko'rilgan yuridik faktlar turlicha bo'lib, sub'ektlar erki-irodasi mazmuniga ko'ra ikki guruhga: hodisalar va harakatlarga bo'linishi mumkin.

FKning 8-moddasi 2-qismida fuqarolik huquqlari va burchlari vujudga kelish asoslari belgilangan bo'lib, ularga 1) qonunda nazarda tutilgan shartnomalar va boshqa bitimlardan, shuningdek garchi qonunda nazarda tutilmagan bo'lsa-da, unga zid bo'lmagan shartnoma va boshqa bitimlar; 2) davlat organlari hamda fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining fuqarolik huquqlari va majburiyatlari vujudga kelishining asosi sifatida qonunda nazarda tutilgan hujjatlari; 3) sudning fuqarolik huquqlari va

majburiyatlarini belgilagan qarorlari; 4) qonun yo'l qo'ygan asoslarda mol-mulk olish; 5) fan, adabiyot, san'at asarlarini yaratish, ixtirolar va boshqa intellektual faoliyat natijalari; 6) boshqa shaxsga zarar yetkazish; 7) asossiz boyib ketish; 8) fuqarolar va yuridik shaxslarning boshqa harakatlari; 9) qonun hujjatlari fuqarolik-huquqiy oqibatlarning kelib chiqishi bilan bog'laydigan hodisalar kiradi.

Harakatlar fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxs (yoki shaxslar)ning erki bo'yicha qilinadigan yuridik faktlar hisoblanadi. Har qanday harakat ham yuridik fakt hisoblanmaydi, faqatgina muayyan huquqiy oqibat tug'diradigan harakatgina yuridik fakt sifatida e'tirof etiladi. Ular o'z navbatida ikki turga: huquq yo'l qo'ygan va huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga bo'linadi.

Huquq yo'l qo'ygan harakatlar qonun bilan man etilmagan harakatlardan iborat. Bunday harakatlar fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquqlari va burchlarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo'lib, muayyan huquqiy oqibatni tug'dirishga qaratiladi.

Huquq yo'l qo'ymagan harakatlarga bironvga zarar yetkazish va asossiz boyib ketish holatlari kiradi (FK, 8-modda, 2-qism, 6-7-bandlar).

Fuqarolik huquqlarining amalga oshirilishi va burchlarining bajarilishi

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'zlarining huquq layoqati mazmuniga yarasha xilma-xil fuqarolik huquqlari olish imkoniyatiga egadirlar. Fuqarolik huquqlarni amalga oshirish bilan bog'liq barcha masalalar ularni amalga oshirish yo'llari, doirasi sub'ektiv huquqlardan voz kechish yoki boshqa shaxsga o'tkazish kabilar vakolatli shaxs tomonidan o'z xohish-irodasi asosida bajariladi.

Masalan, kreditor majburiyatni nafaqat o'z vaqtida bajarilishini talab qilishi, balki undan voz kechishi, uning qiymati va miqdorini kamaytirishi, majburiyatni talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin.

Shuningdek, qonunda belgilangan hollardan tashqari, shaxslar o'zlariga tegishli bo'lgan huquqlarni amalga oshirishdan voz kechishlari bu huquqlarni bekor bo'lishiga olib kelmaydi. Masalan, aksiyador jamiyat umumiy yig'ilishida qatnashmasligi, uning aksiyador sifatidagi huquqlarini amalga oshirishlariga to'sqinlik qilmaydi hamda uni aksiyadorlar safidan chiqarib yuborilishiga olib kelmaydi.

Aksincha, o'z huquqlari buzilgan shaxs huquqlarini tiklash maqsadida sudga uch yilgacha sababsiz da'vo bilan chiqmasa, o'z huquqlarini sud orqali tiklash huquqidan mahrum bo'ladi.

Ba'zi sub'ektiv huquqlar bir vaqtning o'zida fuqarolik-huquqiy majburiyat sifatida baholanadi. *Masalan, vasiy o'z vasiyligi ostidagi voyaga yetmagan fuqaro nomidan bitimlar tuzishi uchun vasiylik*

ostidagi shaxsning bu xususidagi talabining bildirilishini kutishi shart emas. Aksincha qonun-hujjatlariga muvofiq, uning manfaatlarini ko'zlab bunday yuridik harakatlarni qilishga majbur.

Shuning uchun ba'zi fuqarolik huquqlari nafaqat vakolatli shaxs xohishiga, balki qonun talablariga muvofiq ham amalga oshirilishi lozim bo'ladi.

Odatda shaxslar o'zlariga tegishli huquqlarni amalga oshirish orqali munosabatda ishtirok etadilar. Huquqlar qonun, shartnoma yoki bitimlar asosida amalga oshiriladi.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish tartibi FKning 9-moddasida ko'rsatilgan. Unga asosan fuqarolar va yuridik shaxslar fuqarolik huquqlarini o'z erklari bilan, o'z manfaatlarini ko'zlab qo'lga kiritadilar hamda amalga oshiradilar. Ular o'zlariga tegishli fuqarolik huquqlarini, shu jumladan, bu huquqlarni himoya qilish huquqini ham o'z xohishlariga qarab tasarruf etadilar.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish boshqa shaxslarning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Qonun fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchilarining insofli, oqilona va adolat bilan harakat qilishini nazarda tutadi.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda jamiyatning ma'naviy tamoyillari, axloqiy normalarini hurmat qilishlari, tadbirkorlar esa ish yuritish odobi qoidalariga rioya qilishlari shart. Ular o'z huquqlarini amalga oshirish jarayonida boshqalarga zarar yetkazmasliklari, o'z huquqlarini

suiiste'mol qilmasliklari, shuningdek ulardan qonun hujjatlariga zid ravishda foydalanmasliklari shart.

Fuqarolar va yuridik shaxslar o'z huquqlarini amalga oshirishda ushbu shartlarga rioya etmasalar, sud ularga tegishli huquqni himoya qilishni rad etishi mumkin. Sub'ektiv fuqarolik huquqini amalga oshirish – zimmasida majburiyat bo'lgan shaxsni muayyan xatti-harakatni qilishga (agar o'z burchini ixtiyoriy ravishda bajarmasa) majbur qilish yo'li bilan kafolatlanadi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish.

Odatda normal fuqarolik muomalasi nafaqat fuqarolik-huquqiy munsabat sub'ektlarining sub'ektiv huquqlarini amalga oshirish balki, ularni ishonarli himoyasi orqali ham namoyon bo'ladi. Fuqarolik huquqlarni amalga oshirish va himoya qilish faqatgina huquqiy choralarni qo'llash bilan cheklanmaydi. Uning uchun zaruriy sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan siyosiy, iqtisodiy, tashkiliy va boshqa xarakterdagi choralar ham mavjud.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish fuqarolik huquqi nazariyasining asosiy kategoriyalaridan biri sanaladi.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish qonunda belgilangan doirada ya'ni himoyaning ma'lum bir shakl, usul va vositalarini qo'llagan holda amalga oshiriladi. Fuqarolik huquqlarining himoya qilish shakli deganda fuqarolik huquqlar hamda qonuniy manfaatlarini himoya qilishdagi tashkiliy chora-tadbirlar majmui tushuniladi. Fuqarolik huquqlarining himoya qilishning ikki –

yurisdiksiyaviy (sud orqali) va noyurisdiksiyaviy (sudsiz) shakllari mavjud.

Himoyaning yurisdiksiyaviy shakli buzilgan yoki nizoli huquqlarni himoya qilishda vakolatli davlat organlarining faoliyatida namoyon bo'ladi. Uning mohiyati shundaki, huquq va qonuniy manfaatlarini buzilgan shaxs o'z huquqlarini tiklash uchun vakolatli davlat organiga murojaat etadi.

Asosan buzilgan fuqarolik huquqlari protsessual qonunlarda yoki shartnomada belgilab qo'yilganidek, ishlar qaysi sudlovga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki hakamlik sudi tomonidan himoya qilinadi. Zero O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining o'ninchi bobida ko'rsatilishicha, "davlat fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlangan huquqlari va erkinliklarini ta'minlaydi. Har bir shaxsга o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish, davlat organlari va mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalarining g'ayriqonuniy xatti-harakatlari (qarorlari) ustidan sudga shikoyat qilish huquqi kafolatlanadi".

Yurisdiksiyaviy shakl o'z navbatida buzilgan huquqlarni himoya qilishning umumiy va maxsus tartiblariga ega. Umumiy qoidalarga ko'ra fuqarolik huquqlarini va qonuniy manfaatlarini himoya qilish sud tartibida amalga oshiriladi. Fuqarolik-huquqiy nizolarning asosiy qismi fuqarolik sudlariga to'g'ri keladi. FPKning 31-moddasiga muvofiq fuqarolik sudlarga taraflardan hech bo'lmaganda bittasi fuqaro bo'lgan nizolarga doir ishlar (qonunda

bunday nizolarni hal qilish xo'jalik sudi yoki boshqa organlarga topshirilgan hollar bundan mustasno) FPKning 279-moddasida sanab o'tilgan alohida tartibda ko'riladigan yuridik ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash to'g'risidagi ishlar, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va fuqaroni o'lgan deb e'lon qilish to'g'risidagi ishlar, fuqaroni muomala layoqati cheklangan yoki muomalaga layoqatsiz deb topish to'g'risidagi ishlar, mol-mulkni (ashyoni) egasiz deb topish to'g'risidagi ishlar, taqdim etuvchiga deb berilgan hujjatlar yo'qolgan taqdirda, ular bo'yicha huquqlarni tiklash to'g'risidagi ishlar (chaqirib ish yuritish) hamda qonun bilan sudlarning vakolatiga berilgan boshqa ishlar taalluqli bo'ladi.

Xo'jalik sudlari tomonidan XPKning 23-moddasi talablariga muvofiq, iqtisodiyot sohasida yuridik shaxslar, yakka tartibdagi tadbirkorlar fuqaroviy, ma'muriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarga doir, tashkilotlar va yakka tadbirkorlarning huquqlari vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan faktlarni aniqlash, bankrotlik va boshqa ishlar ko'riladi.

O'zaro bog'liq bo'lib, ba'zilari xo'jalik sudiga, boshqalari esa umumiy yurisdiksiya sudiga taalluqli bo'lgan bir necha talab birlashtirilgan taqdirda, hamma talablar umumiy yurisdiksiya sudida ko'rilishi kerak.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarni, shu jumladan tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasida vujudga keluvchi xo'jalik nizolarini hal etishda agar taraflarning nizoni

hakamlilik sudiga hal qilish uchun topshirish haqidagi kelishuvi – hakamlilik bitimi mavjud bo'lsa nodavlat organ hisoblangan hakamlilik sudlari ishni ko'rib hal qiladi.

Asosiy sud himoyasining vositasi da'vo hisoblanadi. Da'vo deb huquqni yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatning himoya qilinishi to'g'risida sudga yoki boshqa vakolatli tashkilotga murojaat etishga aytiladi. Ba'zi bir holatlarda sud himoyasining vositasi ariza va shikoyatlar ham hisoblanadi.

Fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning maxsus tartibi ma'muriy tartibdagi himoya hisoblanadi. Bu umumiy qoidadan istisno sifatida ya'ni qonunda bevosita ko'rsatilgan hollardagina qo'llaniladi. Ma'muriy tartibdagi fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning vositasi bu shikoyatdir. U huquq buzilgan shaxs tomonidan tegishli vakolatli davlat organiga beriladi. Ba'zi bir holatlarda qonunga muvofiq holda aralash ya'ni ma'muriy – sud tartibidagi himoya usullari ham qo'llaniladi. Bunda sudga da'vo bilan chiqishdan oldin huquqi buzilgan shaxs sudga shikoyat bilan murojaat qilishdan oldin davlat boshqaruv oraniga chiqishi lozim bo'ladi. Bularga patent bilan bog'liq nizolar, boshqaruv doirasidagi huquq buzarliliklarni hal qilish kabilar kiradi.

Fuqarolik huquqlari va qonuniy manfaatlarni himoya qilishning noyurisdik shakli davlat va boshqa vakolatli organga murojaat etmasdan huquqi buzilgan shaxsning o'zi mustaqil, o'z xohishi bilan harakat qilishi tushuniladi.

Biroq bunda himoya ma'lum shartlar asosida amalga oshirilmog'i lozim. Ular FKning 13-moddasida nazarda tutilgan. Unga asosan shaxsning o'zi tomonidan fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari huquqni buzish darajasi bilan baravar bo'lishi hamda huquqni buzishga yo'l qo'yish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi lozim. Masalan, iste'molchi o'ziga sotilgan nuqsonli tovarni ushlab qolib, yetkazilgan zarar va neustoyka to'lanmaguncha qaytarib bermaslikka haqli⁸.

Fuqarolik huquqlarini himoya qilish usullari deganda qonun tomonidan mustahkamlangan majburiy tusdagi moddiy-huquqiy choralar tushuniladi. Ushbu choralar yordamida buzilgan (nizolashayotgan) huquqlarni tiklash va huquqbuzarga muayyan ta'sir o'tkazish amalga oshiriladi. Ularning umumiy ro'yxati FKning 11-moddasida mustahkamlab qo'yilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1) huquqni tan olish (masalan, asarning, birov tomonidan o'zlashtirilib nashr etilgani to'g'risida nizo bo'lgani holda, shu asarga nisbatan mualliflikni tan olish);

2) huquq buzilishidan oldingi holatni tiklash va huquqni buzadigan yoki uning buzilishi xavfini tug'diradigan harakatlarning oldini olish (masalan, mulk egasi o'z mulkidan foydalanish huquqining har qanday ravishda buzilishini bartaraf etish va kelgusida mulkdan foydalanishda halaqit bermaslik majburiyatini buzuvchi shaxsga yuklash);

⁸ Бобоев Ж.И. Право потребителей и их защита по законодательству Республики Узбекистан. // Узбекистонда ижтимоий фанлар., 2003. № 3. -20-29 б.

3) bitimni haqiqiy emas deb topish va uning haqiqiy emasligi oqibatlarini qo'llash (FKning 116-125-moddalari talablariga asosan, bitim haqiqiy emas deb topiladi. Haqiqiy bo'lmagan bitim uning haqiqiy emasligi bilan bog'liq bo'lgan oqibatlardan tashqari boshqa yuridik oqibatlarga olib kelmaydi va u tuzilgan paytidan boshlab haqiqiy emasdir. Bitim haqiqiy bo'lmaganida taraflarning har biri boshqasiga bitim bo'yicha olgan hamma narsani qaytarib berishi, olingan narsani aslicha (shu jumladan olingan narsa mol-mulkdan foydalanish, bajarilgan ish yoki ko'rsatilgan xizmat bilan ifodalanganda) qaytarib berish mumkin bo'lmaganida esa, agar bitim haqiqiy emasligining boshqa oqibatlari qonunda nazarda tutilgan bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashi shart);

4) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining hujjatini haqiqiy emas deb topish (Bu himoya usuli fuqarolik qonunchiligida yangi kiritilgan usullardan biri bo'lib hisoblanadi. Fuqaroning huquqlari va erkinliklarini buzadigan, fuqaroning o'z huquqlari va erkinliklarini ro'yobga chiqarishiga monelik tug'diradigan hamda fuqaro zimmasiga qonunga xilof ravishda qandaydir majburiyat yuklatilishiga sabab bo'lgan xatti-harakatlar vujudga keltiruvchi turli hujjatlari (qarorlari) shikoyat bilan sudga murojaat qilish huquqini vujudga keltiradi. Bunday hujjatlarni haqiqiy emas deb topish sud tartibida amalga oshiriladi.);

5) shaxsning o'z huquqlarini o'zi himoya qilishi (mazkur usul noyurisdiaksiyaviy usul hisoblanib, o'z huquqini himoya qilayotgan shaxsdan himoyaviy chora-tadbirlarni qonun talablariga muvofiq

amalga oshirishni talab etadi. Bu holatda oxirgi zarurat va zaruriy mudofaa chegaralaridan chetga chiqmaslik, uchinchi shaxslarning huquq va manfaatlariga putur yetkazmaslik shart, ya'ni FKning 13-moddasi talablariga muvofiq, fuqarolik huquqlarini shaxsning o'zi himoya qilish usullari huquqni buzishga mutanosib bo'lishi hamda huquq buzilishining oldini olish uchun zarur harakatlar doirasidan chiqib ketmasligi kerak);

6) burchni aslicha (natura) bajarishga majbur qilish (masalan, sotilgan ashyo sotuvchi tomonidan ixtiyoriy ravishda topshirilmaganida uning oluvchisiga majburiy tarzda olib berish);

7) zararni to'lash (shaxs huquqi buzilganligi tufayli ko'rgan zararini to'la qoplanishini talab qilishi qonun bilan kafolatlanadi. Zararlarni qoplash buzilgan huquq va manfaatlarni uni buzishda aybdor bo'lgan shaxs hisobiga tiklashdir. Majburiyat bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan hollarda kreditorga yetkazilgan zararni to'lash majburiy hisoblanadi);

8) neustoyka undirish (neustoyka (jarima va penya) majburiyatlarni o'z vaqtida, lozim darajada bajarilishini ta'minlaydigan muhim usullardan biridir. U qonunda yoki shartnomada oldindan belgilangan tarablarga ma'lum bo'lgan va majburiyatlar bajarilmay qolganda to'lanishi lozim bo'lgan huquqiy chora sifatida namoyon bo'ladi);

9) ma'naviy ziyonni qoplash (huquqbuzarlik harakati (harakatsizlik) oqibatida jabrlanuvchining boshidan kechirgan ma'naviy va jismoniy (kamsitish, jismoniy og'riq, zarar ko'rish,

noqulaylik va boshqa) azoblar ma'naviy ziyon hisoblanib, bu azoblarning xususiyati ziyon yetkazilgan haqiqiy holatlar va jabrlanuvchining shaxsiy xususiyatlari hisobga olingan holda sud tomonidan baholanadi hamda pul bilan qoplanadi);

10) huquqiy munosabatni bekor qilish yoki o'zgartirish;

11) davlat organining yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organining qonunga zid hujjatini sudning qo'llamasligi;

12) qonunda nazarda tutilgan boshqacha usullar.

Shaxs o'z buzilgan huquqi yoki qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish maqsadida vakolatli organga murojaat qilganda yuqoridagi usullardan biri yoki bir nechasini qo'llashni so'rab murojaat etadi.

4-MAVZU. FUQAROLIK HUQUQIY MUNOSABAT SUBYEKTI SIFATIDA FUQAROLAR

Fuqarolik huquqi sub'ekti sifatida fuqaro (jismoniy shaxs)lar tushunchasi.

Mazkur huquq sub'ekti fuqarolik huquq nazariyasida o'ziga xos ahamiyatga egadir. Umuman olib qaraganda mazkur sub'ekt – insonlardir. Zero “inson va fuqaro” tirik organizm bo'lib, bu ikki tushuncha sotsial biologik shaxs - jamiyat a'zosiga nisbatan qo'llaniladi⁹.

Fuqarolik huquq normalarida “inson” tushunchasi o'rniga “fuqaro” yoki “jismoniy shaxs” tushunchalari qo'llanilgan. Fuqarolik huquqida jismoniy shaxs o'ziga hos huquqiy maqomga ega. Uning sub'ektililigi hali inson sifatida mavjud bo'lmagan hollarda ham (tug'ilmasdan oldin merosga ega bo'lish jarayonida) yuzaga kelishi mumkin. Bunday “xususiyat” yuridik shaxs va davlatda mavjud emas.

Fuqarolar (jismoniy shaxslar) tushunchasi berilgan. Unga asosan O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar fuqaro (jismoniy shaxs) tushunchasini beradi (FK. 16-modda).

Huquq nazariyasida huquq sub'ektililigi kategoriyasi mavjud bo'lib, fuqarolar ham fuqarolik huquqi sub'ektililigi maqomiga ega hisoblanadilar. Umumiy ma'noda xar qanday shaxs fuqarolik huquqi

⁹Маткурбанов Р.Ж. Проблемы правосубъектности граждан (физических лиц) в гражданском праве. –Ташкент: ТГЮИ, 2008. -58 с.

sub'ektililigi maqomiga ega bo'lish lozim. Fuqarolik huquqi sub'ektililigi kategoriyasi ikki elementdan iborat bo'lib, fuqarolik huquq layoqati va muomala layoqatiga bo'linadi.

Fuqarolar (jismoniy shaxs)ni fuqarolik huquqi sub'ekti sifatidagi maqomini ochib berishda “huquq sub'ektililigi” tushunchasining mohiyatini ochib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, “huquq sub'ektililigi” tushunchasi “huquq sub'ekti” tushunchasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu ikki tushunchani bir-biridan alohida tasavvur etish mumkin emas. Ta'kidlash lozimki, huquq sub'ektisiz ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishni amalga oshirish mumkin emas. Bu esa o'z navbatida huquqiy tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlar ishtirok etuvchining huquq sub'ektililigi maqomiga ega bo'lishini talab etadi.

Fuqarolik huquqi sub'ekti sifatida jismoniy shaxs (fuqaro)ning boshqa fuqarolik huquqi sub'ektlari (yuridik shaxslar va davlat) shu jumladan boshqa fuqarolardan farqlab turadigan asosiy yagonalashtiradigan (individuallashtiradigan) hususiyati uning ismi (keng ma'noda ismi, otasining ismi va familiyasi), tug'ilgan yili va joyi, yashash joyi, yoshi va boshqa belgilari hisoblanadi. Aynan ushbu belgilar uning sub'ekt sifatida individga aylantiradi.

Fuqarolik qonunchiligida fuqaroning individga aylantiradigan belgilaridan uning ismi va yashash joyi alohida e'tiborga ega.

Fuqaroning ismi bilan bog'liq normalar FKning 19-20 moddasida, Oila kodeksining 69-70, 226-227-moddalari, “Bola

huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi qonunning 9-moddasida o'z ifodasini topgan.

FKning 99-moddasiga asosan, shaxsning hayoti va sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmati, shaxsiy daxlsizligi, ishchanlik obro'si, shaxsiy hayotining daxlsizligi, xususiy va oilaviy siri, nomga bo'lgan huquqi, tasvirga bo'lgan huquqi, mualliflik huquqi, boshqa shaxsiy nomulkiy huquqlar hamda tug'ilganidan boshlab yoki qonunga muvofiq fuqaroga tegishli bo'lgan boshqa nomoddiy ne'matlar tortib olinmaydi va o'zga usul bilan boshqa shaxsga berilmaydi. Vafot etgan kishiga tegishli bo'lgan shaxsiy nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda boshqa shaxslar, shu jumladan huquq egasining vorislari tomonidan amalga oshirilishi va himoya etilishi mumkin.

Fuqarolik huquq va muomala layoqati.

Jismoniy shaxslarning fuqarolik-huquqiy munosabatdagi huquqiy holati huquq va muomala layoqati kategoriyalari orqali "ochib" beriladi. Fuqarolarning fuqarolik huquq layoqati huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati bo'lib, u teng ravishda e'tirof etiladi.

Fuqarolik huquq layoqati fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning yuridik imkoniyatini beradi.

Huquq layoqati huquq va majburiyatlarning sub'ektlari bo'lish layoqatini, ya'ni qonun bilan belgilangan har xil huquq va

majburiyatlarga ega bo'lish imkoniyatini belgilaydi. Faqatgina huquq layoqati bo'lgandagina aniq sub'ektiv huquq va majburiyatlarda paydo bo'lishi mumkinligi bu kategoriyaning mazmunini ifodalaydi. Har bir fuqaro huquq layoqatiga ega. U insonning tug'ilishi bilan paydo bo'ladi va uning vafoti natijasida tugaydi. Fuqarolarning huquq layoqatiga ega bo'lishida tenglik mavjud.

Qonunda belgilangan hollar va tartibdan tashqari, hech kimning huquq va muomala layoqati cheklanishi mumkin emas. Fuqaroning huquq va muomala layoqatidan to'la yoki qisman voz kechishi haqidagi, shuningdek o'z huquq va muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar qonun yo'l qo'ygan hollardan tashqari o'z o'zidan haqiqiy emas deb hisoblanadi (FK, 23-modda).

Huquq layoqati kishi tug'ilganidan to o'limigacha undan ajralmaydi, u bilan birga bo'ladi. Yangi tug'ilgan chaqaloq ham har xil huquqlarga, chunonchi, yashash huquqi, ovqatlanish huquqi, erkin bo'lish huquqi kabi qator tabiiy huquqlarga, shu jumladan, ota-onalardan tarbiya olish va boshqa huquqlarga ega bo'ladi. Aqli zaif va ruhiy xastalar ham huquq sub'ekti bo'lib hisoblanadi. Ular, xususan, davolanish, pensiya olish va boshqa huquqlarga ega. Ularning mulkiy huquqlari to'liq hajmda saqlanadi. Kishining huquq layoqati uning tug'ilishi bilan boshlansa ham, qonun ba'zi hollarda hali tug'ilmagan bolaning – kelgusidagi huquq sub'ektining manfaatlarini ham e'tiborga oladi va qo'riqlaydi. Masalan, qonunga asosan meros qoldiruvchi vafot etgan, ya'ni qonun belgilangan

tartibda meros ochilganidan so'ng tug'ilgan bolalari ham voris bo'la oladilar (FKning 1118-moddasi).

Vafot etgan kishining to vafotiga qadar ixtiyorida bo'lgan huquq va zimmasidagi majburiyatlarning bir qismi (mulkiy, shaxsiy huquq va majburiyatlari) bekor bo'ladi, shu bilan birga ba'zi mulkiy huquqlar vorislarga o'tadi. Vafot etish qator huquqiy oqibatlar tug'diradigan faktdir. Shuning uchun vafot etish ham tug'ilish singari fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish bo'limi (FHDYo) da amaldagi qonunchilikka muvofiq qayd etiladi.

FKning 36-moddasi talablariga asosan fuqaroning sud tartibida vafot etgan deb e'lon qilinishi ham unga tegishli huquq layoqatining barham topishiga olib keladi. Sudning fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qarori qonuniy kuchga kirgan kun vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning o'lgan kuni deb hisoblanadi (yuridik o'lim). Qonunda belgilangan tartibda guvohlantirilgan vafot etish hollaridan tashqari, qonun fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish va vafot etgan deb e'lon qilish institutini ham belgilaydi.

Muomala layoqati fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir (FKning 22-moddasi). Muomala layoqatini yuridik harakatlar qilish, ya'ni qonun bo'yicha ma'lum huquqiy oqibatlar qilish layoqati deb ham ta'riflash mumkin (masalan, shartnomalar tuzish, yetkazilgan zararni to'lash va hokazolar).

Muomala layoqatiga ega bo'lishning sharti shundan iboratki, muomala layoqatiga ega bo'lgan fuqarolar aqli rasolik bilan o'z harakatlarining oqibatlarini tushunib harakat qiladilar. Ma'lumki, yangi tug'ilgan bola to'la huquq layoqatiga ega bo'lsa ham, o'z harakatlari bilan birorta huquq va majburiyat olmaydi. Ongli harakatlar qilish layoqati faqat ma'lum yoshga yetgandan keyingina boshlanadi. Binobarin, fuqarolik muomala layoqati fuqaro to'la hajmda voyaga yetishi bilan vujudga keladi. Voyaga yetish 18 yoshga to'lish bilan boshlanadi. Bu yoshga yetish bilan kishi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, jumladan, mulkiy munosabatlarda to'la qatnashuvchigina bo'lib qolmay, siyosiy huquqlar bilan birga, boshqa fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini ham oladi.

Qonun voyaga yetish yoshini belgilash bilan bir qatorda, voyaga yetgunga qadar qonuniy asosda nikohdan o'tgan fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan e'tiboran to'la hajmda muomala layoqatiga ega bo'lishini ham belgilaydi (FKning 22-moddasi). Voyaga yetgan fuqarolar teng darajada muomalaga layoqatli hisoblanadilar. Fuqarolarning muomala layoqati faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina cheklanishi mumkin. Fuqaroning muomala layoqatini cheklashga qaratilgan bitimlar o'z o'zidan haqiqiy emas (FKning 23-moddasi).

Fuqarolarning muomala layoqati to'liq muomalaga layoqatsizlik (6 yoshgacha bo'lgan bolalar, sud tomonidan ruxiy kasal va aqli zaif deb topilganlar); qisman muomalaga layoqatlilik (6-14 yoshli hamda 14-18 yoshli voyaga yetmaganlar); muomala

layoqati cheklanganlik; to'liq muomalaga layoqatlilik (aqli raso 18 yoshdan oshgan hamda emansipatsiya holati qo'llanilganlar va 18 yoshga yetmasdan nikox munosabatlariga kirishgan fuqarolar) kabi guruhlariga bo'linadi.

Har bir muomalaga layoqatlilik guruhi o'ziga xos xususiyatlari, fuqarolik muomalasida ishtiroki bilan bir-biridan ajralib turadi. Muomala layoqati ikki tarkibiy elementdan iborat bo'lib, ular bitim layoqat va delikt layoqatdir. Bitim layoqati bu fuqaroni mustaqil bitimlar tuzish layoqati bo'lsa, delikt layoqat o'zi tomonidan yetkazilgan zarar uchun mustaqil javob berish layoqatidir. Aynan mana shu ikki tarkibiy elementlarning mavjudlik darajasiga qarab, muomala layoqati guruhlariga bo'linadi.

To'liq muomalaga layoqatsizlik. 6 yoshgacha bo'lgan bolalar hamda sud tomonidan ruxiy kasal va aqli zaif deb topilganlar to'liq muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar. Muomala layoqati bitim tuzish va delect layoqatdan iborat bo'lganligi sababli 6 yoshli bolalar har ikki layoqatga ham ega emaslar. Zero, mazkur kichik yoshli bolalarning yuridik ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshirishi FK normalarida nazarda tutilmagan. Ular nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilar va vasiylar yuridik harakat qiladilar.

Ruxiy kasallar va aqli zaiflar to'la hajmda muomalaga layoqatsiz hisoblanadilar. Ongli harakatlar qilish va o'z harakatlarining yuridik oqibatlarini hisobga olish layoqati (muomala layoqati)ga, ruxiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli ega bo'lmagan fuqaro - muomala layoqatiga ega emas deb tanilishi

mumkin. Har qanday ruxiy kasallik yoki aqli zaiflik fuqaroni ongli harakatlar qilish va fuqarolik muomalasida qatnashish layoqatidan mahrum qilmaydi. Ruxiy holat buzilishi faktining o'zigina kishini muomalaga layoqatsiz deb topishga asos bo'lmaydi. FKda ko'rsatilishicha, ruxiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni idora qila olmaydigan fuqaro sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilishi mumkin (FKning 30-moddasi).

Masalan, Toshkent shahar Uchtepa tumanlararo sudiga Abdulla (ismlari o'zgartirilgan) ismli shaxs ariza bilan murojaat etib, Anvar ismli ukasini muomalaga layoqatsiz deb topishni so'ragan. Sud Anvarni yoshlikdan kasalmandligini, yurish-turishlari keyingi paytlarda juda o'zgarib qolganligini, ba'zan o'zi bilan o'zi gaplashishini, xayoliparishon bo'lib yurishini, oddiy muomalaga ham qiyinchilik bilan kirishishini, umuman yon-atrofga beparvo bo'lib qolganligini, savollarga javob qaytarmasligini, Toshkent shahar 1-son shaxar ruxiy asab kasalliklari dispanseri ma'lumotnomasida Anvar 2006-yildan buyon dispanser ro'yxatida turishi, sud tomonidan tayinlangan sud-ruxiy ekspertiza xulosasida ham Anvar o'z hatti-harakatlarini boshqara olmasligi va javob bera olmasligi, vasiyga muhtoj ekanligini inobatga olib, arizani qanoatlantirgan.

Fuqaro muomalaga layoqatsiz deb topilishi munosabati bilan unga nisbatan vasiylik belgilanadi (FKning 30-moddasi, Vasiylik va homiylik to'g'risidagi qonun). Muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro nomidan bitimlarni vasiylari tuzadilar. Fuqaroning

muomalaga layoqatsiz deb topilishiga sabab bo'lgan asoslar bekor bo'lsa, sud uni muomalaga layoqatli deb topadi va belgilangan vasiylikni bekor qiladi (FKning 30-moddasi).

Qisman muomalaga layoqatlilik. Mazkur layoqat ikki toifaga bo'linadi. 6-14 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar hamda 14-18 yoshli voyaga yetmaganlarning muomala layoqati.

Olti yoshdan o'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar (kichik yoshdagi bolalar) qisman muomalaga layoqatli hisoblanadilar. Ular: 1) mayda maishiy bitimlar; 2) tekin manfaat ko'rishga qaratilgan, notarial guvohlantirish yoki davlat ro'yhatidan o'tkazishni talab qilmaydigan bitimlar; 3) qonuniy vakil yoki uning roziligi bilan uchinchi shaxs tomonidan muayyan maqsad yoki erkin tasarruf etish uchun berilgan mablag'larni tasarruf etish borasidagi bitimlarni amalga oshirishga haqlidirlar (FKning 29-moddasi).

Mazkur yoshdagi bolalarda garchi delect layoqat bo'lmasa-da (FKning 993-moddasi), lekin FKning 29-moddasiga asosan bitim tuzish layoqatining unsurlari mavjud bo'ladi. Shu sababli ham ularni qisman muomalaga layoqatli deb hisoblash mumkin.

Umumiy ma'noda mayda maishiy bitim deyilganda fuqarolarning kundalik maishiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va summasi yuqori bo'lmagan bitimlar tushuniladi. Masalan, kundalik ehtiyoj uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini xarid qilish, maktab o'quvchilarining o'quv qurollarini sotib olishlari va boshqalar.

O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar uchun bitimlarni ularning nomidan ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki vasiylari tuzadilar. Birovga yetkazilgan zararlari uchun ham kichik yoshdagi bolalar javobgar bo'lmaydilar. Ular uchun ota-onalari yoki boshqa nazoratchilari javobgardir. O'n to'rt yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarning banklarga omonat qo'yish va ularni tasarruf qilish huquqlari qonun bilan belgilanadi.

Qisman muomalaga layoqatlilikning ikkinchi toifasiga 14-18 yoshli voyaga yetmaganlar mansubdir. Ularning bitim tuzish imkoniyati kengayishi bilan birga FKning 27-moddasi talablariga asosan muayyan darajada fuqarolik-huquqiy javobgarlik ham yuklanadi hamda FKning 994-moddasiga asosan delect layoqat (zarar yetkazganlik uchun javobgarlik) - mustaqil javobgar bo'ladilar. O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlar qonuniy vakillari (ota-onalari, farzandlikka oluvchilari yoki homiylari)ning roziligi bo'lgan taqdirda o'z harakatlari bilan huquq va majburiyatlar olishlari mumkin.

O'smirlar bitimlarni ota-onalari, farzandlikka oluvchilar yoki homiylarining roziligi bilan tuzadilar. Ammo ular mustaqil ravishda FKning 29-moddasida nazarda tutilgan bitimlardan tashqari o'zlarining ish haqlari yoki stipendiyalarini tasarruf qilishga, o'z asarlari, ixtirolariga bo'lgan mualliflik hamda ixtirochilik huquqlarini, o'z kashfiyotlariga bo'lgan huquqlarini amalga oshirishga, kredit muassasalariga mablag'lar qo'yish va ularni tasarruf etishga, shuningdek, mayda maishiy bitimlarni tuzishga

haqlidirlar. Ular 16 yoshdan kooperativlarga a'zo bo'lib kirishlari mumkin.

Yetarli asoslar mavjud bo'lganida sud qonuniy vakillari yoxud vasiylik va homiylik organining iltimosnomasiga ko'ra o'smirning o'z ish haqi yoki stipendiyasini mustaqil tasarruf qilish huquqini cheklashi yoki bu huquqdan mahrum etishi mumkin (FKning 27-moddasi 8-band).

Cheklangan muomala layoqati. Qonun ba'zi hollarda voyaga yetgan fuqarolarning muomala layoqatini cheklash hollarini nazarda tutadi, chunonchi, FKning 31-moddasida ko'rsatilishicha, spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solib qo'yayotgan fuqaroning muomalaga layoqati FPKda belgilangan tartibda sud tomonidan cheklab qo'yilishi mumkin. Lekin, bularni u mayda maishiy bitimlarni istisno qilganda, bitimlarni homiyni rozilgisiz tasarruf eta olmaydi. Muomala layoqatini cheklash uchun asos spirtli ichimliklarni yoki giyohvandlik vositalarini suiiste'mol qilish natijasida o'z oilasini og'ir moddiy ahvolga solish hisoblanadi. Shunda ham manfaatdor shaxslar sudga murojaat etsagina sud shaxsning muomala layoqatini cheklashi mumkin.

Agar fuqaro spirtli ichimlik yoki narkotik moddalarni suiiste'mol qilishni tashlasa, manfaatdor shaxslar talabi bilan sud uning muomalaga layoqati cheklanganligini bekor qiladi. Sud

qaroriga asosan unga nisbatan belgilangan homiylik ham bekor qilinadi.

To'liq muomalaga layoqatlilik. Aqli raso, 18 yoshdan oshgan hamda emansipatsiya holati qo'llanilganlar va 18 yoshga yetmasdan nikox munosabatlariga kirishgan fuqarolar to'liq muomalaga layoqatli hisoblanadilar.

Voyaga yetmaganlar garchi muomala yoshiga yetmasa-da, ayrim qonunda belgilangan hollarda to'liq muomala layoqatiga ega bo'ladilar. Aynan shu qonunda belgilangan hollar FKning 22-moddasida belgilangan nikohga kirishish munosabati va FKning 28-moddasida belgilangan emansipatsiya holati hisoblanadi.

Voyaga yetmagan shaxsni to'la muomalaga layoqatli deb e'lon qilish (emansipatsiya) ota-onaning, farzandlikka oluvchilarning yoki homiyni roziligi bilan vasiylik va homiylik organining qaroriga muvofiq yoxud, bunday rozilik bo'lmagan taqdirda, sudning qarori bilan amalga oshiriladi. Ota-ona, farzandlikka oluvchilar va homiy emansipatsiya qilingan voyaga yetmaganning majburiyatlari bo'yicha, xususan, u yetkazgan zarar oqibatida kelib chiqqan majburiyatlar bo'yicha javobgar bo'lmaydilar.

Vasiylik va homiylik.

Muomalaga layoqatsiz fuqaro shaxsini, uning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya qilish uchun, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda mulkiy huquqlarini qo'riqlash uchun vasiylik va homiylik belgilanadi.

Vasiylik va xomiylik munosabatlari fuqarolik qonunchiligidan tashqari maxsus – O'zbekiston Respublikasining 2014-yil 2-yanvarda qabul qilingan "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi qonuni bilan tartibga solinadi.

Vasiylik - o'n to'rt yoshga to'lmagan yetim bolalarni va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni, shuningdek sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolarni ularga ta'minot, tarbiya va ta'lim berish, ularning mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida tayinlansa, homiylik - o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan yetim bolalarni va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni, shuningdek sud tomonidan muomala layoqati cheklangan fuqarolarni ularga ta'minot, tarbiya va ta'lim berish, ularning mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida tayinlanadi. Sog'lig'ining holatiga ko'ra mustaqil ravishda o'z huquqlarini amalga oshira olmaydigan va o'z majburiyatlarini bajara olmaydigan voyaga yetgan muomalaga layoqatli fuqarolarga bu shaxslarning iltimosiga ko'ra homiylik belgilanishi mumkin.

Vasiylik va homiylik munosabatlari ham ommaviy, ham xususiy xarakterga ega. Shu sababli yuqorida ta'kidlangan qonun vasiylik va homiylik borasidagi ommaviy va xususiy munosabatlarni tartibga soladi.

Voyaga yetmaganlarga nisbatan tuman (shahar) xalq ta'limi muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish

bo'limlari, sud tomonidan muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilgan fuqarolarga nisbatan tuman (shahar) tibbiyot birlashmalari, sog'lig'ining holatiga ko'ra homiylikka muhtoj bo'lgan voyaga yetgan muomalaga layoqatli fuqarolarga nisbatan tuman (shahar) bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari o'z vakolat doirasida, mahalliy davlat hokimiyati organlari vasiylik va homiylik sohasidagi faoliyatni qonun hujjatlarida belgilangan vakolatlar doirasida, O'zbekiston Respublikasining konsullik muassasalari respublikadan tashqarida yashaydigan, ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan voyaga yetmagan, muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga, shuningdek sog'lig'ining holatiga ko'ra mustaqil ravishda o'z huquqlarini amalga oshira olmaydigan va o'z majburiyatlarini bajara olmaydigan voyaga yetgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga nisbatan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda vasiylik yoki homiylik belgilashni amalga oshiradi.

Fuqarolik huquqi predmeti bilan bevosita bog'liq bo'lgan holda tuman, shahar xalq ta'limi muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish bo'limlari, tibbiyot birlashmalari hamda bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari o'z vakolatlari doirasida vasiylik va homiylikni amalga oshiradi.

Vasiylik va homiylik tuman, shahar hokimining qarori bilan belgilanadi va u vasiylik yoki homiylik belgilanishiga muhtoj bo'lgan

shaxsning yashash joyi bo'yicha, agar shaxs muayyan yashash joyiga ega bo'lmasa, vasiyning yoki homiyning yashash joyi bo'yicha belgilanadi. Ota-ona yashash joyida vaqtincha bo'lmaganda, agar bola ular tomonidan olti oydan ortiq muddatga qarindoshlarining yoki boshqa yaqin kishilarining vasiyligida yoki homiyligida va nazorati ostida qoldirilgan bo'lsa, mazkur shaxslarning bolaga nisbatan vasiyligi yoki homiyligi belgilanadi. Ota-ona yashash joyida olti oydan kam muddatga vaqtincha bo'lmaganda, basharti bola ular tomonidan qarindoshlarining yoki boshqa yaqin kishilarining vasiyligida yoki homiyligida va nazorati ostida qoldirilgan bo'lsa, agar bu bolaning manfaatlari uchun zarurat tug'ilsa, vasiylik yoki homiylik belgilanadi.

Vasiy va homiy tayinlash tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Vasiy yoki homiyning huquq va majburiyatlari, vakolat doirasi "Vasiylik va homiylik to'g'risida"gi qonun hujjatlarida belgilangan.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish yoki vafot etgan deb e'lon qilish va uning oqibatlari.

Fuqaroning huquq layoqati uning o'limi natijasida batamom tugaydi. Ammo huquqiy munosabatdan kelib chiqadigan noaniqliklarni bartaraf etish uchun, shu huquqiy munosabatlarning ishtirokchilaridan biri bo'lgan fuqaro ayrim sabablarga ko'ra doimiy yashash joyidan uzoq muddatga ketib qolganda, uning haqiqiy

yashash joyini aniqlash imkoniyati bo'lmasa, bunday hollarda bedarak yo'qolgan deb topilishi mumkin.

Fuqarolik huquqida, umuman, huquqning boshqa sohalarida ham bedarak yo'qolgan deb topish instituti katta amaliy ahamiyatga ega. Bu institut bedarak yo'qolgan fuqaroning qarindoshlari hamda boshqa manfaatdor shaxslarning shaxsiy va mulkiy huquqlari ta'minlanishini kafolatlaydi.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topilishi qarzdor fuqaroning, er yoki xotinning, shuningdek, qarindosh urug'lardan birortasining uzoq muddat davomida doimiy yashab turgan joyida bo'lmasligi, qaerda ekanligining aniqlash imkonini yo'qligi tufayli vujudga kelishi mumkin bo'lgan huquqiy noaniqlikni bartaraf qilish uchun zarur.

Turmushda shunday voqealar ham bo'ladiki, ba'zan fuqaro o'zining doimiy yashash joyiga uzoq muddat kelmay qo'yadi. U o'zining qaerda turganligi to'g'risida birorta ma'lumot ham yubormaydi. Uning qaerda yashayotganini yoki qaerga ketganini aniqlashga qaratilgan barcha harakatlar behuda ketadi. Uning tirik yoki o'likligini aniqlash mumkin bo'lmaydi. Bunday hollarda ham huquqiy munosabat qatnashchisi bo'lgan fuqaroning ancha vaqt yo'qolib ketishi uning huquqiy munosabatdagi taqdiriga ta'sir qilmasligi kerak. Odatda, bunday fuqaroning doimiy yashab turadigan joyida qandaydir mulklari qoladi. Bu shaxs biror-bir majburiyatda qarzdor yoki kreditor bo'lishi mumkin. U, shuningdek huquq va majburiyatning egasi bo'lgani uchun boshqa kishilarning

shaxsi bilan bevosita bog'liq bo'lishi, chunonchi, nikohda bo'lishi, ota-onalik huquq va majburiyatiga ega bo'lishi ham mumkin. Fuqaroning uzoq vaqt doimiy turar joyiga qaytib kela olmasdan bedarak yo'qolib ketishi ko'p vaqtga cho'zilib ketmasligi kerak. Chunki davlat fuqarolik-huquqiy munosabatning bunday beqarorligiga befarq qaray olmaydi. Bedarak yo'qolgan fuqaroning yaqin kishilarining, kreditorlarining, davlatning va nihoyat o'zining shaxsiy manfaatlari, bunday noaniqlik va beqarorliklarning tugatilishini talab etadi.

Masalan, N.Abdulova (ismlari o'zgartirilgan) turmush o'rtog'i A.Abdulovni bedarak yo'qolgan deb topish haqida sudga ariza bilan murojaat etadi. Arizada turmush o'rtog'i A.Abdulov bilan 1979-yilda qonuniy nikohdan o'tib turmush qurganligini, birgalikdagi turmushidan 1 nafar farzandi borligini, qaynona va qaynotasi vafot etishganligini, turmush o'rtog'i 2008-yilning oktabr oyida ishlagani Qashqadaryo viloyatiga ketayapman deb, uydan chiqib ketganligini hamda boshqa qaytib kelmaganligini, hozirgi kunga qadar undan hech qanday xat-xabar yo'qligini, bu haqda Toshkent shaxar Uchtepa tuman IIBga murojaat qilganligini bayon etadi. Sud guvohlarning kursatuvlari, mahalla dalolatnomasi, tumani IIB, IIB FRB va XKCh bo'limi, FHDYo bo'limi, Sudmedekspertiza byurosi va Toshkent shahar 1-sonli ruhiy asab kasalliklari shifoxonasi, O'zbekiston Respublikasi IIVning Axborot markazining ma'lumotnomalariga tayanib, arizani qanoatlantirish haqida qaror qabul qiladi.

Fuqarolik kodeksining 33-moddasi birinchi qismida bedarak yo'qolgan deb topish to'g'risida umumiy qoidalar beriladi. Unga asosan, agar fuqaroning qaerdaligi haqida uning yashash joyida bir yil davomida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud bu fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topishi mumkin. Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish uning fuqarolik huquqlarini bekor qilmaydi. Aksincha, bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning huquqlarini himoya qilish uchun zarur choralar amalga oshirilishi talab qilinadi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaroning mol-mulkini doimiy suratda boshqarib turish zarur bo'lsa, bu mol-mulk sudning qaroriga muvofiq vasiylik va homiylik organi tomonidan belgilanadigan va ushbu organ bilan tuziladigan ishonchli boshqaruv to'g'risidagi shartnoma (FKning 49-bobi) asosida ish olib boradigan shaxsga topshiriladi. Bu mol-mulkdan bedarak yo'qolgan shaxs qonunga muvofiq boqishi kerak bo'lgan fuqarolarga ta'minot beriladi, uning soliqlar va boshqa majburiyatlar bo'yicha qarzlari to'lanadi (FK, 34-modda).

Manfaatdor shaxslarning arizalari bo'yicha vasiylik va homiylik qiluvchi organ bedarak yo'qolgan fuqaroning mulkini qo'riqlash uchun, shuningdek uning mulkini idora etish uchun, uning qaerda ekanligi to'g'risidagi oxirgi ma'lumot olingan kundan e'tiboran bir yil o'tishini kutmasdanoq mulkka boshqaruvchi tayinlashi mumkin.

Fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish boshqa huquqiy oqibatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, fuqaroni bedarak yo'qolgan deb topish topshiriq shartnomasining bekor bo'lishiga asos bo'ladi. Agar fuqaro jinoyat qilgan yoxud alimentlarni undirish ishi bo'yicha qidiruvdan yashirinib yurgan bo'lsa, bunday hollarda u bedarak yo'qolgan deb topilmaydi.

Bedarak yo'qolgan deb topilgan fuqaro qaytib kelgan yoki uning turar joyi aniqlangan taqdirda, sud uning bedarak yo'qolgan deb topish haqidagi qarorni bekor qiladi. Sudning qarori asosida fuqaroning mol-mulkini boshqarish bekor qilinadi (FK, 35-modd).

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish to'g'risidagi asosiy qoida FKning 36-moddasida berilgan. Bu qoidaga ko'ra, "agar fuqaroning qaerda turganligi haqida uning yashash joyida uch yil mobaynida ma'lumot bo'lmasa, bosharti u o'lim xavf solib turgan yoki muayyan baxtsiz hodisadan halok bo'lgan deb taxmin qilish uchun asos bo'ladigan vaziyatlarda bedarak yo'qolgan bo'lib, uning qaerdaligi haqida olti oy mobaynida ma'lumotlar bo'lmasa, manfaatdor shaxslarning arizasiga muvofiq sud uni vafot etgan deb e'lon qilishi mumkin.

Harbiy harakatlar munosabati bilan bedarak yo'qolgan harbiy xizmatchi yoki boshqa fuqaro harbiy harakatlar tamom bo'lgan kundan e'tiboran kamida ikki yil o'tganidan keyin sud tomonidan vafot etgan deb e'lon qilinishi mumkin".

Bu yerda sud tomonidan chiqariladigan vafot etgan deb e'lon qilish to'g'risidagi qaror bilan vafot etganlik faktini belgilash haqidagi qarorni bir biridan farqlab olish lozim.

Fuqaroni vafot etgan deb topish bu FKning 36-moddasi talablaridan kelib chiqib amalga oshiriladi va bunda fuqaro biologik o'limga tenglashtiriladi. Fuqaroni vafot etgan deb topishni "yuridik o'lim" sifatida baholash mumkin.

Fuqaroni vafot etganlik faktini belgilashda haqiqatdan ham fuqaroning biologik o'limi mavjud bo'lib, o'limning aniq hujjatlarda qayd etilgan lekin vafot etganlik faktini belgilash uning nomiga o'lim guvohnomasi olish uchun xizmat qiladi, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan fakti belgilanishi moddiy emas, protsessual munosabat sifatida baholash mumkin. Bunda fuqaroning vafoti aniq biologik o'limga oid dalillarga asoslangan. Lekin fuqaroni vafot etgan deb topish aniq biologik dalillarga tayanilmaydi, balki yuridik jihatdan faraz qilinadi.

Fuqaro vafot etgan deb e'lon qilinganda uning huquqiy munosabatlari tugaydi, mulkiga nisbatan meros ochiladi, shaxsiy majburiyatlari tamom bo'ladi va hokazo.

Basharti vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro tirik bo'lsa, uning barcha huquqiy munosabatlari amalda davom etaveradi. Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaro qaytib kelgan taqdirda yoki uning qaerda turganligi ma'lum bo'lgan taqdirda, uni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror sud tomonidan bekor qilinadi.

Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin u har qanday shaxsdan bu shaxsga bepul o'tib qolgan mavjud mol-mulkini o'ziga qaytarib berishni uch yil (FK, 150-modda) mobaynida sud orqali talab qilishga haqli. Agar vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulki, uning vorislari tomonidan uchinchi shaxslarga sotilgan bo'lib, bu shaxslar xarid narxini fuqaro qaytib kelgan paytgacha batamom to'lamagan bo'lsalar, bu holda to'lanmagan summani talab qilish huquqi qaytib kelgan fuqaroga o'tadi.

Vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning mol-mulkini haq to'lashni nazarda tutadigan bitimlar asosida olgan shaxslar mol-mulkni vafot etgan deb e'lon qilingan fuqaroning tirikligini bila turib, sotib olganliklari isbotlansa, ular fuqaroga bu mol-mulkni qaytarib berishlari shart. Bunday mol-mulkni asli holida qaytarib berishning imkoni bo'lmasa, uning qiymati to'lanadi.

Agar vafot etgan deb e'lon qilingan shaxsning mol-mulki meros huquqi bo'yicha davlatga o'tgan va sotib yuborilgan bo'lsa, fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi qaror bekor qilinganidan keyin unga mol-mulkni sotishdan tushgan pul qaytarib beriladi (FK, 37-modda).

Fuqarolik holati hujjatlarini qayd etish.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 38-moddasiga va Fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalariga asosan, tug'ilish, o'lim, nikoh tuzilganligi, nikohdan

ajralish bilan bog'liq fuqarolik holati hujjatlari davlat tomonidan qayd etilishi kerak. Farzandlikka olish, otalikni belgilash, familiya, ism va ota ismini o'zgartirish, jinsning o'zgartirilishi kabi faktlar yuqorida sanab o'tilgan fuqarolik holati hujjatlariga tegishli o'zgartirishlar kiritish yo'li bilan ifodalanadi.

Fuqaroning shaxsiy hayotdagi hamda uning jamiyatdagi huquqiy (fuqarolik) holati uchun, uning fuqarolik va oila huquqining sub'ekti sifatida tanilishi uchun ahamiyatli hisoblangan yuqoridagi faktlar davlatning tegishli organlari tomonidan ro'yxatga olinadi (qayd qilinadi). Fuqarolik holati dalolatnomalarini ro'yxatga olish shahar va tuman markazlarida, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FH DY o) bo'limi tomonidan, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari (fuqarolik yig'inlari) kotiblari tomonidan olib boriladi.

Fuqaroning tug'ilish faktini ro'yxatga olish mazkur fuqaroga nisbatan fuqarolik huquq layoqatining vujudga kelganligini va bolaning ma'lum ota-onadan tug'ilganligini belgilash uchun zarur. Fuqaroning faqat ma'lum yoshga to'lgandan so'ng muomala layoqatiga ega bo'lganligi sababli tug'ilish faktini olish mazkur fuqaroga FH DY o bo'limi fuqarolik muomala layoqatining vujudga kelganligini belgilash uchun ham ahamiyatlidir. Bolaning tug'ilishi to'g'risidagi ariza FH DY o organiga bir oylik muddat ichida bolaning ota-onasi yoki ulardan biri tomonidan, alohida hollarda esa, qo'shnilari, qarindoshlari, tibbiyot muassasalari ma'muriyati, ichki ishlar yoki vasiylik va homiylik organlari tomonidan berilishi

mumkin. Tug'ilish to'g'risidagi ariza bola o'lik tug'ilgan taqdirda ham berilishi shart. O'lik tug'ilgan bola tug'ilgandan keyin 24 soat ichida FHDYo idorasida qayd etilishi kerak.

Nikohni qayd etish muhim davlat ahamiyatiga ega bo'lgan hujjat hisoblanadi. Oila qonunchiligida belgilanishicha, faqat FHDYo idoralarida qayd etilgan nikohgina er va xotin uchun muayyan huquq hamda majburiyatlarni vujudga keltiradi. Nikoh nikohlanuvchilarning turar-joylari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oila qonunchiligiga rioya qilinib ro'yxatdan o'tkaziladi.

Fuqaroning vafot etganligi yoki vafot etgan deb e'lon qilinganligini qayd etish ham muhim ahamiyatga ega. Fuqaroning o'lim fakti qayd etilishi huquq layoqatini bekor qiladi. Shu munosabat bilan vafot etgan shaxsning huquq va majburiyatlari tamom bo'ladi. Uning mulkiga nisbatan meros ochiladi. Fuqaroning vafot etganligi to'g'risidagi ma'lumot o'lim fakti to'g'risidagi tibbiyot guvohnomasi bilan uch kundan kechiktirilmay FHDYo idorasiga bildirilishi va shu muddat ichida o'lim fakti qayd etilishi shart. O'ldirilgan, shuningdek o'zini o'zi o'ldirgan yoki baxtsiz hodisadan o'lgan yoki murda topilgan paytdan boshlab 24 soat ichida o'lim sababi to'g'risida tibbiyot muassasasi tomonidan berilgan guvohnomaga muvofiq FHDYo organida qayd etiladi. O'lim fakti to'g'risidagi arizalar marhumning yaqin kishilari yoki turar-joy idorasi tomonidan, zo'rlik bilan o'ldirilishi, o'zini o'zi o'ldirish yoki baxtsizlik hodisasidan o'lish hollaridagi tegishli ma'lumotlar tergov organlari yoxud militsiya tomonidan berilishi lozim.

Fuqarolar familiya, ism va ota ismlarini o'zgartirish to'g'risida 16 yoshga to'lganlaridan so'ng FHDYo idoralariga murojaat qilishlari mumkin. Fuqaroning ishi tergovda yoki u sudlangan bo'lsa, shuningdek davlat hokimiyati idoralari norozilik bildirsa, FHDYo idoralarida nasab va ismlarning o'zgartirilishiga yo'l qo'yilmaydi va bu sud tomonidan hal etiladi.

Otalikni belgilash nikohda bo'lmagan ota-onadan tug'ilgan bolaga ota va onasi (agar otasi voyaga yetmagan bo'lsa, unda uning ota-onasi yoki qonuniy vakili) tomonidan berilgan birgalikdagi ariza asosida FHDYo organida amalga oshiriladi. Otalikni belgilashda ota-onaning shaxsan ishtiroki talab etiladi. 10 yoshga to'lgan bolaga nisbatan otalik uning roziligi bilan belgilanadi.

FHDYo organi otalikni belgilash haqidagi ariza asosida tug'ilganlik haqidagi dalolatnoma yozuviga tegishli o'zgartirishlar kiritadi. Agar otalik belgilangan shaxs nikoh tuzgan bo'lsa, u holda FHDYo organi nikoh tuzilganligi va bolalarining tug'ilganligi haqidagi dalolatnoma yozuvlariga tegishli o'zgartirishlar kiritadi, shuningdek otalikning belgilanganligi haqida ma'lumotnoma beradi.

Ushbu faktlarning davlat va jamiyat hayotidagi, fuqarolar hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqib, FHDYo organlari arxivlarida ular tuzilgan kundan boshlab, 75 yil mobaynida saqlanadi. Bu muddat tugagach, ushbu dalolatnoma yozuvlari daftarlari tegishli shahar, viloyat va respublika FHDYo arxivlariga topshiriladi.

Fuqaroning tug'ilishi, nikohga kirishi, nikohning bekor qilinishi, farzandlikka olinishi, familiya ism va ota ismining

o'zgartirilishi, fuqaroning o'limi faktlarini qayd etish O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi hamda O'zbekiston Respublikasi shahar va tuman hokimliklari fuqarolik holatlari dalolatnomalarini yozish bo'limlariga hamda o'zini o'zi boshqarish idoralarida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish Qoidalariga muvofiq rasmiylashtiriladi.

5-MAVZU YURIDIK SHAXSLAR – FUQAROLIK HUQUQINING SUB'EKTI SIFATIDA

Fuqarolik huquqida yuridik shaxs tushunchasi va belgilari.

Fuqarolar fuqarolik huquqining sub'ekti sifatida bevosita va to'g'ridan-to'g'ri vujudga kelsa, yuridik shaxslar ikki sub'ekt (jismoniy shaxs va davlat) ning xohish-irodasi asosida tashkil etiladi.

Fuqarolik huquq sub'ektlari ichida yuridik shaxslar o'z belgilari, vujudga kelish va bekor bo'lish usullari, fuqarolik-huquqiy munosabatda ishtiroki, sub'ektiv huquqlarni amalga oshirishi bilan ajralib turadi. Fuqarolik huquqining mustaqil sub'ektlari sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashish va shu munosabat bilan muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishi layoqati nafaqat fuqarolarga, balki yuridik shaxslarga ham beriladi.

O'zbekistonda yuridik shaxslar faoliyatini tartibga soluvchi qonunlarning butun bir turkumi vujudga keltirilgan. Ularning har birida turli xo'jalik yuritish shakliga ega bo'lgan u yoki bu yuridik shaxslarga o'ziga xos ta'riflar, tushunchalar berilgan. FK esa ularning barchasini umumlashtirib quyidagicha ta'rif beradi:

O'z mulkida, xo'jalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan ham o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy va shaxsiy-nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va

javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi (FK, 39-moddasi).

Shuningdek, fuqarolik huquqi sub'ekti yuridik shaxs sifatida tan olinishi uchun muayyan huquqiy belgilarga ega bo'lishi talab etiladi. Yuridik shaxs belgisi uning ichki o'ziga xos xususiyatidir. FKda yuridik shaxsga berilgan ta'rifdan aniqlanishicha, har qanday tashkilot emas, balki muayyan talablarga javob beradigan tashkilotlarga yuridik shaxs bo'la oladi.

Yuridik shaxslar 1) tashkiliy birlik; 2) mulkiy mustaqillik; 3) mustaqil mulkiy javobgarlik; 4) fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilish belgilariga ega bo'lishi kerak.

Tashkiliy birlik—bu yuridik shaxsning huquq sub'ekti sifatida tashkil bo'lganligini, o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish uchun ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan boshqaruv organlari va bo'linmalari orqali muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishligini bildiradi. Yuridik shaxsning tashkiliy jihatdan tuzilishi (strukturasi) ta'sis hujjatida ko'rsatiladi. Yuridik shaxslarning ayrim filiallari (xo'jalik bo'limlari, uchastkalari, agentliklari) ma'lum tizimga ega bo'lgan, muayyan tarzda tashkil etilgan bo'lsa ham, ular butun bir tashkilot (korxona, muassasa) ishining bir qisminigina bajaruvchi tashkilotlari bo'lgani tufayli yuridik shaxs bo'la olmaydi.

Mulkiy mustaqillik belgisi— yuridik shaxsga ma'lum bir mol-mulkni mulk (xo'jalik yuritish, operativ boshqaruv) huquqi asosida tegishlilikini bildiradi. Ya'ni FKning 39-moddasidagi yuridik shaxs ta'rifidan kelib chiqadigan bo'lsak, "o'z mulkida, xo'jalik yuritishida

yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega bo'lgan" dagina, tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi. Yuridik shaxslarning mol-mulki ularning balans yoki smetasida hisobda turadi va FKning 39-moddasi talablariga muvofiq har qanday tashkilotda balans yoki smeta mustaqil bo'lishi lozim. Davlat tashkilotlari davlatga qarashli mulkka nisbatan to'la xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqigagina egadirlar. Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, jamoat tashkilotlari, ularning birlashmalari o'zlariga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan mulkni egallaydi. Alohida mulkka ega bo'lmagan yoki mustaqil ravishda boshqara olmaydigan va shu sababli boshqa shaxslar bilan xo'jalik munosabatlarida bo'la olmaydigan tashkilotlar fuqarolik huquqining sub'ekti bo'lib hisoblanmaydi.

Mustaqil mulkiy javobgarlik — yuridik shaxs o'z majburiyatlari yuzasidan o'ziga tegishli bo'lgan (davlat tashkiloti esa, o'ziga biriktirib qo'yilgan) mulki bilan javob beradi. Yuridik shaxs hisoblangan davlat tashkilotlarining majburiyatlari yuzasidan davlat javobgar bo'lmaydi, bu tashkilotlar ham davlat tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydilar. Davlat budjetida turadigan tashkilotlarning qarzini qoplash, mablag' berish shartlari va tartibi O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan belgilanadi.

Yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga qarashli yuridik shaxs hisoblangan tashkilotlarning qarzlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Ammo yuridik shaxsning yuqori organi o'ziga bo'ysunadigan tashkilotning qarzlari uchun qonunda yoki ta'sis hujjatida nazarda tutilgan hollarda javobgar bo'lishi mumkin. Quyi tashkilotlar ham

o'zlarining yuqori tashkilotlari majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Yuridik shaxslar o'z majburiyatlari bo'yicha o'zlariga qarashli butun mol-mulki bilan javob beradi. Davlat korxonasining mol-mulki yetarli bo'lmaganida davlat uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar (qo'shimcha) javobgar bo'ladi. Yuridik shaxsning bankrotligi uning mulkdori yoki ta'sischining g'ayriqonuniy harakatlari tufayli vujudga kelgan bo'lsa, yuridik shaxsning mol-mulki yetarli bo'lmaganda, uning mulkdori (yoki ta'sischisi) zimmasiga subsidiar javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qilishi – yuridik shaxs hisoblangan tashkilot o'z nomidan huquqiy munosabatlarda qatnashib, turli bitimlar tuza olishi, mulkiy va mulkiy xarakterda bo'lmagan huquqlarga ega bo'la olishi va majburiyatlar vujudga keltira olishi, demakdir. Yuridik shaxs sudda, xo'jalik sudida yoki hakamlilik sudida mustaqil ravishda da'vogar va javobgar bo'la oladi.

Yuridik shaxsni yuqoridagi belgilaridan tashqari uni individual belgilari (firma nomi, tovar (xizmat) belgisi) ham mavjud.

Yuridik shaxs vujudga kelishi va rivojlanishi bilan birga, uning mohiyatini o'zida ifoda etuvchi bir qator qarashlar, nazariyalari mavjud, ular zamonaviy yuridik shaxs tushunchasining vujudga kelishi va mohiyatini ifodalashda muhim o'rin egalladi. Bunday nazariyalarga fiksiya nazariyasi, ijtimoiy voqelik nazariyasi, mavjud holat nazariyasi, tashkilot nazariyasi, manfaat nazariyasi, ma'muriyat nazariyasi, direktor nazariyasi, jamoa nazariyasi, jamoa mulki nazariyasi va boshqalardir.

Yuridik shaxsning huquq layoqati va muomala layoqati.

Yuridik shaxs o'z faoliyatida o'z ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan maqsadlarga muvofiq fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'ladi. Tashkilotlar bilan fuqarolar o'rtasidagi huquq layoqatining hajmida farq bo'lishi mutlaqo tabiiydir. Tashkilotlar fuqarolarga nisbatan belgilangan birmuncha huquq va majburiyatlarga ega bo'la olmaydilar. Bundan tashqari, vujudga kelish vaqtida ham fuqarolarning huquq va muomala layoqatidan yuridik shaxslarniki farqlanadi. Yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati bir vaqtda ro'yxatdan o'tishi bilan vujudga keladi.

Yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati uning ustavi, nizomi yoki qonun hujjatlari bilan belgilanadi (FK, 41-modda). Aynan ushbu holat yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati doirasini kengaytirib, istalgan qonuniy harakatni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Yuridik shaxs hisoblangan tashkilot yoki korxona qatnashadigan munosabatlarning doirasi uning tashkil qilinish maqsadlari bilan hamda amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning xarakteri bilan belgilanadi. Yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati ikki turga: umumiy (universal) va maxsus huquq layoqatiga bo'linadi. Qonunda taqiqlanmagan istalgan faoliyatni amalga oshirish yuridik shaxsga umumiy (universal) huquq layoqatini beradi. Bu layoqat bilan yuridik shaxs o'z faoliyat doirasining barchasini ta'sis hujjatlarida sanab o'tishi shart bo'lmaydi. Aksincha, qonun hujjatlarida taqiqlanmagan istalgan faoliyat bilan

shug'ullanish mumkinligi haqidagi ta'sis hujjatidagi havolaning o'zi faoliyat doirasining keng ekanligidan dalolat beradi. Maxsus huquq layoqatida esa yuridik shaxs o'z faoliyatini ta'sis hujjatida nazarda tutilgan maqsadga muvofiq shug'ullanishi nazarda tutiladi. Shunday qilib, yuridik shaxsning huquq layoqati, unga maxsus yuklangan vazifalar bilan belgilanadi (maxsus huquq layoqati prinsipi). Yuridik shaxs qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan ayrim faoliyat turlari bilan faqat maxsus ruxsatnoma (litsenziya) asosidagina shug'ullanishi mumkin. Masalan, neft, neft mahsulotlari va gaz qazib chiqarish, ularni qayta ishlash va sotish faoliyati.

Fuqarolik huquqida fuqarolardan farqli o'laroq, yuridik shaxslarning huquq layoqatida tenglik mavjud emas, ularning har qaysi turi uchun har xil. U muayyan yuridik shaxsning paydo bo'lishida, uning ish maqsadlariga qarab, qonun, ustav yoki nizomlarida belgilanadi.

Yuridik shaxslarning muomala layoqati huquq layoqati bilan bir vaqtda tashkil topadi. Shu bilan birga, yuridik shaxslarni muomalaga layoqatsiz deb topish mumkin emas. Yuridik shaxsning muomala layoqati o'z nomidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda harakat qilishi, ya'ni bitimlar tuzish, majburiyatlarga ega bo'lish va uni bajarish, da'vogar hamda javobgar bo'lish layoqatidir.

Yuridik shaxs o'z ta'sis hujjatlari (ustavi, nizomi yoki ta'sis shartnomasi) asosida harakat qiladi. Yuridik shaxsning huquq layoqati, uning ta'sis hujjati tasdiqlangan paytdan boshlab yoxud tegishli vakolatli idora ushbu yuridik shaxsni tashkil etish haqida

qaror chiqargandan keyin vujudga keladi. Yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi (FK, 44-modda, 4-band).

Yuridik shaxsning huquq va muomala layoqati uning qonun, ustav yoki nizom bo'yicha belgilangan vakolatlar doirasida harakat qiluvchi o'z organlari orqali amalga oshiriladi hamda fuqarolik huquq va burchlariga ega bo'ladi. Yuridik shaxslarning organlari korporativ boshqaruvning taqsimlanishiga qarab, bir, ikki yoki uch zvenoli bo'lishi mumkin. Masalan, xususiy korxonalarda bir zvenoli, shirkat xo'jaligida ta'sis hujjatiga qarab bir yoki ikki zvenoli, jamoat fondlari, oilaviy korxonalarda ikki zvenoli, MChJ, QMJda ikki yoki uch zvenoli, AJda uch zvenoli boshqaruv mavjud.

Yuridik shaxsning tashkiliy jihatdan tuzilishi (strukturasi)ni ko'rsatadigan ustavi yoki ta'sis shartnomasi bo'lishi kerak. Ba'zi davlat muassasalari va davlat budjetida bo'lgan boshqa davlat tashkilotlari, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa tashkilotlar ham alohida Nizomga ega bo'lmay, mazkur turdagi tashkilotlar haqidagi umumiy (namunaviy) ustav (nizom) asosida ish olib borishlari mumkin.

Ayrim hollarda Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan Namunaviy ustav asosida ham faoliyatni boshlashga imkon beriladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006 yil 30 maydagi 100-son qarori bilan tasdiqlangan "Xususiy uy-joy mulkdorlari shirkatining Namunaviy ustavi", 2003-yil 30-oktabrda

Vazirlar Mahkamasining 476-son qarori bilan tasdiqlangan "Fermer xo'jaligining namunaviy ustavi" va boshqalar.

Ta'sis shartnomasi va ustav bir-biridan farqlanadi. Ta'sis shartnomasi ikki yoki undan ortiq ta'sischilar tomonidan tuzilsa, ustav mulkdor yoki ishtirokchilar umumiy yig'ilishida tasdiqlanib, davlat ro'yxatidan o'tkaziladi. Amaldagi qonunchilikda ustav va ta'sis shartnomasi ta'sis hujjati sifatida turli yuridik shaxslarda turlicha ekanligi ayon bo'ladi. Masalan xo'jalik shirkatlarida faqat ta'sis shartnomasi, MChJ, QMJ, nodavlat notijorat tashkilotlarida ustav va ta'sis shartnomasi, xususiy korxona, aksiyadorlik jamiyati va davlat korxonalarida ustav ta'sis hujjati hisoblanadi.

Ta'sis shartnomalarida yuridik shaxs turidan kelib chiqib, umumiy holda ta'sis etilayotgan yuridik shaxsning turi, firma nomi va pochta manzili, uning faoliyat sohasi, maqsadlari va muddatlari, vakolatxonalari va filiallari, ularni tuzish tartibi, muassislarning (ishtirokchilarning) tarkibi, har bir ishtirokchi ulushining miqdori va nominal qiymati, hissalarining tarkibi, ularni kiritish muddatlari va tartibi, ustav fondining miqdori va uni hosil qilish tartibi, uni ko'paytirish va kamaytirish tartibi, faoliyatni boshqarish tartibi, foydani taqsimlash va zararni qoplash tartibi, qayta tashkil etish va tugatish tartibi, qonun hujjatlariga zid bo'lmagan boshqa shartlar o'z ifodasini topadi.

Yuqoridagilardan tashqari, har bir yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida ularning tashkiliy-huquqiy shaklidan kelib chiqib, o'ziga xos ma'lumotlar ham bo'ladi. Bunday ma'lumotlar maxsus qonun

hujjatlarida belgilangan bo'ladi. Masalan, aksiyadorlik jamiyatlarida emissiya qilinayotgan aksiyalar va ular bilan bog'liq ma'lumotlar.

Yuridik shaxslarning vujudga kelish va bekor bo'lishi.

FKning 42-moddasiga asosan yuridik shaxslar mulkdor yoki u vakil qilgan shaxs tomonidan yoxud vakolatli organning farmoyishi asosida, shuningdek qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda tashkil etiladi. Yuridik shaxslarni ta'sis etish jarayoni ikki bosqichni o'z ichiga oladi ular tayyorlov bosqichi (davlat ro'yxatidan o'tgungacha bo'lgan jarayon) va davlat ro'yxatidan o'tkazish bosqichi (bu bosqichda ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim qilingan hujjatlarni vakolatli davlat organi tomonidan qonun hujjatlari talabiga mosligini tekshirish, mos bo'lgan taqdirda korxonani yuridik shaxslarning yagona davlat reestriga kiritish va ro'yxatdan o'tganlik to'g'risidagi guvohnomani berish amalga oshiriladi)

Yuridik shaxslar quyidagi usullarda vujudga kelishi mumkin:

1. **Buyruq (farmoyish) orqali.** Muassisning buyrug'i asosida tashkil etiladigan yuridik shaxslar mazkur usulda vujudga keladi. Bu usulda, odatda, davlat korxonalari tashkil etiladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki boshqa vakolatli davlat organlarining qarori orqali tashkil etiladigan korxonalarning vujudga kelishiga mazkur imperativ xarakterdagi farmoyish (qaror, buyruq) korxonani tashkil etish uchun asos bo'ladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013-yil 28-iyun, PQ-

1990-son qaroriga asosan, Toshkent davlat yuridik universiteti buyruq asosida tashkil etilgan.

2. Murojaat qilish usuli. Bunda muassislar tomonidan tuzilishi kutilayotgan yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyati qonun tomonidan oldindan belgilab qo'yilmagan bo'ladi. Ya'ni, yuridik shaxsni tashkil etish istagida bo'lgan shaxs - muassis qonunda taqiqlanmagan istalgan faoliyat turiga ixtisoslashgan hamda xohlagan tashkiliy-huquqiy shakldagi yuridik shaxsni tashkil etishi mumkin. Binobarin, bunday hollarda davlat organi xuddi shunday yuridik shaxsning tashkil etilish va etilmasligining maqsadga muvofiqligini tekshirmaydi, faqat uning ta'sis hujjatlari qonunga muvofiqligi tekshiriladi. Ayni kunlarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 24-maydagi PQ-357-sonli qaroriga asosan tashkil etilayotgan korxonalar (banklar va ommaviy axborot vositalari bundan mustasno) aynan murojaat usuli orqali vujudga kelmoqda.

3. Ruxsat olish usuli. Bunday usulda tashkil topadigan yuridik shaxslarning vujudga kelish imkoniyatlari qonunlarda oldindan belgilab qo'yiladi va binobarin, ularning tashkil bo'lish-bo'lmasligi maqsadga muvofiqligi tekshirilmaydi, balki ta'sis hujjatlarining qonunga muvofiqligi tekshiriladi, xolos. Hozir yuridik shaxsni tashkil etish maqsadga muvofiq emas, degan vaj bilan ro'yxatdan o'tkazish rad etilishiga yo'l qo'yilmaydi. Bu bevosita FKning 44-moddasida o'z ifodasini topgan. Lekin amalda ba'zi korxonalar aynan shu usulda tashkil etilmoqda. Mamlakatimizda

tijorat banklari ruxsat olish usulida tashkil etilmoqda ("Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonunning 11-moddasi).

Hozirgi kunda yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazishning uchta shakli amalda. Ular soddalashtirilgan (bir darcha), odatiy va maxsus shakllar (NNT, OAV va boshqalar)dir. Yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi va asoslari Vazirlar Mahkamasi tomonidan tasdiqlangan nizomlar asosida amalga oshiriladi.

Yuridik shaxslar faoliyatining bekor bo'lishi uni qayta tashkil etish va tugatish asosida amalga oshiriladi. Yuridik shaxslarning bekor bo'lishi har doim sub'ektning barham topishini anglatishi bilan birga ba'zi holatlarda yangi sub'ektning vujudga kelishi uchun asos sifatida ahamiyatli bo'ladi. Yuridik shaxslar bekor bo'lishining birinchi usulida aynan shu holat ro'y beradi. Qayta tashkil etish orqali yuridik shaxslar bekor qilinganda vujudga kelgan sub'ekt oldingi yuridik shaxsning vorisi sifatida e'tirof etilsa-da, u mutlaqo yangi huquq sub'eki sanaladi. Qayta tashkil etish qo'shib yuborish, qo'shib olish, bo'lish, ajratib chiqarish, tashkiliy huquqiy shaklini o'zgartirish shakllarida amalga oshirilishi mumkin (FKning 49-moddasi).

Yuridik shaxs qo'shib yuborilganda ikki yoki bir necha tashkilot o'zining mustaqil ravishda ish olib borishini bekor qiladi va yagona tashkilotga birlashadi, ularning huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi.

Yuridik shaxs bo'linganda o'z faoliyatini bekor qiladi va uning negizida ikki yoki bir necha yuridik shaxs paydo bo'ladi hamda avvalgisining huquq va majburiyatlari yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o'tadi.

Yuridik shaxsni qo'shib olishda bir yuridik shaxsning huquq va majburiyatlari uni qo'shib olayotgan yuridik shaxsga o'tadi hamda qo'shib yuborilgan yuridik shaxs o'zining mustaqil ravishda faoliyat yuritishini to'xtatadi.

Ajratib chiqarish shaklida esa faoliyat yuritayotgan yuridik shaxs tarkibidan mustaqil tashkilot ajralib chiqadi va o'z holicha yuridik shaxs huquqini oladi.

O'zgartirishda yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakli o'zgaradi. Masalan, *"Sharq" nashriyot-matbaa konserni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 16-oktabr 2000-yilgi PF-2737-son Farmoniga muvofiq, "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi etib o'zgartirilgan.*

Birlashish va qo'shilish topshirish balansi, bo'linish va ajralishda bo'linish hujjati asosida mol-mulk universal vorislik asosida o'tadi. Huquqiy vorislik bo'yicha huquq va majburiyatlar to'la (universal) yoki qisman (singulyar) asosda qayta tashkil etilayotgan yangi sub'ektga o'tadi.

Yuridik shaxslar qo'shib yuborilganida ulardan har birining huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi. Yuridik shaxs boshqa yuridik shaxsga qo'shilganida, bu yuridik shaxsga qo'shilgan yuridik shaxsning

huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq o'tadi. Yuridik shaxs bo'lingan taqdirda uning huquq va burchlari taqsimlash balansiga muvofiq yangidan vujudga kelgan yuridik shaxslarga o'tadi. Yuridik shaxs tarkibidan bir yoki bir necha yuridik shaxs ajralib chiqqanida qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquq va burchlari taqsimlash balansiga muvofiq ularning har biriga o'tadi. Yuridik shaxsning tashkiliy-huquqiy shakli o'zgartirilganida qayta tashkil etilgan yuridik shaxsning huquq va burchlari topshirish hujjatiga muvofiq yangidan vujudga kelgan yuridik shaxsga o'tadi. Singulyar huquqiy vorislikda huquq va majburiyatlarning belgilangan ma'lum bir qismi o'tadi.

Yuridik shaxsni bekor qilishning ikkinchi shakli – uni huquq sub'ekti sifatida tugatish hisoblanadi. Korxonani tugatish uning huquq va burchlarini huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxsga o'tmasdan bekor bo'lishiga olib keladi. Zero, tashkilotlarni tugatish ularni qayta tashkil etishdan ham muhimroq ahamiyatga ega. Buning asosiy sababi yuridik shaxs qayta tashkil etilganda kreditorlarning talabi vorislik asosida yangidan tashkil etilgan korxonaga vorislik bo'yicha o'tadi. Tugatilganda esa yuridik shaxs o'z-o'zidan huquq sub'ekti sifatida barham topadi va shu bilan birgalikda uning huquq va burchlari ham tugaydi. Shuning uchun ham korxonani tugatishda kreditorlarning huquq va burchlarini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish talab etiladi.

FKning 53-moddasida yuridik shaxslarni tugatish asoslari quyidagicha belgilangan: 1) yuridik shaxs muassislari

(ishtirokchilari) ning yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, shu jumladan, yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq, yuridik shaxsning amal qilish muddati tugashi, uni tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan yoki yuridik shaxsni tashkil qilish chog'ida qonun hujjatlari buzilishiga yo'l qo'yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo'lmasa, sud yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tkazishni haqiqiy emas deb topganida, 2) yuridik shaxs faoliyati ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirilgan yoki qonun bilan taqiqlab qo'yilgan faoliyat amalga oshirilgan taqdirda, shuningdek FKda nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq tugatiladi, 3) yuridik shaxsning bankrot deb hisoblanishi uning tugatilishiga olib keladi.

Yuridik shaxs tugatilayotganda, tugatish komissiyasi tayinlanadi. Tugatish komissiyasi yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish haqidagi ma'lumotlar bosib chiqarilgan matbuot organlarida yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlar tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e'lon qiladi (FK, 55-modda). Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas.

Yuridik shaxslarning yagona davlat reestridan chiqarilgandan so'ng tugatilgan hisoblanadi.

Yuridik shaxslarning turlariga umumiy tavsif.

Fuqarolik huquqi nazariyasida yuridik shaxslar bir necha asoslarga ko'ra turlarga bo'linadi. Jumladan, mulk shakliga ko'ra

xususiy (xususiy mulkka asoslangan) va ommaviy (davlat mulkiga asoslangan), faoliyat maqsadiga qarab tijoratchi va notijorat, ta'sischilarning ishtirokiga ko'ra ta'sischilar faqat yuridik shaxslar bo'lgan (uyushma va assotsiatsiyalar), muassis faqat davlat bo'lgan (unitar korxonalar) hamda har qanday sub'ekt muassis bo'lishi mumkin bo'lgan korxonalar kabi turlari mavjud. Ayrim hollarda yuridik shaxslar ommaviy, xususiy va ommaviy yuridik shaxsga o'xshash (kvazipublichnyy) korxonalar tarzida turkumlanadi.

FKda yuridik shaxslar faoliyatining maqsadiga qarab(tijoratchi va notijorat) tasniflanadi(FKning 40-moddasi).

Qonun hujjatlariga muvofiq tijoratchi yuridik shaxslar ham notijorat yuridik shaxslar ham tadbirkorlik (foyda olishga qaratilgan faoliyat) faoliyati bilan shug'ullanishlari mumkin, lekin bunda, tijoratchi yuridik shaxslardan farq qilib notijorat yuridik shaxslar o'z tadbirkorlik faoliyatlaridan olgan foydani faqat a'zolarining ehtiyojini qondirish yoki o'zga mushtarak maqsadni amalga oshirish uchun ishlatadilar. Olingan foydani boshqa maqsadlarda ishlatilishiga yo'l qo'yilmaydi. Shu munosabat bilan notijorat yuridik shaxslarga nisbatan FK "foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan" degan ibora emas, balki, "foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo'ymagan" iborasi belgilangan. Bu esa, notijorat tashkiloti tadbirkorlik bilan shug'ullanishi muayyan foyda ko'rishi mumkinligini belgilaydi. Faqatgina notijorat yuridik shaxslarning asosiy maqsadi (yordamchi yoki boshqa maqsadlar bundan mustasno) foyda olish bo'lmaydi, xolos.

Tijoratchi bo'lgan yuridik shaxslar jumlasiga xususiy korxonalar, oilaviy korxonalar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, ishlab chiqarish kooperativlari hamda unitar korxonalar kiradi.

Tijoratchi bo'lmagan yuridik shaxslar jumlasiga matlubot kooperativlari, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va mulkdorlar tomonidan moliyaviy ta'minlab turiladigan muassasalar kiradi. Tijoratchi bo'lmagan tashkilotlar o'z ustavida belgilangan maqsadlarga mos keladigan doirada tadbirkorlik faoliyati bilan ham shug'ullana oladi.

FKning 77-moddasiga ko'ra yuridik shaxslar o'zlarining faoliyatlarini muvofiqlashtirish, shuningdek mushtarak manfaatlarini ifoda etish hamda himoya etish maqsadida uyushmalar (ittifoq) shaklida birlashmalar tuzishlari mumkin. Uyushma yuridik shaxs hisoblanib, uning a'zolari o'z mustaqilligini va yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar.

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari ham yuridik shaxs huquqlaridan foydalangan holda fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashadi (FK, 78-modda). Mazkur tashkilot kvaziyuridik shaxs hisoblanadi. Chunki unda ham yuridik shaxs ham ommaviy huquq sub'ekti (boshqaruv) belgilari mavjud.

Umuman, yuridik shaxslar o'z faoliyatlarida Fuqarolik kodeksi normalariga, soha qonunlariga, shuningdek ustavlari va boshqa ta'sis hujjatlariga asoslangan holda ish olib boradilar.

6-MAVZU. DAVLAT – FUQAROLIK HUQUQIY MUNOSABATLARNING ISHTIROKCHISI SIFATIDA

Davlatning fuqarolik huquq layoqati.

FKning 2-moddasiga ko'ra davlat ham fuqarolar va yuridik shaxslar kabi fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarning ishtirokchisidir.

Darhaqiqat, bozor munosabatlari sharoitida davlatning iqtisodiy munosabatlardagi o'рни va fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi maqomi tubdan o'zgardi. Endilikda davlat fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari kabi huquqiy munosabatlarda teng asoslarda ishtirok eta boshladi. Iqtisoddagi davlatning gegemonligiga chek qo'yildi. Bu esa davlat ishtiroki munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini butunlay yangilanishiga olib keldi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda hokimiyat sohibi sifatidagi davlat ishtirokining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu davlatning o'zi bevosita ishtirok etadigan munosabat doirasini o'zi belgilashidir. Demak, davlat o'zining qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishini o'zi belgilab oladi. Zarur paytda esa, davlat o'z qarorlari bilan o'z ishtirokini ta'minlaydi. Masalan, davlat, xalq va jamiyat manfaatlarini ko'zlab g'alla ekinlari faqat davlatga sotilishini belgilab qo'yishi mumkin.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki uning suverenitet sohibi ekanligidan kelib chiqadi.

Davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo'linmasdir. Shunga binoan davlat fuqarolik-huquqiy munosabatda yakka va yagona sub'ekt (fuqarolar va yuridik shaxslar kabi ko'p va turli xil emas) deb qaraladi. Zero, davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlarning sub'ekti sifatida boshqa sub'ektlar bilan o'zaro huquqiy aloqalarga kirishar ekan, bunda u o'ziga tegishli bo'lgan imtiyozlar: hokimiyat vakolati, hukmronlik va boshqarish faoliyati, ustunlik maqomidan voz kechishiga to'g'ri keladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat suverenitet sohibi sifatida yagona va bo'linmas sub'ekt hisoblanadi. Binobarin, bitta alohida olingan hududda ikkita suverenitet sohibi bo'lishiga yo'l qo'yilmaydi.

Davlat – oliy hokimiyat, suverenitet sohibi bo'lganligi tufayli fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ekti sifatida o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabat sifatidagi xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

1. *Davlat fuqarolik-huquqiy munosabatlari sub'ekti sifatida fuqarolik huquqi sub'ektlari amal qiladigan qonunlarni o'zi belgilaydi.*

Fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari barcha sub'ektlar amal qiluvchi qonun qabul qilish vakolatiga ega emas. Qonun qabul qilish faqatgina davlat va uning organlari tomonidan amalga oshiriladi va ijro etilishi ta'minlanadi.

2. *Davlat organlari fuqarolik huquq va burchlari vujudga kelishining asosi bo'ladigan hujjatlar chiqarishi mumkin* (FK, 8-modda, 2-band).

Umumiy qoidaga ko'ra, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda har bir sub'ekt o'zining nomidan harakat qilishi lozim. Bu qoida fuqarolarga (fuqarolik muomala layoqati) ham, yuridik shaxslarga (yuridik shaxslarning huquqiy belgilaridan biri – bu fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o'z nomidan ishtirok etishi) ham taalluqlidir. Davlat ham fuqarolik muomalasida o'z nomidan qatnashadi. "Davlat" tushunchasi mavhum hisoblanganligi uchun ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan uning organlari ishtirok etishi zarur. Chunki keyinchalik yuzaga keladigan majburiyatlarga nisbatan javobgarlikni belgilashda bu holat muhim hisoblanadi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan ishtirok etishi mumkin bo'lgan sub'ektlar doirasi FKning 79-moddasi 2-qismida belgilangan. Unga ko'ra, fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa maxsus organlar ishtirok etadilar. Aynan qaysi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda, qaysi davlat organining ishtirok etishi shu organning funksiyasi, tuzilish maqsadi va faoliyat doirasidan kelib chiqib belgilanadi.

Har qanday davlat organi tomonidan chiqarilgan normativ xarakterga ega bo'lmagan hujjatlar ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirishi mumkin. *Masalan, huquqni muhofaza qiluvchi davlat organlari ham majburiy tusdagi hujjatlar qabul qiladi. Bunda ular O'zbekiston Respublikasi nomidan harakat qiladi va bu*

hujjatlar fuqarolik huquq va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga asos bo'lishi mumkin.

Masalan FPKning 16-moddasiga asosan sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori, ajrimi, qarori va buyrug'i barcha davlat organlari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun majburiy bo'lib, O'zbekiston Respublikasining butun hududida ijro etilishi lozim.

3. Davlat immunitetdan foydalanadi, ya'ni davlat mol-mulkidan haq undirishga davlat organlari rozi bo'lgandagina yo'l qo'yiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi davlat immuniteti bu davlatning o'z vakolatlarini o'zi qabul qilgan qonun hujjatlari asosida amalga oshirishi, bunda fuqarolik-huquqiy munosabatdagi davlatning huquq va majburiyatlari faqatgina shu davlatning qonunchiligiga muvofiq belgilanishidir. Davlat immunitet sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarning qaysi turida ishtirok etishini ham faqat o'zi belgilaydi. *Masalan, FKning 457-moddasida davlat o'z ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasida taraf sifatida ishtirok etishi belgilangan.*

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda immunitet davlatga nisbatan shunday holatni yuzaga keltiradiki, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etib, o'z majburiyatlarini bajarmagan davlat faqat o'z milliy qonunchiligi asosida javobgarlikka tortiladi. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatga nisbatan vakolatlarni amalga oshirmaslik va hokimiyat vakolatlaridan foydalanmaslik talabi belgilangan bo'lsa-da, davlatning bu belgilari u bilan

chambarchas bog'liqligi sababli fuqarolik-huquqiy munosabatlarga ham ta'sir etadi. Aynan shu holatlar "immunitet" atamasining mohiyatini tashkil etadi.

Eng muhimi, davlat o'z immunitetidan voz kechmasligi kerak. Aks holda, uning suverenitetiga putur yetadi, O'zbekiston Respublikasining xalqaro tashkilotlarga a'zoligi unga to'sqinlik qilmaydi.

4. Huquq va muomala layoqatini cheklash bo'yicha boshqa sub'ektlarga taalluqli bo'lgan qoidalar davlatga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Huquq va muomala layoqatini cheklash bo'yicha qaror har qanday holatda ham davlat vakolatli organi tomonidan uning asosli qarori asosida amalga oshiriladi. Shunday ekan, davlat o'z huquqiy layoqatini cheklash xususida qaror qabul qilishi mantiqsizlikdir.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtirokiga nisbatan yuridik shaxs haqidagi me'yorlar tatbiq etiladi. Bunda davlatga nisbatan yuridik shaxslar erkinining vujudga kelishi erkning ifodalanishi to'g'risidagi qoidalargina qo'llaniladi. Ko'plab yuridik manbalarda ham ta'kidlanganidek, yuridik shaxslarga oid boshqa qoidalar (xususan, huquq layoqati to'g'risidagi, ro'yxatdan o'tish to'g'risidagi, nom va joylashgan yeri, filiallar va vakolatxonalar, yuridik shaxs turlari, ularni tashkil etish va tugatish) davlatga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Shu o'rinda davlat va yuridik shaxslarning bir-biriga o'xshash tomonlarini ta'kidlab o'tish joiz. Davlat xuddi yuridik shaxslar kabi

muayyan tashkilot bo'lib, o'z ichki tuzilishiga va tashkiliy birligiga, boshqaruv organlariga, fuqarolik muomalasida o'z nomidan ishtirok etish huquqiga ega.

Yuridik shaxsning huquqiy belgilarining asosiylarini tashkil etgan yuqoridagi to'rtta belgining davlatga nisbatan o'zgacha ko'rinishda tatbiq etilish holati ularning barchasiga ham taalluqli emas. Ayniqsa, mulkiy javobgarlik holati davlatda ham xuddi yuridik shaxs kabi tatbiq etilmaydi. Bunda davlat (garchi uning mol-mulki asosida tashkil etilgan yuridik shaxslar fuqarolik-huquqiy munosabatlarda o'z nomidan ishtirok etsalarda) mulkning sohibi sifatida fuqarolik-huquqiy munosabatlarda shaxsan o'zi (o'z nomidan) yoki organlari, yoxud o'zi tashkil etgan yuridik shaxslar (yuridik shaxslar bunday holatlarda ularning filiallari va vakolatxonalari tomonidan amalga oshiradi) orqali ishtirok etadi.

Umuman davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi "alohida shaxs" maqomi, garchi, yuridik shaxsga o'xshasa-da, u bilan bir xilda emas. Zero, davlat *ipso jure* – yuridik shaxs emas.

Biroq ayni paytda davlatning huquqlari mutlaq cheksiz ham emas. Masalan, davlat shaxsiy huquqlarga ega bo'lmaydi. Binobarin, davlat alohida xususiyatlarga ega bo'lgan sub'ektdir.

Davlat ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda boshqa ishtirokchilar kabi muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'ladi. Chunki huquqiy munosabatning mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslarning huquq va majburiyatlari tashkil etadi. Fuqarolik huquqlari va burchlarga ega bo'lmagan shaxslar huquqiy

munosabatda mustaqil sub'ekt sifatida qatnasha olmaydilar. Huquq va burchlarga ega bo'lish holati esa, fuqarolik-huquqiy munosabat ishtirokchisining fuqarolik huquq layoqatiga ega bo'lishini ifodalaydi. O'z navbatida davlat ham fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari kabi huquq layoqatiga ega bo'ladi.

Lekin davlat huquq va muomala layoqatining o'ziga xosligi uning boshqa sub'ektlar layoqatidan ajrab turishiga sabab bo'ladi. Davlat ham fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari kabi mulkdor bo'lish, tadbirkorlik bilan shug'ullanish (garchi davlat sof ma'nodagi tadbirkor hisoblanmasa-da, uning organlari va u tomonidan tashkil etilgan yuridik shaxslar tadbirkorlik bilan shug'ullanishlari mumkin. Lekin tom ma'noda davlatning huquq layoqati turli xildagi yuridik shaxslar va fuqarolarning huquq layoqati bilan bir xil bo'lishi mumkin emas. Ba'zi holatlarda davlatning huquq layoqati fuqarolar va yuridik shaxslarning huquq layoqatidan kengroq bo'lsa, ba'zi holatlarda davlatning huquq va burchlari cheklanadi. Masalan, fuqarolar huquq layoqatining mazmunini tashkil etuvchi huquqlar jumlasiga shunday huquqlar kiritilganki, bunday huquqlar davlatda mavjud bo'lmaydi. Masalan, FKning 18-moddasiga muvofiq, fuqarolar mol-mulklarini vasiyat qilib qoldirishlari, yollanma mehnatdan foydalanishlari, mashg'ulot turini va yashash joyini tanlashlari, intellektual faoliyat natijalarining mualliflik huquqlariga ega bo'lishlari mumkin.

Davlatda esa, bunday huquqlar mavjud emas.

Fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlarida shunday huquqlar borki, bunday huquqlar davlatga tegishli bo'lmaydi. *Masalan, mulkni meros qilib qoldirish, alohida turdagi shartnomalar (franshizing va boshqalar) tuzish, o'zining firma nomiga ega bo'lishlik, fan, adabiyot va san'at asarlari muallifi bo'lish kabilar.*

Umumiy qoidaga ko'ra, davlat fuqarolik muomalasida o'z manfaatlari uchun emas, ommaviy hokimiyatni foydaliroq tatbiq etish uchun qatnashadi. Bunday maqsadlar davlat huquq layoqatining mohiyatini yanada to'ldiradi.

Biroq, davlatda shunday imkoniyatlar (huquqlar) mavjudki, bu huquqlar fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlarida uchramaydi. *Masalan, merosxo'rlari bo'lmaganda mol-mulkni egallash, qimmatli qog'ozlar chiqarish kabi. Shu bilan birga, maxsus huquqiy munosabatlar sohasi ajratilganki, garchi fuqarolik huquqining boshqa sub'ektlari ham ushbu munosabatlarda ishtirok etishlari mumkin bo'lsa-da, ularning to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etishlari taqiqlanadi.*

Davlatning huquq layoqatini maqsadli deb hisoblash mumkin. Zero, fuqarolik huquqi munosabatlarida davlat ishtirok etar ekan, faqat bitta maqsadni ko'zlab harakat qiladi va u tomonidan amalga oshirilgan xar qanday huquqiy xatti-harakat xalq manfaati va uning farovonligini oshirishga qaratiladi.

Aytish kerakki, davlat huquq layoqatining asosiy holatlaridan yana biri – davlatning qonun chiqarish huquqdorligidir. Bu huquqdorlik davlat huquq layoqatida katta ahamiyatga ega bo'ladi. Davlat qonun chiqarish faoliyatini amalga oshirish mobaynida o'ziga

tegishli huquqlarni, ya'ni xalq manfaatini amalga oshirishga qaratilgan huquqlarni o'z maqsadini (xalq va uning har bir a'zosi farovonligini ta'minlash) amalga oshirishga yo'naltiradi.

Munitsipal organlar ham fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ishtirok etuvchi o'ziga xos sub'ekt hisoblanadi. Munitsipal organlar jumlasiga tegishli hududdagi davlat hokimiyati organlari kiradi. Munitsipal organlarning huquq layoqati davlatning huquq layoqatiga qaraganda biroz torroq bo'lsa-da, o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bunday o'ziga xoslik munitsipal organlarning mol-mulkka ega bo'lishi, o'z budjetini tashkil etishi, bitimlar tuzishi, majburiyatda ishtirok etishi orqali namoyon bo'ladi.

Davlatning fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki shakllari.

Fuqarolik huquqi sub'ektlari tizimida davlat alohida sub'ekt hamda "yagona va bo'linmaslik" jihatiga ega bo'lishi bilan birga, boshqa sub'ektlarning huquqiy maqomini, sub'ektiv huquq va majburiyatlarini, faoliyati va mavjudlik holatini belgilab beruvchi hamdir. Shu bilan birga, davlat xususiy munosabatlarda garchi, o'zining hokimiyat vakolatlaridan foydalanmasligini o'zi tomonidan qabul qilinadigan qonun hujjatlarida e'tirof etsa-da, har qanday fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlatning hokimiyat vakolatlari sohibi ekanligi sezilib turadi. Bu, ayniqsa, natsionalizatsiya, rekvizitsiya va majburiyat munosabatlarida o'z ifodasini topadi. "Yagona va bo'linmaslik" holatidan kelib chiqib, fuqarolik-huquqiy

munosabatlarda aslida davlat nomidan bitta sub'ekt – O'zbekiston Respublikasi qatnashadi. Bunda uning vakolatlarini Prezident, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi amalga oshiradi. Shu bilan birga, mazkur munosabatlarda davlat nomidan yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan, maxsus vakolatli organlar qatnashadi.

FKning 79-moddasiga asosan davlat fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda ularning boshqa ishtirokchilari bilan bab-baravar asoslarda ishtirok etadi. Davlatning mamlakat ichki fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki quyidagilarda namoyon bo'ladi:

a) davlat o'ziga qarashli mol-mulkka nisbatan mulkdor sifatida harakat qilganida, masalan, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish munosabatlarida;

b) egasi bo'lmagan yoki egasi noma'lum bo'lgan ashyo egasiz hisoblanib, u sud qarori bilan davlat egaligiga o'tkazilganida (FK, 191-modda);

v) Fuqarolik kodeksining 193-moddasi 2-qismiga asosan ashyoni topib olgan shaxs topilgan ashyoni mulk qilib olishdan bosh tortsa, ashyo davlat mulkiga o'tganda;

g) har bir fuqaro vasiyat bo'yicha o'zining butun mulkini yoki uning bir qismini davlatga vasiyat qilib meros tariqasida qoldirishida (FK, 1120-modda);

d) O'zbekiston Respublikasi davlati huquq sub'ekti sifatida ba'zi fuqarolik-huquqiy xarakterda bo'lgan kredit munosabatlarida,

masalan, davlat zayomi obligatsiyalarini sotishida, qarz shartnomasida ishtirok etganida;

ye) tabiiy ofatlar, avariylar, epidemiyalar, epizootiyalar yuz bergan taqdirda va favqulodda tushdagi boshqa vazifalarda mol-mulk jamiyat manfaatlarini ko'zlab, davlat hokimiyati organi qaroriga muvofiq mulkdordan unga mol-mulkning qiymatini to'lagan holda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlar asosida olib qo'yilishida (rekvizitsiya). Bunda rekvizitsiya o'tkazilishiga sabab bo'lgan vaziyatlarning amal qilishi to'xtaganidan keyin rekvizitsiya qilingan mol-mulkning sobiq egasi saqlanib qolgan mol-mulkni o'ziga qaytarib berishni talab qilishga haqli ekanligida (FK, 203-modda);

yo) mol-mulk musodara qilinganida, ya'ni qonunda nazarda tutilgan hollarda mol-mulk sudning qaroriga muvofiq jinoyat yoki o'zga huquqbuzarlik qilganlik uchun haq to'lamasdan mulkdordan olib qo'yilishida (FK, 204-modda);

j) davlat ba'zi hollarda mualliflikka oid huquqiy munosabatlarda, masalan, asarni nashr etish huquqini sotib olganida, ixtirochilik munosabatlarida ixtiroga bo'lgan patentni sotib olganida huquq sub'ekti sifatida ishtirok etishida. Bunday huquqiy munosabatlarda davlatning ishtirok etishi natijasida olingan daromadlar ham davlat budjetiga o'tkaziladi. Shu bilan birga, davlat mablag'lari hisobiga yaratilgan intellektual mulk ob'ektiga nisbatan ham davlat mulk huquqini qo'lga kiritadi;

z) davlat, shuningdek chet ellik investorlar bilan konsessiya va mahsulot taqsimotiga oid bitimlarda ham qatnashadi. Unga ko'ra, davlat chet ellik investor bilan kelishib olingan shartlar asosida muayyan xo'jalik faoliyatini amalga oshirish; yer osti boyliklarini ishlab chiqarish va foydali qazilmalarni kavlab olish, korxonalar qurish va ekspluatatsiya qilish hamda boshqa huquqlarni beradi;

i) davlat chet mamlakatlarda ko'chmas mulkni sotib olishida;

k) xalqaro ommaviy va xususiy-huquqiy munosabatlarda davlat o'z zimmasiga olgan majburiyatni bajarmagan hollarda uning o'rniga vujudga kelgan voris davlat majburiyatni o'tmishdosh-davlat tuzgan shartlar asosida bajarishi lozim bo'lgan hollar va h.k.

Davlat o'zining fuqarolik-huquqiy majburiyatlari bo'yicha o'z mulki bo'lgan mablag'lari bilan javob beradi.

Fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan munosabatlarda davlat nomidan yuqorida aytganimizdek, davlat hokimiyati va boshqaruv organlari hamda ular maxsus vakil qilgan boshqa organlar ishtirok etadilar.

Ichki fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat nomidan aksariyat hollarda O'zbekiston Respublikasining tegishli vazirliklari va davlat qo'mitalari qatnashadi. Qonunda nazarda tutilgan hollarda, O'zbekiston Respublikasi davlati nomidan harakat qiluvchi organlar tizimida Davlat raqobat qo'mitasi, Moliya vazirligi va Markaziy bank alohida mavqega ega.

Davlat idoralarining fuqarolik-huquqiy munosabatlardagi ishtiroki ikki xil ko'rinishda bo'ladi: bevosita va bilvosita ishtirok. Bevosita ishtirokda davlat o'z nomidan fuqarolik muomalasiga kirishadi. Bilvosita ishtirokda esa davlat nomidan uning organlari ishtirok etadi. Shuningdek:

1. Davlat nomidan ishtirok etish. Bunda – muayyan organ davlat nomidan harakat qiladi va davlat uchun huquq va majburiyatlar vujudga keltiradi (Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligining chet el kompaniyasi bilan tuzgan shartnomasi bunga misol bo'la oladi).

2. Davlat organi fuqarolik muomalasida o'z nomidan harakat qiladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Ishlar boshqarmasining do'konlardan idora jihozlarini sotib olishi. Bunda faqat Oliy Majlisga biriktirilgan mol-mulkka nisbatan huquq va majburiyatlar yuzaga keladi.

Davlat ba'zi hollarda sub'ekt sifatida o'zining mansabdor shaxslari yoki organlari tomonidan yetkazilgan mulkiy zararni to'lashda javobgar bo'ladi (masalan, dastlabki tergov, tergov, prokuratura, sud organlarining mansabdor shaxslari fuqarolarga nisbatan qilgan g'ayriqonuniy harakatlari natijasida ularga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'ladilar).

FKning 15-moddasida belgilanganidek, davlat organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan davlat organi tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida

fuqaroga yoki yuridik shaxsga yetkazilgan zarar davlat tomonidan to'lanishi kerak.

Ayna vaqtda O'zbekiston davlati tashqi fuqarolik-huquqiy munosabatlarda ham mustaqil huquq sub'ekti sifatida ishtirok etadi.

O'zbekiston Respublikasi o'ziga mulk huquqi asosida tegishli bo'lgan ob'ektlardan xorijiy davlatlar, ularning yuridik va jismoniy shaxslari, xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro foydali hamkorlik o'rnatishda, bunday hamkorlikni rivojlantirishda barcha amaliy harakatlarni ro'yobga chiqarish uchun foydalanadi.

Jumladan, davlat organi bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi o'z faoliyatida respublika nomidan ish olib borib, barcha tashqi iqtisodiy aloqalarni koordinatsiya qiladi, tartibga soladi, nazorat qiladi va boshqaradi. O'zbekiston Respublikasi hududidan tashqari va xorijda respublika nomidan barcha tashqi iqtisodiy masalalar bo'yicha uning manfaatlarini ko'zlab harakat qilish bilan birga, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalaridan kelib chiqadigan majburiyatlarni ham o'z zimmasiga oladi. Vazirlik o'z faoliyatini bevosita Vazirlar Mahkamasi rahbarligida amalga oshiradi. Vazirlik o'z faoliyatida Tashqi ishlar vazirligi, Markaziy bank bilan uzviy hamkorlik qiladi.

O'zbekiston Respublikasining yuridik shaxslari va fuqarolari-ning qonuniy huquq hamda manfaatlarini ta'minlash, tashqi iqtisodiy sohada bevosita o'zaro foydali aloqalarni o'rnatish maqsadida xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar huzurida O'zbekiston

Respublikasining savdo yoki o'zga vakolatxonalari ta'xis etiladi. Bu vakolatxonalar o'z faoliyatida O'zbekiston Respublikasi qonunlariga, o'zlari to'g'risidagi nizomga, shuningdek O'zbekiston Respublikasi hamda vakolatxona joylashgan davlatlar ishtirokchi bo'lgan xalqaro shartnomalarga amal qiladi.

FKning 80-moddasiga binoan qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari davlat o'zi tuzgan yuridik shaxs majburiyatlari yuzasidan javobgar bo'lmaydi. Davlat majburiyati yuzasidan yuridik shaxs ham javobgar bo'lmaydi. Ushbu qoidalar davlat tuzgan shartnoma asosida yuridik shaxsning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) yoki mazkur yuridik shaxs davlatning majburiyatlari bo'yicha o'z zimmasiga kafillik olgan (kafolat bergan) hollarga taalluqli emas.

Hozirgi kunda fuqarolik-huquqiy munosabatlarda davlat ishtirokining monistik (davlat nomidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda faqat bitta organ ishtirok etishi) va plyuralistik (davlat nomidan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda bir nechta organning qatnashishi) ishtiroki farqlanadi. "Yagona va bo'linmaslik" holatidan kelib chiqib, fuqarolik-huquqiy munosabatlarda aslida davlat nomidan bitta sub'ekt – O'zbekiston Respublikasi qatnashadi. Bunda uning vakolatlarini Prezident, Oliy Majlis, Vazirlar Mahkamasi amalga oshiradi.

7-MAVZU: FUQAROLIK HUQUQINING OB'YEKTLARI

Fuqarolik huquqi ob'ektlari tushunchasi va tasniflanishi.

Fuqarolik huquqining muhim va asosiy institutlaridan biri ob'ektlardir.

Huquqiy munosabatlarning *ob'ekti* huquq sub'ektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlardir. Faqatgina qonunchilik ob'ekt ustida o'rnatiladigan huquq va majburiyatlar, harakatlar qonunhujatlari va axloq normalari asosida amalga oshirilishini talab etadi. Shu sababli ham ayrim toifa ob'ektlarning muomalada bo'lishini cheklovchi qoidalarini o'rnatadi (FK, 1-modda, 4-qism).

Bozor munosabatlari sharoitida fuqarolik huquqi ob'ektlari doirasi kengaydi. Masalan, ob'ekt sifatida xususiy mulk, qimmatli qog'ozlar ob'ekt sifatida fuqarolik muomalasida ishtirok etishi e'tirof etildi, ishlar va xizmatlar doirasi sezilarli darajada kengaydi, tijorat siri mustahkamlandi. Mazkur ob'ektlar xilma-xil ko'rinishlarda bo'lib, ularning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda sub'ektlar ulardan foydalanadilar, egalik qiladilar va uning taqdirini belgilovchi muayyan harakat sodir etadilar. Milliy qonunchilik ham ularning muhofazasini belgilovchi, huquqiy kafolatini ta'minlovchi turli qonun hujjatlarini qabul qilgan.

FKning 81-moddasiga asosan fuqarolik huquqlarining ob'ektlari jumlasiga ashyolar, mol-mulklar, mulkiy huquqlar, pullar

va qimmatli qog'ozlar, ishlar va xizmatlar, intellektual faoliyat natijalari, shaxsiy-nomulkiy huquqlar kiradi.

Umumiy holda fuqarolik huquqining ob'ektlarini ikki turga, ya'ni moddiy va nomoddiy ne'matlarga bo'lish mumkin.

Boshqacha aytganda, jismoniy va yuridik shaxslar foydalanishi va tasarruf etishini amalga oshira oladigan, erkin suratda olish, sotish huquqi va odob-axloq normalari bilan cheklanmagan yoki taqiqlanmagan har qanday moddiy narsalar va nomoddiy moddiy qiymatliklar (qadriyatlar) boylik hisoblanib, fuqarolik huquqining ob'ekti bo'la oladi.

Fuqarolik huquqlarining ob'ektlaridan biri hisoblangan ashyolar muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalargina bo'lishi mumkin. Fuqarolik huquqining ushbu ob'ekt turi boshqalariga qaraganda keng tarqalgan va ko'p muomalada bo'ladigan ne'mat hisoblanadi. Odatda, ashyo kundalik hayotda ishlatilishiga qaraganda yuridik ma'nosi keng. Zero, ko'pgina ashyo turlariga kundalik muomalada "ashyo" iborasi qo'llanilmaydi. *Masalan, bino va inshootlar, hayvonot va o'simlik dunyosi, transport vositalari va boshqalarga. Lekin barcha moddiy ne'matlar bir "ashyo" tushunchasining tarkibiy qismi hisoblanadi.*

Fuqarolik huquqida ashyolar o'zlarining iqtisodiy tayinlanishlariga, shuningdek huquq normalarida aks ettirilgan jismiy va boshqa xususiyatlariga qarab tasniflanadi. Ushbu tasnif quyidagichadir:

fuqarolik muomalasidan chiqarilgan va chiqarilmagan ashyolar. Ashyolarning muayyan xususiyatlari yuzasidan ham maxsus qoidalar belgilanishi mumkin. Masalan, o'zining xususiyatlari bo'yicha tevarak-atrofdagilar uchun xavf tug'diradigan ashyolar, ya'ni xavfli xossalarga ega ashyolar (portlovchi moddalar, qattiq ta'sir qiluvchi zahar kabilar) to'g'risida alohida qoidalar belgilangan (FK, 883-modda).

Bunday ashyolarni erkin olish va sotishga yo'l qo'yilmaydi. Muomalada bo'lishga yo'l qo'yilmaydigan fuqarolik huquqlari ob'ektlarining turlari (muomaladan chiqarilgan ob'ektlar) qonunda to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bo'lishi kerak (masalan, FKning 214-moddasi va O'zbekiston Respublikasining "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi qonun 4-moddasida ko'rsatilgan va O'zbekiston Respublikasining mutlaq mulki hisoblanuvchi ob'ektlar).

Muayyan muomala ishtirokchilarigagina qarashli bo'la oladigan yoki muomalada bo'lishga maxsus ruxsatnoma bilan yo'l qo'yiladigan (muomalada harakatlanishi cheklangan ob'ektlar) fuqarolik huquqi ob'ektlari turli qonunlarda ko'rsatilgan tartibda belgilanadi (masalan, ov miltig'i faqat ruxsat olish va ro'yxatdan o'tish tartibida jismoniy shaxs egaligiga o'tishi mumkin va h.k.). Binobarin, qonun birinchi navbatda ashyolarni muomalada bo'lish xususiyatiga qarab farqlaydi. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va yuridik shaxslar egaligida bo'lishi mumkin emas. Yuqorida ko'rsatilganidek yer, yer osti boyliklari, suv va

o'rmonlar davlatga xos mulk bo'lganligidan ular faqat foydalanishgagina berilishi mumkin. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolar fuqarolar va yuridik shaxslarga sotilishi mumkin emas. Bu ashyolar garovga qo'yilmaydi va kreditorlarning talablarini qondirish uchun ular hisobidan haq undirilmaydi. Fuqarolik muomalasidan chiqarilgan ashyolarga nisbatan mulk huquqi har doim davlatga tegishli bo'ladi.

Ba'zi ashyolar iqtisodiyot uchun ahamiyati, davlat xavfsizligi nuqtai nazaridan yoxud boshqa asoslar bo'yicha faqat alohida ruxsat bo'yicha olinishi, sotilishi mumkin. Bunday narsa (ashyo)larning ro'yxati, shuningdek ularga ruxsat berish tartibi maxsus qonunlar bilan belgilanadi. Maxsus ruxsatlar bo'yicha olinishi mumkin bo'lgan narsalar jumlasiga: qurol va o'q-dorilar, portlovchi va radioaktiv moddalar, qattiq ta'sir qiladigan zaharlar, muhr va shtamplar kiradi.

Valyuta qimmatliklari: chet el valyutasi (banknotlar, qog'oz pullar, tanga-chaqalar); chet el valyutasi hisobida yozilgan to'lov hujjatlari (cheklar, veksellar, akkreditiv va boshqalar); bankning chet el valyutasiga sotib olinadigan va shunday valyutaga almashtirish huquqiga ega bo'lgan so'm hisobidagi to'lov hujjatlari (cheklar va boshqalar); har qanday shakl va holatdagi qimmatbaho metallar: oltin, kumush, platina guruhiga kiruvchi metallar (palladiy, iridiy, radiy, ruteniy va osmiy); xom va ishlangan shakldagi qimmatbaho tabiiy toshlar (olmos, gavhar, la'l, zumrad, saprif, marvarid va boshqalar) O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda va doiralardagina oldi-sotdi predmeti bo'lishi mumkin.

Mazkur qimmatbaho metal va toshlardan yasalgan zargarlik va boshqa maishiy buyumlar hamda shunday buyumlarning siniq parchalari bundan mustasnodir.

Fuqarolik muomalasidan chiqarilmagan ashyolar doirasi nihoyatda keng bo'lib, bular jumlasiga xilma-xil buyumlar kiradi.

Ko'char va ko'chmas ashyolar. Ko'char ashyolar bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish natijasida xususiyatlarini o'zgarishsiz saqlaydigan va o'z maqsadiga ko'ra ishlatish mumkin bo'lgan ashyolar hisoblanadi.

Ko'chmas ashyolar odatda doimiy ravishda bir joyning o'zida mavjud bo'lib, o'ziga xos xususiyatlarga, xususiy belgilarga ega bo'ladi. Shu sababli ham u jisimiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar toifasiga emas, balki xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar toifasiga kiritiladi. Bunday ashyoning o'ziga xos xususiyatlaridan biri yer bilan uzviy bog'liqligidir.

Har qanday mol-mulkka nisbatan ko'chmas mol-mulk iborasi ishlatilar ekan (ayrim mustasnolar bilan) o'z-o'zidan yer bilan mustaxkam uzviy bog'liqlik holati alohida e'tiborga olinadi. Bunday bog'liqlik ikki tushunchani o'z ichiga oladi.

Birinchisi, tabiiy ravishda yer bilan uzviy bog'liqlik. Mazkur belgi inson xohish-irodasidan tashqarida yuzaga keladi. Demakki, inson mehnatidan tashqarida tabiiy ravishda o'zi mavjud bo'ladi. Bunga misol tariqasida turli xil buloqlar, konlar, yer osti suv havzalari, shaxtalar, g'orlar, ko'llar, daryo va boshqalar kiradi. Bu ob'ektlar inson mehnatisiz mavjud bo'ladi va unga har qanday ta'sir

mol-mulk sifatida mulkiy huquqlardan foydalanishda alohida o'ziga xos xususiyatlarni inobatga olishni taqozo etadi.

Ikkinchisi, inson mehnati bilan bog'liq holda vujudga kelgan, yer bilan uzviy bog'liq bo'lgan mol-mulk. Bunday mol-mulklar jumlasiga bino va inshootlar, quduqlar, bog'lar, mulkiy majmua sifatidagi korxonalar, tonnellar, turli hajmdagi ariq va kanallar hamda boshqalar kiradi. Bu mol-mulk inson mehnati samarasi bo'lib, usiz vujudga kelmaydi hamda mavjud bo'lmaydi. *Masalan, binoni qurish, kanal va ariqni qazish, quduqlarni kavlash, bog'larni barpo etish, korxonalarni tashkil etish iboralari qo'llanilishi orqali, ularning inson mehnati natijasi ekanligi belgilab beriladi. Zero, buloqqa, konga, daryo va ko'llarga nisbatan bunday iboralar qo'llanilmaydi. Ular tabiatan hosil bo'ladi va tabiatning o'zi ularni mulk sifatida bekor bo'lishini belgilab beradi.*

Ko'chmas ashyolarning bir qator belgilari mavjud. Ular jumlasiga bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish imkonining yo'qligi, tayinlanish maqsadiga ko'ra foydalanib bo'lmasligi, shaklan o'zgarishi kabilar kiradi. Shuningdek, ko'chmas mulkka bo'lgan huquqlar davlat ro'yxatidan o'tkazilishi kerak.

Xususiy va turga xos alomatlar bilan belgilanadigan ashyolar. Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar alohida, faqat o'zlarigagina xos belgilari va o'ziga xos, yolg'iz sifatlari bo'lgan ashyolar hisoblanadi. O'zining belgilari bilan boshqa o'xshash ashyolardan ajralib turadigan narsalar, masalan, ma'lum ko'chadagi,

ma'lum sonli uy-joy xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo bo'la oladi.

Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar jumlasiga noyob, ya'ni o'zi bir dona bo'lgan ashyolar ham kiradi. Masalan, jahon birinchiligida chempion bo'lgan ot, ko'hinur olmosi va shu kabilar. Xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqa ashyolardan muayyan usulda belgi qo'yish yoki muhr bosish, raqam qo'yish bilan farqlanadi.

Shu o'rinda pulning qaysi turdagi ashyoga mansubligi xususidagi masalaga e'tibor qaratish zarur. Zero, ko'pchilik hollarda pulning xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyomi? – degan savol tug'iladi.

Bir tomondan qaraganda, pullarda muayyan belgi va raqam qo'yilgani uchun uni xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo deyish mumkin. Ikkinchi tomondan qaraganda, pullar bir turga xos, ya'ni ularning barchasi bitta vazifani – to'lov ekvivalenti vazifasini bajaradi.

Pulning ashyolarning qaysi turiga (xususiy yoki turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga) mansubligi masalasiga javob FKning 87-moddasi 2-qismida ifodalangan. Ushbu normaga muvofiq, xususiy alomatlari bilan belgilangan ashyolar boshqasi bilan almashtirib bo'lmaydigan ashyolardir. Pullarni esa boshqasi bilan almashtirish mumkin (masalan, yirik pulni mayda pulga va aksincha).

Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar son, o'lchov va og'irlik bilan ko'rsatiladigan narsalar hisoblanadi. Masalan, 100 dona shifer, 100 metr chit, 100 tonna paxta va hokazo. Turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolar boshqasi bilan almashtirsa bo'ladigan ashyolardir. Shuning uchun ham bunday ashyolarga nisbatan *persona non grataning* (ya'ni, tur nobud bo'lmaydi) qoidasi qo'llaniladi. Fuqarolik huquqida ashyolarning xususiy va turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarga bo'linishi katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, majburiyatlarni ijro etishda, burchni natura holida bajarilishida bunday bo'linishning o'rni beqiyos.

Bo'linadigan va bo'linmaydigan ashyolar. Bo'lish natijasida har qaysi qismi butunning xossalarini o'zida saqlab qoladigan va shu bilan birga o'zining xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini yo'qotmaydigan ashyo – bo'linadigan ashyo hisoblanadi. Masalan, bir qop un, bir qop kartoshka, bir bidon paxta yog'i kabi.

Bo'linmaydigan ashyolar bo'lish natijasida qismlari dastlabki ashyo (butun)ning xossalarini yo'qotadigan, uning xo'jalik (maqsadli) ahamiyatini o'zgartiradigan ashyo bo'linmaydigan ashyo hisoblanadi (FK, 88-modda). Bo'linmaydigan ashyolarga shkaf, stol, televizor kabilar kiradi.

Iste'mol qilinadigan va iste'mol qilinmaydigan ashyolar (FK, 89-modda). Iste'mol qilinadigan ashyolar bir marta foydalanish natijasida butunlay yo'qqa chiqadigan yoki jiddiy ravishda o'zgaradigan narsalar (masalan, oziq-ovqat, xomashyo kabilar)dir.

Iste'mol qilinmaydigan ashyolar birmuncha uzoq vaqt davomida o'zining sifatini saqlaydigan narsalardir. Bunday ashyolar odatda, qayta-qayta foydalanishga mo'ljallangan bo'ladi. Qayta-qayta foydalanish davomida iste'mol qilinmaydigan ashyolarning yemirilishi ham asta-sekin kechadi. Iste'mol qilinmaydigan ashyolar jumlasiga binolar, uskunalar, transport vositalari va h.k.lar kiradi.

Fuqarolik huquqida ashyolarning asosiy va mansub ashyolarga bo'linishi ham (FK, 90-modda) huquqiy ahamiyatga egadir. Mansub ashyo deb, asosiy ashyoga xizmat qilishga tayinlangan va umumiy xo'jalik maqsadi jihatidan u bilan bog'liq bo'lgan narsalarga aytiladi. *Masalan, asosiy ashyo qulf bo'lsa, unga mansub ashyo kalitdir.*

Mansub ashyo, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilmagan bo'lsa, asosiy ashyoning taqdiriga bog'liq bo'ladi. Binobarin, asosiy ashyo to'g'risidagi shartlar mansub ashyoga ham doirdir. *Masalan, birovning egaligiga yoki vaqtincha foydalanishiga asosiy ashyo o'tsa, mansub ashyo ham u bilan birga o'tadi.*

Ammo qonun yoki shartnomada boshqacha hollar ham belgilanishi mumkin, ya'ni asosiy ashyo birovga o'tkazilganda, mansub ashyoning qoldirilishi to'g'risida alohida kelishuv ham bo'lishi mumkin.

Mansub ashyodan uning tarkibiy qismini ajratish kerak. Ashyodan uni zararlantirmay va qiymatini jiddiy ravishda tushirmay ajratilishi mumkin bo'lmagan har narsa ashyoning tarkibiy qismi

hisoblanadi. *Masalan, velosipedning nasosi mansub ashyo bo'lsa, avtomashinaning radiatori ashyoning tarkibiy qismi hisoblanadi.*

Murakkab ashyolar. Agar turli xil ashyolar birikmaning mohiyati bilan belgilanadigan vazifasi bo'yicha foydalanish imkonini beradigan yaxlit bir butunni tashkil etsa, ular bitta ashyo (murakkab ashyo) hisoblanadi. Murakkab ashyo xususida tuzilgan bitim, agar shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, uning tarkibiy qismlariga taalluqli bo'ladi (FK, 91-modda).

Hosil va daromad beradigan ashyolar tufayli hosil va daromadlardan foydalanish, ularni tasarruf etish to'g'risidagi ishni hal etish masalasi qo'yilishi mumkin. Ashyoning hosil va daromadlari to'g'risida Fuqarolik kodeksining ba'zi moddalarida ko'rsatma beriladi. Jumladan, FKning 230-moddasida mulkni birovlarining qonunsiz egallashidan talab qilib olishda daromad va xarajatlarning to'lanishi aytiladi.

Ashyodan keladigan hosil va daromadlar, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lsa, ashyo egasiga tegishlidir (FK, 92-modda).

Jonli va jonsiz ashyolar. Bunday ashyolar o'zida tiriklik alomatlari mavjudligi nuqtai nazaridan farqlanadi. Fuqarolik muomalasida jonli zotlar – kelib chiqishi hayvonlarga mansub bo'lgan organizmlar – sut emizuvchilar, parrandalar, sudralib yuruvchi hayvonlar, quruqlikda ham, suvda ham yashovchi hayvonlar, baliqlar, umurtqasizlar va ularning populyatsiyalari ashyo sifatida namoyon bo'ladi.

Qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, mol-mulk to'g'risidagi umumiy qoidalar hayvonlarga nisbatan ham qo'llaniladi. *Masalan, FKning 169-moddasida nazarda tutilgan mulk huquqi ob'ektlari tarkibiga hayvonlar ham kiritilgan.*

Huquqlarni amalga oshirish chog'ida hayvonlar bilan shafqatsiz munosabatda bo'lishga yo'l qo'yilmaydi.

Ularga nisbatan mulkiy huquqlar bilan bog'liq barcha qoidalar qo'llaniladi. Hayvonlar bilan bog'liq ko'plab shartnomalar tuziladi. Odatda, eng ko'p tuziladigan shartnoma bu oldi-sotdi shartnomasi hisoblanadi. Xonakilashtirilgan hayvonlardan tashqari barcha hayvonot dunyosi ommaviy mulk sanaladi va u davlat muhofazasida bo'ladi.

Fuqarolik huquqi ob'ektlarining turlari:

a) moddiy ne'matlar;

b) nomoddiy ne'matlar

a) moddiy ne'matlar.

Mol-mulk – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida. Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'ekti bo'lib ko'ringan mulk tushunchasi to'g'risida to'xtalib, shuni aytish kerakki, ba'zi hollarda ashyo, narsalar mulk deb atalsa ham mol-mulk atamasining ma'nosi birmuncha keng bo'lishini bilamiz.

Mol-mulk deyilganda, ma'lum shaxsga (fuqaro yoki yuridik shaxsga) egalik huquqi bilan tegishli ayrim ashyolar yoki ashyolarning yig'indisi nazarda tutiladi. Demak, mol-mulk bu

munosabatdir (bu haqda mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlar mavzusida yanada batafsil to'xtaymiz).

FKning 83-moddasida mol-mulk turlari ko'rsatilgan. Unga asosan mol-mulk ko'chmas va ko'char mulkka bo'linadi.

Ko'chmas mulklarning doirasi kengaytirilib, ular jumlasiga yer uchastkalari, yer osti boyliklar, binolar, inshootlar, ko'p yillik dovdaraxtlar va yer bilan uzviy bog'langan boshqa mol-mulk, ya'ni belgilangan maqsadiga nomutanosib zarar yetkazmagan holda joyini o'zgartirish mumkin bo'lmaydigan ob'ektlar kiritildi.

Ko'chmas mol-mulk bilan bog'liq huquqlarni olish yoki begonalashtirish FKning 84-moddasida belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tkazish orqali amalga oshiriladi. FKning 83-moddasi 3-qismida qonunda boshqa mol-mulk ham ko'chmas mol-mulk qatoriga kiritilishi mumkinligi belgilangan. Ta'kidlanganidek, ko'chmas mulk bilan bog'liq asosiy xususiyat shundaki, u yer bilan bog'liq bo'lib, bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish natijasida o'z xususiyatini yo'qotadi.

Vazifasiga va tayinlanish maqsadiga zarar yetkazmagan holda bir joydan ikkinchi joyga ko'chirilishi mumkin bo'lgan mol-mulk ko'char mulk jumlasiga kiradi. Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari ko'char mulkka bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish talab etilmaydi.

Pullar va qimmatli qog'ozlar – fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida. Pul ham fuqarolik huquqining ob'ektidir. Pul mamlakatning xo'jalik hayotida, xususan, savdoda katta ahamiyatga ega. Pul

o'zining uzoq davom etgan tadrijiy rivojlanishida, mol-hol, zaytun yog'i, oltin va kumush yombisi ko'rinishidagi ayirboshlash vositalaridan hozirgi elektron pullarga, kredit kartochkalariga qadar bo'lgan yo'lni bosib o'tdi. Pul bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning eng muhim elementlaridan biri hisoblanadi.

Fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan *pulning xususiyatlari va vazifalari* quyidagicha ifodalanishi mumkin:

- pul qonun hujjatlariga muvofiq iste'mol qilinadigan, turga xos alomatlari bilan belgilanadigan ashyolarning o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan turlaridan biri hisoblanadi;

- pul ko'pchilik fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, qarz, kredit, hadya va boshqa shartnomalar bo'yicha) mustaqil ob'ekt sifatida ishtirok etadi;

- pul fuqarolik-huquqiy munosabatlarda (masalan, oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya va boshqa shartnomalar bo'yicha) teng qiymatga ega bo'lgan ob'ekt hisoblanadi;

- umumiy ekvivalent, ya'ni teng qiymatga ega bo'lgan ob'ekt sifatida har qanday ashyo bilan almashtirish, yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash uchun ham qo'llaniladi;

- pul har qanday qonuniy qarzni, uning har qanday holatlar asoslarida (masalan, muayyan majburiyatlar bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi tufayli) vujudga kelishidan qat'i

nazar, uni tuzish, to'lash, qoplash vositasi sifatida muhim rol o'ynaydi¹⁰.

Qimmatli qog'ozlar. Qimmatli qog'ozlar Fuqarolik kodeksining 96-moddasida ko'rsatilganidek, mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlardir.

"Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonunga asosan qimmatli qog'ozlar – hujjatlar bo'lib, ular bu hujjatlarni chiqargan yuridik shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki qarz munosabatlarini tasdiqlaydi, dividendlar yoki foizlar tarzida daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga o'tkazish imkoniyatini nazarda tutadi. Qimmatli qog'ozlarning qiymati O'zbekiston Respublikasi milliy valyutasida ifodalanadi.

Qimmatli qog'ozlar fuqarolik huquqi ob'ekti sifatida xususiy alomatlari bilan belgilanadigan ashyo bo'lib, uni almashtirib bo'lmaydi.

"Qimmatli qog'ozlar bozori to'g'risida"gi qonunda qimmatli qog'ozlarning *aksiya, veksel, depozit sertifikat, obligatsiya, O'zbekiston Respublikasining g'azna majburiyatlari, qimmatli qog'ozlarning hosilalari, omonat daftarchasi, kanosament* kabi turlari nazarda tutilgan:

Ishlar va xizmatlar-fuqarolik huquqining ob'ekti sifatida. Ko'rsatiladigan xizmatlar va bajariladigan ishlar ham fuqarolik

¹⁰ Rahmonqulov H. Fuqarolik huquqining ob'ektlari. O'quv qo'llanma. –Toshkent: TDYuI, 2009. –B.37-38.

huquqining ob'ektlaridir. Bu ikki fuqarolik-huquqiy munosabat ob'ektining bir-biridan asosiy farqi, mazkur ob'ekt bilan bog'liq huquq va majburiyatlarni amalga oshirish natijasida ashyoviy-moddiy ko'rinishga ega bo'lgan natijaning yaratilishidir. Agar moddiy natija yaratish maqsadida munosabatga kirishilsa u ish sifatida, moddiy narsa yaratishni maqsad qilib qo'ymasa, xizmat deb nomlanadi. Shu sabab ham ish bajariladi, xizmat esa ko'rsatiladi.

Asosan fuqarolik-huquqiy munosabatlarda tuziladigan pudrat shartnomalarining predmeti ishlar bilan bog'liq bo'ladi va pudrat shartnomalari tushunchasi berilganda ushbu ob'ekt turiga alohida e'tibor qaratiladi.

Fuqarolik huquqi ob'ekti sifatida ishlardan farqli ravishda *aloqa, axborot, tibbiyot, veterinariya, auditorlik, advokatlik, repetitorlik, qo'riqlash, saqlash, yo'lovchi, bagaj, yuk tashish, transport ekspeditsiyasi, ta'lim* bilan bog'liq munosabatlarda xizmat ko'rsatiladi va ular moddiy ne'mat yaratilishini nazarda tutmaydi.

b) Nomoddiy ne'matlar.

Moddiy ko'rinishdagi ne'matlar (ashyolar) bilan bir qatorda nomoddiy ne'matlar ham fuqarolik huquqining ob'ekti hisoblanadi. Fuqaroga tug'ilganidan boshlab yoki qonun bo'yicha tegishli bo'lgan shaxsning hayoti va sog'lig'i, sha'ni va qadr-qimmati, shaxsiy daxlsizligi, ishchanlik obro'si, xususiy va oilaviy siri, nomga bo'lgan huquqi, tasvirga bo'lgan huquqi, mualliflik huquqi va boshqa shaxsiy nomulkiy huquqlari nomoddiy ne'matlar hisoblanadi. Ular shaxsdan begonalashtirilishi yoki boshqa birovga o'tkazilishi (berilishi)

mumkin emas. Ayni vaqtda qonunlarda nazarda tutilgan hollarda va tartibda marhumga tegishli bo'lgan shaxsiy-nomulkiy huquqlar va boshqa nomoddiy ne'matlar boshqa shaxslar, shu jumladan, huquq egasining merosxo'rlari tomonidan amalga oshirilishi va himoya qilinishi mumkin.

FKning 8-bobi nomoddiy ne'matlarga bag'ishlangan. Nomoddiy ne'mat fuqarolik huquqi ob'ektlarining alohida guruhini tashkil etadi.

Nomoddiy ne'matlar deganda, qonun tomonidan tan olinadigan, muhofaza qilinadigan moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan hamda egasining (sohibining) shaxsidan ajratish mumkin bo'lmagan ne'matlar va erkinliklar tushuniladi.

Nomoddiy ne'matlarning quyidagi turlari mavjud:

-intellektual faoliyat natijalari;

- xizmat va tijoratsiri;

-shaxsiy nomulkiy huquqlar.

Nomoddiy ne'matlarning bir qismi, ya'ni intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri iqtisodiy mazmunga ega bo'lib, tovar shakliga kiradi va mulkiy muomalada mutlaq huquq ob'ektlari sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxsiy nomulkiy huquqlar esa fuqarolik muomalasida o'ziga xos tarzda, tovar shakliga kirmagan va iqtisodiy mazmunga ega bo'lmagan holda namoyon bo'ladi.

Ba'zi adabiyotlarda ishlar va xizmatlarni moddiy ko'rinishda bo'lmagani sababli nomoddiy ne'matlar guruhiga kiritadilar. Garchi

FKning 8-bobida nazarda tutilmagan bo'lsa ham ushbu fikrni ham shartli ravishda qabul qilish mumkin.

Nomoddiy ne'matlarning fuqarolik huquqi ob'ekti sifatidagi xususiyati shundan iboratki, bunda birinchidan, buzilgan nomoddiy huquq mazmunidan, ikkinchidan, bunday buzilish oqibatlari xarakteridan kelib chiqqan holda fuqarolik huquqlarining himoya qilish usullaridan foydalanadi.

Nomoddiy ne'matga nisbatan huquqlarni himoya qilishda ko'p hollarda sud huquqni qayta tiklash yoki huquqbuzarliklarni to'xtatishni ta'minlovchi choralar ko'radi. Nomoddiy ne'matlar ichida shaxsning (yuridik shaxsning ham) sha'ni, qadr-qimmati va ishchanlik obro'si alohida o'rinni egallaydi. Ayni vaqtda nomoddiy ne'matlar shaxsiy huquqlar nomi bilan yuritiluvchi o'ziga xos huquqlar majmuini ham o'z ichiga oladi (masalan, nomga, yashash joyini tanlashga, yozishmalar daxlsizligi, ya'ni sir saqlanishiga bo'lgan huquqlar va boshqalar).

FKning 99-moddasida nomoddiy ne'matlar huquq sohibiga yo tug'ilgandan boshlab tegishli bo'ladi (yashash huquqi, sog'-salomat bo'lishiga bo'lgan huquq, shaxs sha'ni, shaxsiy daxlsizligi, shaxsiy hayot daxlsizligi, xususiy va oilaviy sirga bo'lgan huquqlarkabi) yoxud qonunga muvofiq huquq sub'ektiga tegishli bo'ladi (masalan, nomga bo'lgan huquq, erkin ko'chib yurish huquqi, yashash joyini tanlash huquqi va h.k.) deb ko'rsatilgan.

FKda nazarda tutilgan "nomoddiy ne'mat" tushunchasi umumiy ma'noda qo'llanilgan va ne'matning o'ziga ham, shaxsiy

huquqqa ham taalluqlidir. Ayni vaqtda u nomoddiy ne'matlarni ikki guruhga bo'ladi. Birinchiguruh ne'matlar shaxsning mavjud bo'lishi bilan bog'liq. Shaxsning hayoti va sog'lig'i ushbu qatlamga mansub. Ushbu ne'matlar ob'ektiv ravishda mavjud va bu ne'matlarga tajovuz qilinganda ular huquqiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

Ikkinchi guruh ne'matlar: nomga bo'lgan huquq, mualliflik huquqi va boshqa shaxsiynomulkiy huquqlar muayyan huquqiy munosabatning mazmunini tashkil etuvchi sub'ektiv huquqlar bo'lib, shu sababli ham huquq normasi tomonidan tartibga solingan.

Nomoddiy ne'matlar shaxsning o'zidan begonalashtirilmaydi, biroq ularni amalga oshirish va himoya qilish uchinchil shaxslarga topshirilishi mumkin (masalan, yangi tug'ilgan chaqaloqqa ism qo'yish ota-onasi tomonidan amalga oshiriladi).

Nomoddiy ne'matning ashhyoviy mazmunga ega emasligi, uning sohibi bo'lgan sub'ektning shaxsi bilan uzviy bog'liq ekanligi zarur elementlar hisoblanadi, ba'zan ularning birortasi bo'lmasligi ham mumkin. Ushbu nomoddiy ne'mat sohibini shaxsidan ajratib bo'lmasligi sababli, ushbu ne'matning mavjudligi uning sohibi shaxsini takrorlanmas qiladi, individuallashtiradi. Nomoddiy ne'mat uning sohiblari ijtimoiy mavqeini xarakterlaydi, bu ushbu ne'matning ajralmas belgisi hisoblanadi. Ayni vaqtda o'zining butun mavjudligi davomida o'zgarishlarga duchor bo'lishi ham mumkin. Nomoddiy ne'matlarning amal qilish muddati cheklanmagan.

Ayni vaqtda bu belgilar shartli xarakterga ega ,masalan, intellektual mulk nomoddiy ne'mat sifatida qaralsa ham, fuqarolik muomalasida o'ziga xos tovar sifatida harakatda bo'lishi mumkin.

Uzoq vaqtlar sivilist olimlar ichida fuqarolik huquqi nomoddiy ne'matlar bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladimi yoki muhofaza qiladimi? – degan munozaralar bo'lib o'tgan edi. Oxir-oqibatda, tartibga solish muhofaza qilishni anglatadi, muhofaza qilish esa tegishli munosabatlarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi, – degan murosaga kelindi.

Nomoddiy ne'matlar bilan shaxsiy huquqlar o'rtasidagi nisbatFKning 8-bobida aniq ko'rsatilganidek, umumiylik va xususiylik o'rtasidagi nisbatdir.

Intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri. Fuqarolik huquqlarining ob'ekti sifatida intellektual faoliyat natijalari, xizmat va tijorat siri nomoddiy ne'matlarning tarkibiy qismi hisoblanadi. Ma'lumki, insonning intellektual faoliyat mahsullari, ularning yaratilish jarayoni va o'ziga xos xususiyatlari odatdagi ashyolardan farq qiladi. Shuning uchun ular fuqarolik-huquqiy munosabatlarida o'ziga xos ob'ekt sifatida qoraladi.

Intellektual faoliyat ijodiy faoliyat hisoblanadi. Bu asosanaqliy mehnat kishilari – yozuvchilar, shoirlar, rassomlar, olimlar, injener-texnik xodim va boshqalar ijodiy faoliyatining mahsulidir. Bunday faoliyat mahsullarifuqarolik qonunlari bilan qo'riqlanishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi kerak:

- *haqiqatda ijod mahsuli bo'lishi, ya'ni original (o'ziga xos) bo'lishi;*

- *betakror bo'lishi;*

- *biror-bir ob'ektiv shaklda ifoda etilishi.*

Bu mahsullarning ko'pchiligi g'oyaviy-nomoddiy ko'rinishda bo'ladi. Shu sababli ham ularga nisbatan odatdagi ashyolarga, moddiy ob'ektga nisbatan qo'llaniladigan huquq me'yorlarini qo'llab bo'lmaydi.

Insonning ijodiy tafakkuri bu ob'ektlar doirasini tinmay kengaytirib bormoqda.

Umumiy qoida bo'yicha yuridik shaxsning individuallashtirish vositalari, jismoniy va yuridik shaxslarning mahsulot va xizmatlari ham intellektual faoliyat natijalariga tenglashtiriladi (FK, 97-modda, 1-qism).

FKning 98-moddasiga asosan xizmat va tijorat sirlari ham nomoddiy ne'matlar tarkibiga kiradi. Oshkor etilishi O'zbekiston Respublikasi manfaatlariga zarar yetkazishi mumkin bo'lgan fan, texnika, ishlab chiqarish va boshqaruv sohasiga doir ma'lumotlar xizmat sirini tashkil etadi ("Davlat sirlarini saqlash to'g'risida"gi qonun). Tijorat siri –uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli fan-texnika, texnologiya, ishlab chiqarish, moliya-iqtisodiyot, sohalarda hamda boshqa sohalarda tijorat qimmatiga ega bo'lgan, qonuniy asosda erkin foydalanilmaydigan axborot bo'lib, ushbu axborot mulkdori uning maxfiyligini muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlarni kradi ("Tijorat siri to'g'risida"gi qonun).

Tijorat siriga doir talablarga ko'ra:

- *uchinchi shaxslarga noma'lumligi sababli o'z mulkdori uchun haqiqiy yoki potensial tijorat qiymatiga ega bo'lishi;*

- *qonun hujjatlariga muvofiq hammaga ma'lum yoki hamma uchun ochiq bo'lmasligi;*

- *uning maxfiyligi muhofaza qilish chora-tadbirlari bilan ta'minlangan bo'lishi;*

- *davlat sirlari va qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sir belgilariga ega bo'lmasligi kerak.*

Tijorat sirining mazmuni va hajmi uning mulkdori tomonidan belgilanib, mulkdor undan o'z ehtiyojlari uchun foydalanadi.

Shaxsiy nomulkiy huquqlar. Shaxsiy-nomulkiy ne'matlarning quyidagi xususiyatlari mavjud:

- *ular fuqarolarning turli ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'ladi;*

- *ular bevosita pulda baholanishi mumkin emas;*

- *ular shaxsdan ajralmaydi (bunday ne'matlarni sotish, hadya qilish, meros qilib qoldirish va boshqacha tarzda shaxsdan ajratish mumkin emas);*

- *ular umumiy qoidaga ko'ra, fuqaroning tug'ilishi bilan boshlanib, o'limi bilan tugaydi.*

Shaxsiy huquqlarning nomoddiy xarakteri iqtisodiy mazmundan mahrum holda yuzaga keladi. Bu shuni bildiradiki, shaxsiy-nomulkiy huquqlar baholanishi mumkin emas, ular uchun tekinlik xosdir, ularning amalga oshirilishi boshqa shaxslarning teng

qiymatdagi mulkiy majburiyatlarini nazarda tutmaydi. Nomulkiy ne'matlar ob'ekti shaxsdan ajratib bo'lmaydigan nomoddiy ne'matlar: nom (ism), sha'n, qadr-qimmat, sog'lik, shaxsiy hayot siri, shaxsiy daxlsizlik va boshqalardir.

8-MAVZU: BITIMLAR

Bitimlar tushunchasi va turlari.

Bitimlar deb, fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlarga aytiladi (FK, 101-modda).

Bitim fuqarolik huquqining asosiy institutlaridan hisoblanadi. Bitim instituti - bitimlarni tuzish tartibi va shakllarini, ularning turlari va mazmunini, haqiqiy emas deb hisoblash shartlarini, ularni haqiqiy emasligini tan olinishining huquqiy oqibatlarini belgilab beruvchi fuqarolik-huquqiy normalari yig'indisidan iborat.

Bitim shaxslarning erki bilan bog'liq bo'lgan, ularning irodasidan kelib chiqadigan harakat bo'lganligi tufayli, bitimda ifodilangan erk izhor qilinishi, ya'ni boshqa shaxslarga bildirilishi lozim.

Bitimning mazmunini quyidagi belgilar tashkil etadi:

1. Bitim – erk-irodani ifodalovchi hujjat;
2. Haqiqiy harakat natijasida yuzaga keladi;
3. Bitim fuqarolik-huquqiy munosabatni vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilishga maxsus yo'naltirilgan bo'ladi;
4. Bitim fuqarolik qonunchiligi bilan tartibga solinuvchi huquqiy munosabatni yuzaga keltiradi.

Bitimlar uchun quyidagi shartlarning bo'lishi muhimdir:

- a) bitim tuzuvchi shaxs fuqarolik huquqining sub'ekti hisoblanishi;

b) muayyan bitimni tuzuvchi shaxsda bu bitimni tuzish erki bo'lishi va bu erk ma'lum huquqiy oqibatlar tug'dirishga qaratilgan bo'lishi;

v) shaxsning erki muayyan yuridik fakt hisoblangan harakatda o'zining tashqi ifodasini topishi lozimligi, ya'ni ma'lum shaklda izhor qilingan bo'lishi kerak.

Bitimlar o'zlarining belgilari bo'yicha quyidagi turlarga bo'linadi (klassifikatsiya qilinadi):

1. *Bir, ikki va ko'p tomonlama bitimlar* FKning 102-moddasida belgilangan bo'lib, unda bitimlar bir taraflama, ikki taraflama yoki ko'p taraflama (shartnomalar) bo'lishi mumkinligi, bitim tuzish uchun qonun hujjatlariga yoki taraflarning kelishuviga muvofiq bir tarafning xohishi zarur va yetarli bo'lsa, bunday bitim bir taraflama bitim hisoblanishi, shartnoma tuzish uchun ikki taraf (ikki taraflama bitim) yoki uch yoxud undan ko'p taraf (ko'p taraflama bitim) kelishib xohish bildirgan bo'lishi kerakligi belgilangan.

Har qanday shartnoma bitim hisoblansa ham, har qanday bitim shartnoma bo'la olmaydi. Aksariyat bitimlar shartnoma hisoblanishi mumkin. Shu sababli shartnomaga aksariyat hollarda bitim qoidalari qo'llaniladi.

Shartnomaga odatdagidek bitimning bir turi sifatida qaramaslik lozim. Shartnoma bitim turlaridan faqatgina bittasi hisoblanmaydi, u yuridik hujjat bo'lib, uning vositasida fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning ishtirokidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-maishiy munosabatlar tartibga solib boriladi.

2. Haq baravariga va tekinga tuziladigan bitimlar.

Haq baravariga tuziladigan bitimlar bo'yicha tomonlardan har biri qarshi tomon foydasiga muayyan bir mulkni topshirish, pul to'lash, ishni bajarish, biror bir xizmat ko'rsatish singari harakatlarni qilish majburiyatini oladi.

Tekin, ya'ni haq to'lanmay tuziladigan bitimlar asosida tomonlardan birigina ikkinchi tomon foydasiga biror-bir harakat qilish majburiyatini oladi. Bu yerda qarshi (muqobil) ijro yo'q. Masalan, hadya, foizsiz qarz, mulkdan tekin foydalanish (ssuda) to'g'risidagi shartnomalarni ko'rsatish mumkin.

3. Konsensual va real bitimlar.

Konsensual¹¹ bitim deb, huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytda vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Mulk ijarasi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, kontraktatsiya singari shartnomalar konsensual bitim hisoblanadi.

Real¹² bitim deb, o'zaro kelishuvga muvofiq, ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Real bitimlarga qarz, omonat, yuk tashish shartnomalarini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi.

4. Bitimlar asosining mohiyati va ularning amal qilishiga ko'ra kauzal va abstrakt (mavxum) bitimlarga bo'linadi.

¹¹ "Konsensual" so'zi lotincha "consensus" so'zidan olingan bo'lib, "kelishuv" ma'nosini bildiradi.

¹² "Real" so'zi lotincha "res" so'zidan olingan bo'lib, "ashyo" ma'nosini bildiradi.

5. Fidutsiar bitimlar. Bunday bitimlar o'zaro ishonchga asoslanadi. Topshiriq, vositachilik, mol-mulkni ishonchli boshqaruvga berish kabi bitimlar tomonlarning shaxsiy ishonchi bilan bog'liqdir.

Bitimlarning muddatlari va shartli bitimlar

Huquq sub'ektlari o'rtasida tuziladigan bitimlar muayyan muddatlarda ijro etiladi va bekor bo'ladi.

Agar bitimda huquq va majburiyatlarning vujudga kelishi yoki bekor bo'lishi vaqti ko'rsatilgan bo'lsa, bitimlar muddatli hisoblanadi. Bitimlarda muddatlar quyidagicha:

- a) ma'lum kun, oy, yil bilan (masalan, 2005-yil 15-sentabr);
- b) ma'lum vaqtning o'tishi bilan (masalan, bir yarim yildan keyin o'tishini ko'rsatish);
- v) ma'lum bir voqea yuz berishi (masalan, daryo orqali yuk tashish – muz erishi) bilan belgilanadi.

Agar bitimda uning ijro etilish muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, bunday bitim muddatsiz hisoblanadi.

Huquq va majburiyatlarning kelib chiqishi noma'lum bo'lgan holatning yuz berishi yoki bermasligi hisobga olingan holda tuzilgan bitimlar shartli bitimlar deyiladi.

Shartli bitim deb, taraflar o'rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo'lishi, biror-bir shartga bog'lab qo'yilishiga aytiladi. Shartli bitimlar ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

- a) sharti kechiktirilgan;

b) bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitimlar.

Agar taraflar huquq va burchlarning kelib chiqishining yuz berishi yoki bermasligi noma'lum bo'lgan holatga bog'liq qilib qo'ysalar, bitim sharti kechiktirish sharti bilan tuzilgan hisoblanadi

Agar tarafning huquq va burchlar bekor bo'lishining yuz berishi yoki bermasligi noma'lum holatga bog'liq qilib qo'ysalar, bunday bitim bekor bo'lish sharti bilan tuzilgan bitim hisoblanadi.

Bitim shakllari.

Bitim shakli - erkni bayon etish usulidan iborat. Erk og'zaki, yozma va boshqa usullarda bayon etilishi mumkin. Shunga ko'ra bitim ham tegishli shakllardan iborat. Bitimni shakli uni haqiqiy deb hisoblash (FKning 354, 366-m.m), taraflar o'rtasida nizo kelib chiqqan taqdirda, ularning huquq va burchlarini isbotlash uchun yuridik ahamiyatga ega.

Jeton, patta yoki odatda, qabul qilingan boshqa belgi berish bilan tasdiqlangan bitim, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, og'zaki shaklda tuzilgan bitim hisoblanadi. Yozma shaklda tuzilgan shartnoma bajarishga qaratilgan bitimlar, agar qonun hujjatlari va shartnomaga zid bo'lmasa, taraflarning kelishuviga muvofiq og'zaki tuzilishi mumkin.

Qonunda indamasdan, sukut saqlash orqali ham bitim tuzilishi mumkinligi nazarda tutiladi. Bu holda xalqimizning qadimdan mavjud "sukut - rozilik alomati" qoidasi amal qiladi.

Yozma shaklda tuziladigan bitimlar ikki turga:

a) oddiy yozma;

b) notarial idoralarda, shuningdek qonunda nazarda tutilgan hollarda, boshqa organlarda tasdiqlanadigan bitimlarga bo'linadi.

Oddiy yozma bitim bitimning shartlarini o'z ichiga olgan va taraflar (yoki bir taraf) tomonidan imzolangan hujjatga aytiladi. Bitimlar quyidagi hollarda oddiy yozma shaklda tuziladi:

1) yuridik shaxslarning o'zaro va fuqarolar bilan tuziladigan bitimlari (chunki yuridik shaxslar mavzusida aytganimizdek, yuridik shaxslarning mulki va mablag'lari uning balansida aks ettirilishi kerak.

2) fuqarolar o'rtasidagi belgilangan eng kam oylik ish haqining o'n baravaridan ortiq summadagi bitimlar, qonunda belgilangan hollarda esa bitim summasidan qat'i nazar boshqa bitimlar.

Tashkilotlar tomonidan tuziladigan yozma bitimlarda mazkur tashkilot rahbarining imzosi va muhri bo'lishi lozim.

Birja bitimlari.

Bitimlar orasida birja bitimlari o'ziga xos xususiyatga ega. Bitimlarni birja bitimlari deb hisoblash uchun ular maxsus belgilangan joyda tuzilgan bo'lishi lozim. Birja hududi doirasida tuzilgan bitimlarning joyi birjada tuzilgan hisoblanadi. Birja bitimlari tuzish vaqti deganda birja savdolarining boshlanishi va tugatilishi uchun belgilangan vaqt tushuniladi. Ushbu vaqt davomida taraflar birja aktivlarini sotib olish va sotish uchun zayavka

beradilar..Birjalar O'zbekiston Respublikasining "Birja va birja faoliyati to'g'risida"gi qonun talablari asosida faoliyat yuritadi.

Birja bitimi deb - birjada ro'yhatga olingan birja listingi (savdo uchun ko'rgazmaga qo'yilgan tovarlar ro'yhati)dan o'tkazilgan birja tovarlari bo'yicha savdo sessiyasi (savdo vaqti) vaqtida birja savdosi ishtirokchilari o'rtasida tuzilgan va birja tomonidan ro'yhatga olingan bitimga aytiladi.

Birja bitimlari uning o'zida ro'yxatga olinadi, shu sababli bunday bitimlar notarial tasdiqlanmaydi, qonunlarda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Birja bitimlari birja nomidan va hisobidan amalga oshirilishi mumkin emas

Birja — oldindan belgilangan joy va muayyan vaqtda, belgilangan qoidalar asosida birja savdolarini tashkil etuvchi yuridik shaxs. Birjalar faqat aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tashkil etiladi. Birjalar o'z faoliyatini tovar-xom ashyo, fond va valyuta birjasi turida amalga oshiradi. Birjaning firma nomida "birja" so'zi bo'lishi kerak.

Birja ustaviida birjaning to'liq va qisqartirilgan firma nomi, joylashgan yeri (pochta manzili), elektron pochta manzili;

birja ustav fondining (ustav kapitalining) miqdori;

birja tomonidan chiqariladigan aksiyalarning soni, nominal qiymati, turlari (oddiy, imtiyozli);

birja boshqaruvining tuzilmasi, birja kuzatuv kengashining, taftish komissiyasining va ijroiya organining a'zolari soni, ushbu organlarni shakllantirish tartibi, ularning vakolatlari.

Birja ustavida qonun hujjatlariga muvofiq boshqa ma'lumotlar ham bo'lishi mumkin.

Birja faoliyati birja tovarlari bozorini tashkil etish va tartibga solishga hamda talab va taklif asosida birja tovarlarining narxlarini ushbu bozorda shakllantirishga qaratilgan faoliyatdir.

Birja bitmlarning turlari: birjalarda asosan birja tovarlari (mol, xom ashyo, agrosanoat tovarlari va mahsulotlari, valyuta, qimmatli qog'ozlar va hokazo) bo'yicha quyidagi oldi – sotdi shartnomalari tuziladi.

- *real (kassali) bitimlar* – mavjud bo'lgan tovarlarni topshirish yoki yetkazib berish yoxud tovarga egalik qilish huquqini o'tkazish bilan bog'liq bitimlar hisoblanadi;

Real bitmlar amaliyotda kassali bitimlar deb ham nomlanadi. Bunday bitimlar birja bitimlarining eng oddiy turlaridan hisoblanadi. Real bitmlarga xos xususiyatlardan biri ularni darhol bajarilishi kerak bo'lishidan iborat, chunki ular mavjud bo'lgan tovarlar bo'yicha tuziladi. Real bitmning predmeti har doim tovar hisoblanadi, bitim tuzish paytida u jismonan mavjud va sotuvchining egaligida bo'ladi.

- *forvard bitimlar* – mavjud (bitim tuzilayotgan vaqtda ishlab chiqarilgan) tovarni yetkazib berishni kechiktirish sharti bilan tuziladigan oldi – sotdi bitimlari; . Forvard so'zi inglizcha Forward transaction so'zidan olingan. Bu birja bitimining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bitim tuzishdan ko'zda tutilgan harakat ma'lum bir vaqt o'tgandan so'ng amalga oshirilishidir, bundan tashqari sotib

oluvchi mavjud tovarni ko'rib yoki ko'rmasdan (ya'ni kelgusida ishlab chiqariladigan tovarlarni nazarda tutib) shartnoma tuzishidir.

- *fchers bitimlar* – fchers bitimning predmeti fchers kontraktidan iborat bo'lib, u alohida hujjat hisoblanadi. Fchers qimmatli qog'oz hisoblanmaydi. kelajakda bajarish majburiyati olingan holda tovarlarga bo'lgan standart kontraktlarni olish va sotish to'g'risidagi bitimlar; tovarlarga doir standart kontraktlarning oldi-sotdi bitimlaridir. Fyuchers bitimidagi "standart" tushunchasi faqat birjada belgilangan shartlarga amal qiluvchi bitimlar bilan savdo qilish mumkinligi (kontrakt hajmi, yetkazib berish sanasi, bahosi va boshqalar) bilan bog'liqdir. Ularni kelgusida ijro etish majburiyatini olgan holda tuziladi. Bu bitimlar bo'yicha tovarlar, xom-ashyolar, qimmatli qog'ozlar shartnomada ko'rsatilgan bahoda (tovar qabul qilinayotganda uning narxi o'zgarsa ham shartnomadagi baho imperativ xarakterga ega bo'ladi va o'zgarmaydi), faqat muayyan vaqtdan so'ng ijro etilish sharti bilan sotiladi.

- *opsion bitimlar* – belgilangan narxda kelgusida sotib olinadigan va sotiladigan tovarlarga yoki tovarlarni yetkazib berish to'g'risidagi standart kontraktlarga bo'lgan huquqlarni sotib olish yoki sotish haqidagi bitimlari hisoblanadi (lotincha optio – tanlash degan ma'noni anglatadi). Opsion bu-hujjat, bitim taraflaridan birining o'z kontragentidan cheklangan muddat davomida kelishilgan narxda muayyan kompaniyaning belgilangan miqdordagi tovarlarni sotib olish yoki sotish uchun belgilangan huquqidan

iborat. Opsion qimmatli qog'ozning kursi o'zgarishi bilan foyda chiqarib olish uchun imkoniyat yaratadi. Opsionning ikkita asosiy turlari mavjud: opsion koll (call, ya'ni sotib olish huquqi va opsion – put (put) ya'ni sotish huquqi.

Repo bitimi: qimmatli qog'ozlarni muayyan muddat o'tgach, avvaldan belgilangan narx bo'yicha qayta sotib olish sharti bilan tuziladigan qimmatli qog'ozlarga doir oldi-sotdi bitimlari.

Birjalarda tuzilgan bitimlarda ishtirokchi sifatida birja a'zolari ishtirok etadilar.

Birja a'zolari o'rtasidagi birja bitimlari birja savdolarining natijalariga ko'ra tuziladi.

Birja bitimlari faqat yozma shaklda tuziladi.

Bitim bilan bog'liq nizolar oldin birjalar hakamlik (ixtilof) komissiyasida hal etiladi. Qarordan rozi bo'lmagan tomon sudga murojaat etishga haqli.

Bitimning haqiqiy sanalish shartlari.

Bitimlar haqiqiy sanalishi uchun quyidagi shartlarga javob berishi:

birinchidan, bitimlarning mazmuni qonunga va qonun asosida chiqarilgan aktlarga, umuminsoniy qoidalarga muvofiq bo'lishi;

ikkinchidan, bitimlarni tuzuvchi shaxslar muomala layoqatiga ega bo'lishlari;

uchinchidan, bitimlar ko'rinish uchungina tuzilmay, balki chindan ham yuridik oqibat tug'dirish maqsadida tuzilgan bo'lishi;

to'rtinchidan, notarial guvohlantirishi yoki davlat ro'yxatidan o'tkazilishi lozim bo'lgan bitimlar haqiqiy sanalmasligi xavfi ostida qonun bilan talab qilingan shaklda rasmiylashtirilishi kerak.

Mutlaq haqiqiy sanalmaydigan bitimlar jumlasiga qonun talablariga muvofiq bo'lmagan (FK, 116-modda), O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof ravishda tuzilgan (O'zbekiston Respublikasi JKning 175-moddasi), o'n to'rt yoshga to'lmagan shaxs tomonidan tuzilgan (FK, 117-modda), qalbaki va ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitimlar (FK, 124-modda) o'z o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Nizoli bitimlar jumlasiga o'z harakatlarining ahamiyatini tushuna olmaydigan yoki ularni boshqara olmaydigan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 121-modda) yanglishish ta'sirida tuzilgan (FK, 122-modda), aldash, zo'rlik, qo'rqitish, bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda kelishuvi yoki og'ir holatlar yuz berishi ta'sirida tuzilgan (FK, 123-modda), muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan tuzilgan (FK, 120-modda), yuridik shaxs huquqiy layoqatidan tashqariga chiqadigan bitimlar (FK, 125-modda) kiradi.

O'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydigan bitim turlari va ularning huquqiy oqibatlari.

Qonun hujjatlari talablariga muvofiq kelmaydigan mazmundagi bitim, shuningdek huquq-tartibot yoxud odob yoki

axloq asoslariga atayin qarshi maqsadda tuzilgan bitim, FKning 116-moddasida ko'rsatilganidek, o'z-o'zidan haqiqiy emasdir.

O'zbekiston Respublikasining manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim haqiqiy sanalmaydi. G'araz, yomon niyat bilan atayin davlat va jamiyat manfaatlariga xilof maqsadlarda tuzilgan bitim qonunni jiddiy ravishda buzish, deb qaraladi.

Qalbaki bitim – taraflarning kelishuvi bo'yicha yuridik oqibatlar tug'dirmaslik niyati bilan faqat ko'rinish uchungina tuzilgan bitim bo'lib, u haqiqiy sanalmaydi (FK, 124-modda).

Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim deb boshqa bir bitimni yashirish maqsadida tuzilgan bitimga aytiladi. Agar bitim boshqa bir bitimni yashirmoq uchun tuzilgan bo'lsa, bu holda taraflar tomonidan haqiqatda nazarda tutilgan bitimga oid qoidalar qo'llaniladi. Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim barcha hollarda haqiqiy sanalmaydi. Bunday bitim bilan yashirilgan bitim qonun talablariga javob berish-bermasligiga qarab yo haqiqiy bo'ladi yoki haqiqiy emas deb topiladi.

Ko'zbo'yamachilik uchun tuzilgan bitim ham qalbaki bitim kabi hech qanday huquq va majburiyatlarni kelib chiqishi uchun asos bo'lmaydi. Bunday bitim tuzish vositasida taraflar aslida boshqa yuridik harakatni, ya'ni bitimni yashiradilar. Masalan, oldisotdi shartnomasi hadya shartnomasi bilan yashiriladi. Bunday maqsad ko'p miqdorda pul to'laganligini oshkor qilmaslikdan iborat. Aholi yashamaydigan binoni ijaraga berish shartnomasini yashirish

uchun birgalikda faoliyat ko'rsatish to'g'risidagi shartnomalarini tuzish uchraib turadi.

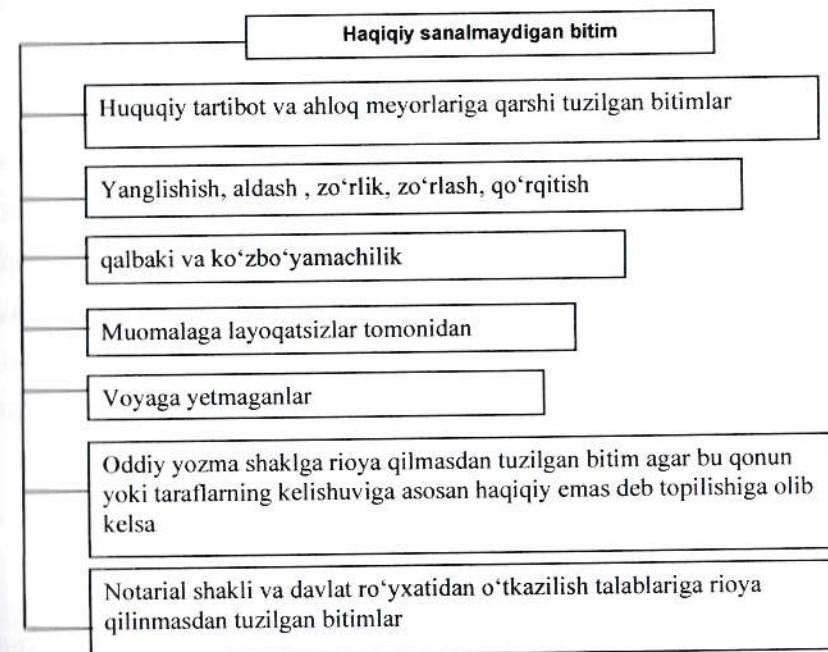
O'n to'rt yoshga to'lmaganligi, shuningdek ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqaro tomonidan tuzilgan bitimlar haqiqiy sanalmaydi, taraflarning har qaysisi bitim yuzasidan olgan narsalarining hammasini ikkinchi tarafiga qaytarishga majbur, olingan narsani natura baravarida qaytarishi mumkin bo'lmasa, uning qiymatini pul bilan to'lashga majbur.

Umumiy qoidaga muvofiq yashirilgan bitim g'ayriqonuniy hisoblanadi, chunki u qonuniy ravishda rasmiylashtirilgan emas. Shunday ekan uni yashirgan ko'z bo'yash uchun tuzilgan bitimni o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmagan bitim deyish mumkin. Lekin yashirilgan bitim nizoli bitimlar turkumiga kirishi ham mumkin.

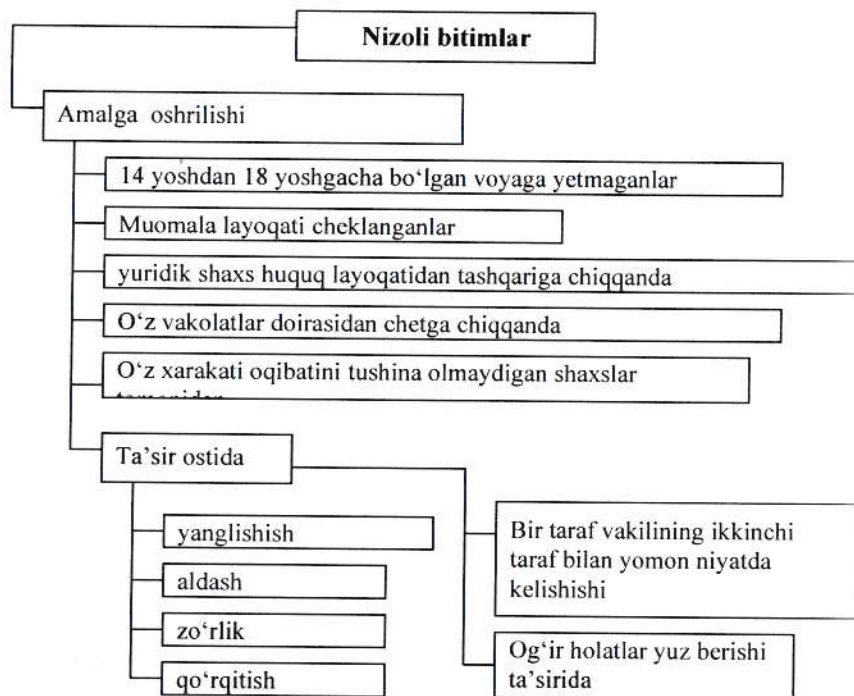
Nizoli bitimlarning turlari va ularning haqiqiy sanalmasligi oqibatlari

O'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan voyaga yetmagan o'smirlar qisman muomala layoqatiga ega bo'lsalarda, bitimlarni ota-onalari, farzandlikka olganlar yoki homiylari roziligi bilan tuzadilar. Spirtli ichimliklarni yoki giyohvand vositalarini suiiste'mol qilish oqibatida muomala layoqati cheklangan fuqaro tomonidan homiysining roziligisiz tuzilgan bitimni sud haqiqiy emas deb topishi mumkin (FK, 120-modda).

O'z-o'zidan (mutloq) haqiqiy sanalmaydigan bitimlar.

Jiddiy yanglishish ta'sirida bo'lib bitim tuzishda, bunday bitim tuzuvchi shaxs bitimda narsa, xususan, bu narsaning sifati to'g'risida, bitim tuzuvchi kontragentning (qarshi tarafning) shaxsi haqida noto'g'ri tasavvurda bo'ladi.

Aldash, zo'rlash, qo'rqitish ta'siri ostida yoki bir taraf vakilining ikkinchi taraf bilan yomon niyatda yoxud fuqaro uchun og'ir holatlarning yuz berishi oqibatida tuzilgan bitim jabrlanuvchining da'vosi bo'yicha haqiqiy sanalmasligi mumkin. Aldash ta'siri ostida bitim tuzilishida bitim tuzuvchi ikkinchi tomonni atayin yomon niyat bilan yanglishtiradi. Bu holda aldanuvchi tomon bitimning narsasi yoki uning shartlari to'g'risida noto'g'ri tasavvur qiladi.

Qo'rqitish ta'siri ostida bitim tuzilishida jabrlangan shaxs o'ziga yoki yaqin kishilariga biror mulkiy yoki shaxsiy zarar yetkazilishidan qo'rqib, bitim tuzishga majbur bo'ladi.

Zo'rlik deyilganda boshqa shaxsning erki shu shaxsni bitim tuzishga majbur qilish maqsadida uning o'ziga yoki yaqin kishilariga jismoniy azob yetkazishdan iborat bo'lgan g'ayriqonuniy qilmish tushuniladi.

FKning 125-moddasiga asosan, yuridik shaxs tomonidan uning ta'sis hujjatlarida (ta'sis shartnomasi, nizom, ustavi) aniq chegaralab qo'yilgan maqsadlarga zid holda tuzilgan yoki tegishli faoliyat bilan shug'ullanishga litsenziyasi bo'lmagan yuridik shaxs tomonidan tuzilgan bitim uning muassisi (ishtirokchisi) yoki vakolatli davlat organining da'vosi bo'yicha sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

9-MAVZU: VAKILLIK VA ISHONCHNOMA.

Shunday paytlar bo'ladiki, shaxslar o'z huquq va majburiyatlarini bevosita o'zlari amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lmay qoladilar. Bunday hollarda ularga fuqarolik huquqidagi vakillik instituti haqidagi tushunchalar yordam beradi. Vakillarning xizmatiga fuqarolar ham, yuridik shaxslar ham muhtoj bo'ladilar. Shu sababli ishonchnoma, qonun, sud qarori yoki davlat organining hujjati asosan vujudga keluvchi vakillik institutining vazifasi vakolat beruvchi nisbatan fuqarolik huquq va majburiyatlarini bevosita vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilishdan iboratdir.

Fuqarolik qonun hujjatlarida shaxslarning sub'ektiv huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning fuqarolik-huquqiy munosabatlarda tengligi va o'z huquqlarini amalga oshirishda hech qanday to'siqlarsiz, erkin harakat qilishni ta'minlashga qaratilgan. Bunda fuqarolik huquqi sub'ektlari har qanday holatdan qat'iy nazar huquq layoqatiga ega ekanligini etirof etiladi. Qolaversa, shaxslar ayrim sub'ektiv va ob'ektiv sabablar bilan o'z huquqlarini o'zi amalga oshira olmasalar boshqa shaxslar yordamida, ya'ni o'z vakillari orqali bu huquqlarini amalga oshirishlari mumkin.

Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida vakillik instituti shaxslarning huquq va burchlarini amalga oshirishlari va ularning qonuniy manfaatlarini himoya qilishdagi o'rnini quyidagi holatlarda ko'rinadi:

- jamiyatdagi sub'ektlarning huquq va majburiyatlarini o'z vaqtida amalga oshirilishini ta'minlaydi;

- shaxslarning o'z huquq va majburiyatlarini amalga oshirishga yordamlashadi;

- shaxslarning qonuniy huquq va erkinliklari buzilishining oldini oladi;

- sub'ektlar o'rtasida o'zaro huquqiy munosabatlarining barqarorligini ta'minlash va boshqa vazifalarni bajarishi bilan jamiyat taraqqiyotida muhim hisoblanadi.

Talabalar ushbu bobni o'qish orqali vakillik, uning turlari, ishonchnoma, uni tuzish va rasmiylashtirish, ishonchnomaning amal qilish muddatlari haqidagi bilimlarini boyitadilar.

Vakillik tushunchasi.

Vakillik bu kecha yoki bugun vujudga kelgan institut emas, balki insoniyat rivojlanishining barcha davrlarida muayyan shaklda rivojlanib kelgan, ayniqsa, qadimgi Misr, Chin, Yunon va Rim davlatlarida savdo va hunarmandchilik faoliyatida undan keng foydalanilgan. Qadimgi Rimda vakillik asosan topshiriq shartnomasi ko'rinishida yuzaga kelgan. Bunda bir taraf (mandant) topshiriq berishi va ikkinchi tomon (mandatariy) uning vakili sifatida topshiriqni bajarishni o'z zimmasiga olishi lozim bo'lgan. Vakillik predmeti sifatida yuridik harakatlar ham, faktik tusdagi xizmatlar ham e'tirof etilgan. Vakillik keyinchalik XVIII-XIX asrlarga kelib ancha takomillashtirildi va ayrim o'zgarishlar bilan huquqiy jihatdan

hozirgi kundagi shaklga keltirildi. Vakillik so'zining o'zi (ingliz. representation) - bir shaxs o'zida mavjud bo'lgan vakolat asosida boshqa shaxs nomidan, uning uchun bevosita huquklarni vujudga keltirish (o'zgartirish, tugatish) yo'li bilan harakat qiladigan munosabatdir.

Vakillik deb, bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan yuridik harakatlarni amalga oshirishga aytiladi. Ishonchnomaga, qonunga, sud qaroriga yoki vakil qilingan davlat organining hujjatiga asoslangan vakolat bilan bir shaxs (vakil) tomonidan boshqa shaxs (vakolat beruvchi) nomidan tuzilgan bitim vakolat beruvchiga nisbatan fuqarolik huquq va majburiyatlarini bevosita vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi (FKning 129-moddasi).

Vakillikning mohiyati shundaki, bunga asoslanib tuzilgan bitimlar faqat vakolat beruvchi uchungina muayyan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Vakilning shaxsan o'zi esa bitimlar yuzasidan hech qanday huquq va majburiyatlar olmaydi. Fuqaroning shaxsi bilan bog'liq bo'lgan, shuningdek, qonunlarda nazarda tutilgan boshqa harakatlarni vakil orqali amalga oshirishga yo'l qo'yilmaydi. *Masalan, nikoh shartnomasi tuzish, alimentlarni undirish yoki to'lash, turli tanlovlarda ishtirok etish, ta'lim muassasasida o'qish va shu kabilar.*

Vakillik orqali huquq layoqatini amalga oshirish, ya'ni huquqlar olish va majburiyatlarni bajarish mumkin bo'lganligi sababli vakillarning xizmatiga fuqarolar ham, yuridik shaxslar ham

muhtoj bo'ladilar. *Masalan, fuqaro o'ziga qarashli uy-joyini vakil orqali boshqarishi yoki sotishi, tashkilotlar esa vakillar orqali bir-birlari bilan turli shartnomalar tuzishlari mumkin.*

Muomalaga layoqatli fuqarolargina vakil bo'lishlari, vakillik qilishlari mumkin. Istisno sifatida ayrim hollarda o'n olti yoshga to'lib, pasport olgan fuqaro ham vakil bo'lishi mumkin. Fuqarolarning faqat bir-birlari uchungina emas, ba'zi hollarda yuridik shaxslar uchun ham vakil bo'lishlariga qonun yo'l qo'yadi. Masalan, savdo va ta'minot bo'limlarining tijorat vakillari, mahsulot tayyorlovchi vakil va boshqa xodimlar yuridik shaxslarning vakillari sifatida ish olib boradilar.

Yuridik shaxs faqat o'z ustavida nazarda tutilgan hollarda yoki o'z faoliyatining tusiga muvofiq bo'lgandagina, fuqarolarning yoki boshqa yuridik shaxs vakili sifatida harakat qilishi mumkin.

Tashkilotlarning mulkiy huquqlarini, shuningdek fuqarolarning shaxsiy va mulkiy huquqlarini qo'riqlash maqsadida qonun kimlarning vakil sifatida harakat qila olmasligini belgilaydi. *Jumladan, tashkilotning bosh buxgalteriga o'zi ishlab turgan tashkilot uchun bankdan va moliya organlaridan naqd pul, shuningdek boshqa tovar, moddiy boyliklar olishga yo'l qo'yilmaydi. Savdo korxonalari va boshqa tashkilotlar o'zlaridan olingan vakolatnomalar yuzasidan hisobot bermagan mansabdor shaxslarni tovar va boshqa ashyolarni olish uchun vakil qila olamaydi.*

Sudda voyaga yetmagan shaxslar, vasiylik va homiylik ostidagi shaxslar fuqarolarning vakillari sifatida qatnasha

olmaydilar. Sudyalar, tergovchilar, prokurorlar qonuniy vakil sifatida (ota-onalar, farzandlikka olganlar, vasiylar, homiylar) shuningdek tegishli sud yoki prokuraturaning vakili sifatida qatnashish hollaridan tashqari, sudda vakil bo'la olmaydilar (FPKning 51-moddasi).

Vakolat beruvchi har qanday shaxs muomalaga layoqatli va muomalaga layoqatsiz fuqarolar ham, shuningdek yuridik shaxslar ham bo'lishi mumkin.

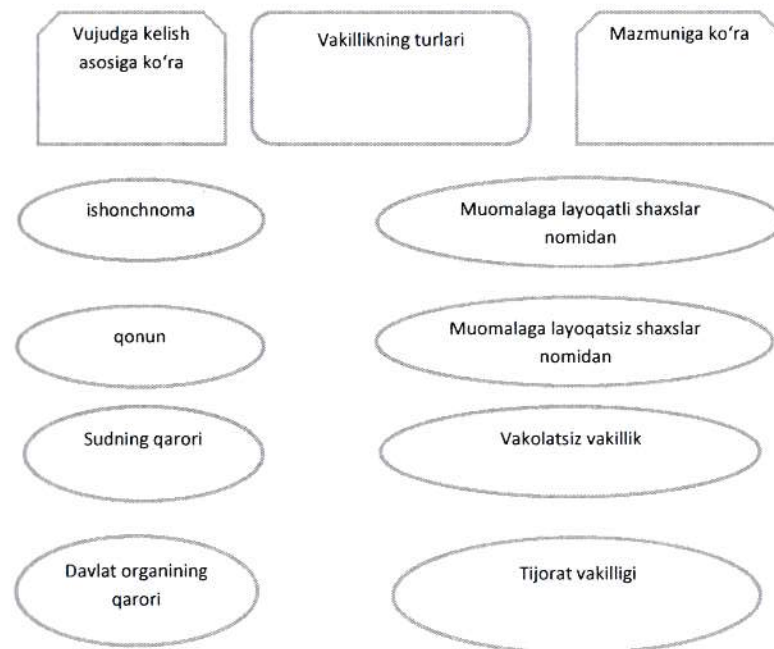
Vakolat va uning turlari.

Vakil o'zida bo'lgan vakolatga binoan, o'zini vakil qiluvchiga nisbatan muayyan huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Binobarin, vakolat deb vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarni vujudga keltirishga qaratilgan huquq tushuniladi. Vakilning vakolatlari qonunga, sud qaroriga, vakil qilingan davlat organlarining hujjatiga yoki ishonchnomaga asoslangan bo'lishi mumkin.

Vakil o'z vakolatini vakolat beruvchining manfaatlarini ko'zlabgina amalga oshirishga majbur. Binobarin, vakil o'ziga vakolat bergan shaxs nomidan, shaxsan o'ziga nisbatan ham, u ayni bir vaqtda vakili bo'lgan boshqa shaxsga nisbatan ham bitimlar tuzishi mumkin emas – tijorat vakilligi bo'lgan hollar bundan mustasno. (FKning 129-moddasi 3-bandi).

Vakillik vujudga kelish asoslari va mazmuniga ko'ra bir nechta turlarga bo'linadi.

Vakillikning klassifikatsiyasi

FK muomalaga layoqatli shaxslar nomidan vakillik qilishni muomalaga layoqatsiz shaxslar nomidan vakillik qilishdan farqlaydi. Muomalaga layoqatli shaxslar vakillarini o'z erklaridan kelib chiqib belgilaydilar. Muomalaga layoqatsiz shaxslar nomidan vakillik esa qonun asosida belgilanadi va ular nomidan vakil sifatida ot-onalar, farzandlikka oluvchilar, vasiy va homiylar harakat qiladi.

Agar bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan oshkora harakat qilish uchun hech qanday vakolati bo'lmasa yoki vakolatli bo'lsa ham uning doirasidan chetga chiqqan bo'lsa, bu holda tuzilgan

bitimlar bo'yicha kimning nomidan harakat qilgan bo'lsa, mazkur shaxs uchun huquq va majburiyatlar vujudga kelmaydi.

FKning 132-moddasida ko'rsatilganidek, boshqa shaxs nomidan tuzilgan yoki vakolatlardan tashqari chiqib tuzilgan bitim vakolat bergan shaxs keyinchalik ma'qullangan taqdirdagina, uning uchun huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi, o'zgartiradi va bekor qiladi. Bitim tuzishga vakolat bergan shaxs bitimning ijroga qabul qilinganligidan guvohlik beruvchi harakatlar qilgan holda ham, bunday bitim ma'qullangan hisoblanadi.

Vakil qiluvchi tomonidan bitimning kelgusida ma'qullanishi u tuzilgan vaqtdan e'tiboran haqiqiy, deb hisoblashga huquq beradi.

Bitimlar tuzishda vakil o'z erki bilan harakat qiladi. Bu holda u o'ziga berilgan vakolatning hajmiga, amaldagi huquqiy normalarning qoidalariga, vakil qiluvchining bergan ko'rsatmalariga asoslanib ish tutadi. Bitim tuzilishida vakilning erki ham vakolat doirasida ifodalanganligi sababli vakilning jiddiy ravishda yanglishishi, aldanishi, qo'rqitilishi yoki zo'rlik ta'sirida tuzilgan bitim sud tomonidan haqiqiy emas, deb topilishi mumkin.

Vakil vositachidan farq qiladi. Agar vakil bitim tuzishda boshqa shaxs nomidan harakat qilsa, komissioner boshqa bir shaxs komitent topshirig'i bo'yicha va uning hisobiga harakat qilsa ham, bitimni o'z nomidan tuzadi.

Vakil vakil qiluvchi tomonidan yuridik harakatlar qilish, vakil qiluvchi uchun muayyan fuqarolik huquqlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish niyatida bo'lganligini bitim tuzuvchi

shaxslarga ochiq-ravshan bildirishi lozim. Vakilning bunday niyatda bo'lganligi, vakil harakat qilib turgan vaziyatning o'zidan ham ko'rinib turishi mumkin. *Masalan, chakana savdo bilan shug'ullanuvchi korxonada ishlovchi sotuvchi, kassir va boshqalarning harakatlari, ularning muayyan bir tashkilot vakillari ekanligini bildiradi.*

Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatlardan vakilning yuridik harakatlari tufayli, jumladan, u tomonidan tuzilgan bitim tufayli, vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxslar o'rtasida vujudga keladigan huquqiy munosabatni ajratish kerak. Vakil bilan vakolat beruvchi o'rtasidagi munosabat (ichki munosabat) shartnomaga, masalan, topshiriq yoki mehnat shartnomasiga asoslangan yoxud boshqa turdagi yuridik faktlarga, chunonchi: tug'ilganlik, vasiylik, farzandlikka olish faktlariga asoslangan vakolat beruvchi bilan uchinchi shaxs o'rtasidagi huquqiy munosabat (tashqi munosabat) vakilning uchinchi shaxs bilan tuzgan bitimi asosida vujudga keladi.

Vakolat qanday asoslarda vujudga kelishiga qarab, vakillik ikki turga: qonun bo'yicha vakillik (sud va davlat organining qarori) va shartnoma (ishonchnoma) bo'yicha, ya'ni ixtiyoriy vakillikka bo'linadi.

Vakillik va uning vakolati normativ akt bilan belgilangan holda bunday vakillik muomalaga layoqatsiz shaxslar: voyaga yetmagan bolalar, ruhiy kasallar, aqli zaiflarning huquq va manfaatlari qo'riqlanishini ta'minlashga qaratiladi. Sud organlarida

vakillik qilish to'g'risidagi qoidalar tegishli qonunlar bilan belgilanadi.

Ota-onalar, farzandlikka oluvchilar va vasiylar FKning 131-moddasida belgilanganidek, qonuniy vakillar hisoblanadilar.

Shartnomali, ya'ni ixtiyoriy vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchining erki bilan belgilanadi. Bunday vakillikda vakil va uning vakolati vakil qiluvchi tomonidan ko'rsatiladi.

Shartnoma bo'yicha vakillikda mehnat shartnomasiga binoan tashkilot nomidan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi xizmatchi, masalan, tashkilotlarning yurist maslahatchilari, ta'minot vakillari va boshqalar vakil bo'lib hisoblanadilar.

Topshiriq shartnomasiga binoan berilgan vakolatnomaga asosan harakat qiluvchi shaxslar ham shartnoma bo'yicha vakil bo'la oladi.

Korxona rahbari korxona nomidan boshqa sub'ektlar bilan munosabatlarga kirishganda, maxsus yozma vakolatnomasiz ish yuritishga haqli.

Ishonchnoma.

FKning 134-moddasida ko'ra, ishonchnoma deb bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun beriladigan yozma vakolatga aytiladi. Ishonchli vakil o'ziga ishonchnoma bilan berilgan vakolatlar doirasida ish olib boradi. Ishonchnomaning berilishi vakil uchun vakolat belgilashga qaratilgan bir tomonlama

bitim sifatida ko'riladi. Ishonchnoma topshiriq shartnomasi, mehnat shartnomasi, ekspeditsiya shartnomasi va boshqa shartnomalar asosida beriladi.

Yuridik shaxs nomidan, shuningdek yuridik shaxsga ham ishonchnoma faqat yuridik shaxsning ustavida (nizomida) ko'rsatilgan faoliyat maqsadlariga zid bo'lmagan bitimlarni tuzish uchungina berilishi mumkin (FKning 134-moddasi 2-bandi).

Ishonchnoma bir shaxs, shuningdek bir necha shaxslar nomidan bir yoki bir necha shaxslar nomiga ham berilishi mumkin. *Masalan, uy-joy qurish kooperativining vakili kooperativ a'zolarining barchasi tomonidan yoki umumiy majlisning vakolatiga binoan, bir necha shaxs tomonidan imzolangan ishonchnoma olishi mumkin.*

Ishonchnoma vakilning uchinchi shaxslar bilan huquqiy munosabatlarda bo'lishi uchun tayinlanadi. Ishonchnomaning mazmunidan vakilning qanday vakolatlarga egaligi, qanday yuridik harakatlar qilishga haqliligi ko'rinib turishi kerak. Binobarin, vakil ishonchnomada ko'rsatilgan vakolat doirasida harakat qilib, uchinchi shaxslar bilan shartnoma tuzgan bo'lsa, vakil qiluvchi bu shartnomani bajarishdan bosh torta olmaydi.

Ishonchnomani quyidagi turlariga ajratish mumkin: umumiy, maxsus va bir martalik ishonchnomalar.

Umumiy ishonchnomada turli bitimlarni tuzish yoki boshqa yuridik harakatlar amalga oshirish, masalan, yuridik va jismoniy

shaxslarning filiallarini idora etish yoki fuqaroga tegishli transport vositasini boshqarish uchun berilgan vakolat ko'rsatiladi.

Maxsus ishonchnoma faqat muayyan sohada bitimlarni tuzish yoki yuridik harakatlarni sodir etish imkonini beradi. *Masalan, transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha mijoz bergan ishonchnomada ekspeditorga faqat shartnomaviy munosabat doirasida eksport yoki import uchun talab qilinadigan hujjatlarni olish, bojxona rasmiyatchiliklari yoki o'zga rasmiyatchiliklarni bajarish, yukning miqdorini va holatini tekshirish, uni ortish va tushirish, mijoz zimmasiga yuklatiladigan bojlar, yig'imlar va boshqa xarajatlarni to'lash, yukni saqlash, uni belgilangan manzilda olish kabi yukni yetkazib berish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirish bilan bog'liq bitimlar tuzishi uchun vakolat berilishi mumkin.*

Bir martalik ishonchnoma faqat bir bitim yoki yuridik harakat sodir etish uchun beriladi va uning bajarilishi orqali ishonchnoma o'z kuchini yo'qotadi. *Masalan, bir oylik maoshni, pochtdan xatni yoki jo'natmani olish bo'yicha berilgan ishonchnoma, uning olinishi orqali bekor bo'ladi.*

Ishonchnomada uning qachon berilganligi ko'rsatilishi lozim, aks holda, u haqiqiy sanalmaydi. Ishonchnoma ko'pi bilan uch yil muddatga berilishi mumkin. Agar ishonchnomada muddat ko'rsatilgan bo'lmasa, u berilgan kundan boshlab bir yil mobaynida o'z kuchini saqlaydi. Berilgan kuni ko'rsatilmagan ishonchnoma haqiqiy emas (FKning 139-moddasi).

Tashkilotlar tomonidan tovarlar va boshqa moddiy boyliklar olish uchun beriladigan ishonchnomalarda ularning amalda bo'lish muddati, albatta, ko'rsatilishi kerak.

Notarial shaklni talab qiluvchi bitimlarni tuzish yoxud yuridik shaxslarga nisbatan harakatlarni amalga oshirish uchun berilgan ishonchnoma notarial idora tomonidan tasdiqlangan bo'lishi kerak. FKning 136-137-138-moddalarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasnodir.

Ishonchnomalarning notarial idoralardan tashqari boshqa tashkilotlar tomonidan tasdiqlanishi FKning 136-137-moddalari bilan belgilanadi. Chunonchi, xat-xabarlar, shu jumladan pul va posilkalar olish uchun beriladigan vakolatnoma, ish haqi hamda mehnat munosabatlari bilan bog'liq bo'lgan boshqa to'lovlarni, muallif va ixtirochilarga beriladigan haqlarni, pensiyalar, yordam pullari va stipendiyalarni, shuningdek xalq banklaridan tegishli summalarni olish uchun beriladigan ishonchnoma fuqarolar yashab turgan joydagi o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan, ishlab turgan yoki o'qib turgan tashkilot tomonidan, turar joydagi uyga xizmat ko'rsatuvchi uy-joydan foydalanish tashkiloti tomonidan, davolanib turgan joyida esa davolanish muassasasining ma'muriyati tomonidan, harbiy xizmatchi ishonchnoma berganida tegishli harbiy qism qo'mondonligi tomonidan tasdiqlanishi mumkin. Ozodlikdan mahrum qilish yoki qamoqda saqlanayotgan shaxslarga beriladigan ishonchnoma tegishli muassasalar boshliqlari tomonidan tasdiqlanadi.

Yuridik shaxs nomidan beriladigan ishonchnoma rahbar tomonidan imzolanib, unga ushbu yuridik shaxsning muhri bosiladi.

Davlat mulkiga asoslangan yuridik shaxs nomidan pul va boshqa mulkiy boyliklarni olish yoki topshirishi uchun beriladigan ishonchnoma ushbu yuridik shaxsning bosh buxgalteri tomonidan ham imzolanishi kerak. Bankda operatsiyalarni amalga oshirishga ishonchnoma berish tartibi va uning shakli qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi (FKning 138-moddasi).

Vakillik shaxsiy ishonchga bog'liq bo'lganligi tufayli vakolat olgan shaxs qanday harakatlarni qilishga vakil qilingan bo'lsa, ularni shaxsan o'zi bajarishi lozim. Vakil olgan vakolati yuzasidan bu harakatlarni bajarishni faqat ishonchnomada ko'rsatilgan hollarda yoki vakolat beruvchining manfaatlarini qo'riqlash uchun ma'lum bir sharoitlar tufayli birovga topshirishga majbur bo'lsagina, boshqa shaxsga topshirishga haqli. Vakolatning vakil tomonidan boshqa shaxsga o'tkazilishi mumkinligi nazarda tutilgan ishonchnoma notarial idora tomonidan tasdiqlanishi lozim.

Iшонchnoma FKning 141-moddasida ko'rsatilganidek, quyidagi hollarda bekor bo'ladi: muddat tugashi, ishonchnoma beruvchi tomonidan bekor qilinishi, vakolat olgan shaxsning vakillikdan bosh tortishi, nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning bekor bo'lishi, nomiga ishonchnoma bergan yuridik shaxsning bekor bo'lishi, ishonchnoma beruvchi fuqaroning o'limi, muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan, deb topilishi yoki bedarak yo'qolgan, deb topilishi, ishonchnoma olgan shaxsning

o'lishi, uning muomalaga layoqatsiz, muomala layoqati cheklangan yoki bedarak yo'qolgan deb topilishi bilan bekor qilinadi.

Iшонchnoma beruvchi xohlagan paytda uni bekor qila oladi, ishonchnoma oluvchi ham undan bosh torta oladi.

Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxsning tugashi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda, bunday vazifa vakolat beruvchining huquqini oluvchi shaxslarga ham yuklatiladi. Vakolat beruvchining vafot etishi tufayli ishonchnoma bekor qilingan holda esa, bu vazifa uning vorislariga yuklatiladi.

Iшонchnoma bergan shaxs uning bekor qilinganligi to'g'risida ishonchnoma bergan shaxsni, shuningdek ishonchnoma yo'naltirilgan uchinchi shaxslarni ham xabardor qilishi kerak. Nomidan ishonchnoma berilgan yuridik shaxs bekor bo'lgan, ishonchnoma bergan fuqaro vafot etgan, muomalaga layoqatsiz, deb topilgan holatlarda ishonchnoma bekor bo'lgani haqida xabardor qilish ishonchnoma bergan shaxs huquqi qabul qilib oluvchilar zimmasiga yuklanadi.

Iшонchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs tomonidan qilingan harakatlar to'g'risida FKning 142-144-moddalarida mulkning yo'qolishi yoki zararlanishi sababli ko'rilgan ziyonlarni jabrlanuvchiga to'laydi. Iшонchomaning bekor qilinganligi bilguniga yoki bilishi lozim bo'lguniga qadar ishonchnoma bergan shaxs tomonidan uchinchi shaxslarga nisbatan qilingan harakatlar ishonchnoma beruvchi uchun yoki uning huquqlarini oluvchilar uchun o'z kuchini saqlab qoladi.

Ishonchnoma olgan shaxs tomonidan uning ishonchnoma bekor qilingan yoki tugatilganini bilganidan yoki bilishi lozim bo'lgan vaqtdan so'ng qilingan harakatlar vakolatnoma beruvchi uchun huquq va majburiyat tug'dirmaydi. Ishonchnoma bekor qilinganidan so'ng vakolat olgan shaxs yoki uning vorislari (huquq va majburiyat oluvchilar) ishonchnomani darhol qaytarishlari lozim.

Ishonchnomaning bekor qilinishi bilan bu ishonchnoma yuzasidan boshqa shaxslarga topshirilgan vakolat (o'tkazilgan vakolat) ham o'z kuchini yo'qotadi.

10-MAVZU: MUDDATLAR.

Muddatlar tushunchasi va ahamiyati.

Har qanday muddat ham aniq belgilangan (mavhum yoki belgilanmagan vaqt huquqiy ahamiyatga ega emas) vaqt hisoblanadi. Vaqtning doimiy harakati muddat o'tishi boshlanishi va tamom bo'lishini yuzaga keltiradi. Mantiqiy nuqtai nazardan qaraganda, muddat belgilangan vaqtdan o'ta boshlaydi, ma'lum payt (davr)dan so'ng tamom bo'ladi. Aynan shunday vaqt ham muayyan voqea hodisa yoki sana bilan belgilangach, o'ta boshlaydi va belgilangan davr (payt)da u tugaydi. Shuning uchun ham muddat tushunchasi fuqarolik huquqida faqatgina aniq belgilangan vaqt tushunchasi bilan ayniy hisoblanadi. Ikkinchidan, boshlanishi va o'tishi belgilangan huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradigan paytlar va vaqt davrlarigina muddat hisoblanishi, vaqt aniq belgilanishi bilan birga, huquqiy oqibatlar vujudga keltirishi lozimligini ifodalaydi. *Masalan, mahsulot yetkazib berish shartnomasiga muvofiq, mahsulot yetkazib berish payti sifatida 1-mart belgilangan bo'lsa, aynan shu paytdan boshlab mahsulot yetkazib berishni kechiktirganlik uchun, kechiktirishning har bir kuniga qonunda nazarda tutilgan miqdordagi penyani to'lash nazarda tutiladi.*

Muddatning o'tib ketishi ham biror huquqiy oqibatni vujudga keltirishi lozim. *Masalan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 895-moddasiga muvofiq, yuk topshiruvchi ashyolarni qaytarib olishdan bosh totgan taqdirda lombard ularni uch oy*

mobaynida saqlab turishi shart. Bu muddat o'tganidan keyin lombardda talab qilib olinmagan ashyoni qonunda belgilangan tartibda sotish huquqi vujudga keladi.

Mazkur holatlardan kelib chiqib, muddatlar tushunchasini quyidagicha bayon etish mumkin:

- fuqarolik huquqida muddat deb, aniq belgilangan, o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi muayyan huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va muhofaza qilishga qaratilgan paytlar va vaqt davrlariga aytiladi.

Muddat huquqiy oqibat tug'dirishi, huquq va burchlarni vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilish mumkinligi uchun ham ularni yuridik fakt deb atash mumkin bo'ladi. Muddatlar yuridik faktlar tizimida alohida o'ringa ega.

Yuridik faktlar fuqarolik huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan holatlar hisoblanadi. Har qanday holatlar ham yuridik fakat hisoblanmaydi. Faqatgina yuz berishi natijasida fuqarolik huquqiy munosabatni vujudga keltirishi, o'zgartirishi yoki bekor qilishi mumkin bo'lgan holatlarga yuridik fakt bo'lishi mumkin.

Muddatlarning turlari.

Fuqarolik huquqida uchraydigan juda ko'plab muddatlar bir necha asoslarga ko'ra turlarga bo'linadi.

Muddatlar muddatning kim tomonidan tayinlanishiga ko'ra, huquqiy oqibatiga ko'ra, aniqlanish tavsifiga ko'ra va boshqa bir qator asoslarga ko'ra turlarga bo'linadi.

Muddatlar kim tomonidan tayinlanishiga ko'ra, uchga bo'linadi:

- 1) qonuniy muddatlar;
- 2) shartnomali muddatlar;
- 3) sud tomonidan belgilanadigan muddatlar.

Muddatlarning bunday asosga ko'ra bo'linishi, muddatni vujudga keltiruvchi negiz bilan tavsiflanadi. Muddatlarni vujudga keltiruvchi, ya'ni belgilovchi va o'zgartiruvchi holatlar tegishli hujjatlarda ifodalanadi (masalan, qonun, shartnoma yoki sudning hal qiluv qarorida).

Huquqiy oqibatiga ko'ra, muddatlar huquqni vujudga keltiruvchi, huquqni o'zgartiruvchi va huquqni bekor qiluvchi muddatlarga bo'linadi.

Muddatlar o'zlarining aniqlanish tavsifiga ko'ra imperativ va dispozitiv, mutlaq aniq, qisman aniq va noaniq, umumiy va maxsus hamda boshqa muddatlarga ajratiladi.

Fuqarolik huquqida fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlarining quyidagi turlari mavjud: fuqarolik huquqlarini amalda bo'lish vaqtini belgilaydigan muddatlar, cheklovchi (preklyuziv) muddatlar, e'tiroz (pretenziya) muddatlari, kafolat muddati, yaroqlilik muddati, tovarning xizmat qilish

muddati, tovaridan foydalanish, tovarni saqlash muddati va boshqa muddatlar.

Majburiyatlarni bajarish muddatlari.

Fuqarolik huquqlarini amalga oshirish muddatlari bilan birga fuqarolik huquqida u bilan uzviy bog'liq bo'lgan fuqarolik majburiyatlarini bajarish muddatlari ham mavjud. Har qanday fuqarolik huquqlarini amalga oshirishda vaqt muhim ahamiyatga ega bo'lganidek, majburiyatlarni bajarishda ham vaqt alohida o'rinni egallaydi. Zero, sub'ektga tegishli huquq bilan bir vaqtda shu huquq bilan yonma-yon majburiyat ham mavjud bo'ladi. Bir shaxsning huquqini amalga oshirish muddati ikkinchi shaxsning majburiyatni bajarish muddati hisoblanadi. *Masalan, qarz shartnomasiga muvofiq, 1 may kuni olingan qarz 3 oy o'tgach, ya'ni 1 avgustda qaytarilishi bir vaqtning o'zida ham huquqni amalga oshirish muddatini, ham majburiyatni bajarish muddatini ifodalaydi.*

Muddatlarni hisoblash asoslari va tartibi.

FKning 145-moddasiga muvofiq muddatlar aniq kalendar sana (masalan, 2014-yil 3-noyabrda yoki 2014-yil 3-noyabrdan yoxud 2015-yil 3-maygacha) bilan, vaqt davrlari: yillar (masalan, uy-joy besh yil ijaraga berilishi mumkin), oylar (masalan, pudrat shartnomasiga ko'ra, pudratchi olti oy ichida ishning natijasini topshirishi lozim), haftalar (masalan, fuqaro bilan besh hafta

mobaynida sut yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzilishi mumkin), kunlar (fuqaro bilan besh kun mehmonxonada turish to'g'risida shartnoma tuziladi), soatlar (masalan, katamaman bir soatga prokatga beriladi) bilan belgilanadi.

Shu bilan birga muddat muqarrar yuz berishi kerak bo'lgan voqeani ko'rsatish bilan ham belgilanishi mumkin (masalan, umrbod renta shartnomasining muddati renta oluvchi yoki u ko'rsatgan shaxs hayot bo'lgan davrgacha tuziladi). Muqarrar yuz berishi kerak bo'lgan voqea bilan belgilanadigan muddatlar shartnomalar, bitimlarda foydalaniladigan hodisalardan farq qilib, bunda fuqarolik-huquqiy munosabati ishtirokchilari voqea ro'y berishining aniq vaqtini bilmaydilar. *Masalan, umrbod ta'minlash sharti bilan uy-joy (kvartira)ni boshqa shaxsga berish shartnomasining muddati boshqa shaxsga beruvchi vafotiga qadar davom etadi. Garchi boshqa shaxsga beruvchi fuqaroning vafot etishi muqarrar yuz berishi kerak bo'lgan voqea hisoblansada, uning qachon ro'y berishi aniq bo'lmaydi.*

Muddatlar belgilanishi va hisoblanishiga ko'ra ikki turga bo'linadi: o'rnatilgan vaqt davrlari (yillar, oylar, haftalar va shunga o'xshash) bilan belgilanadigan muddatlar va aniq payt (to'lovni amalga oshirish kuni, ishning bajarishning aniq sanasi) bilan belgilanadigan muddatlar. Odatda, aniq payt bilan belgilanadigan muddatlar vaqt oralig'i bilan belgilanadigan muddatlar kabi o'tishi boshlanmaydi, faqatgina belgilangan paytdagina uning o'tishi boshlanadi. Va ularni boshlanish vaqtini aniqlash hech qanday

qiyinchilik tug'dirmaydi. Shu bilan birga hisoblash qiyinchilik tug'dirmaydigan holatlardan yana biri boshlanishi va tamom bo'lishi aniq kalendar sana bilan belgilanadigan muddatlar (masalan, televizorni 1-iyundan 1-oktabrgacha prokatga olish) yoki soatlar bilan hisoblanadigan muddatlar (bu muddatlar shartnomada belgilangan paytdan boshlanadi va soatlar bilan hisoblanadi. Masalan, qayiq prokatga berilgan paytdan boshlab soatlar bilan hisoblanadi) yoxud kunlar bilan hisoblanadigan muddatlar. Bunda tegishli huquqiy munosabat shartlariga ko'ra hamma kunlar, shu jumladan muddatlar boshlanishining birinchi kuni ham hisoblanishi lozim. Masalan, fotoapparat dushanba kuni besh kunga prokatga berildi va agar to'lov hamma kun uchun, shuningdek fotoapparat berilgan kun uchun amalga oshirilsa muddat chorshanba kuni tamom bo'ladi.

Bu muddatlarni hisoblash vaqt oralig'i hisoblanishini nazarda tutmaydigan hollarda muddatning birinchi kuni ham yillar, oylar, haftalar va hatto kunlar bilan belgilanganda qiyinchilik tug'diradi.

FKning 146-moddasi umumiy qoida tarzida vaqt davri bilan belgilangan muddat kalendar sanadan keyingi yoki uning boshlanish kuni deb belgilangan voqea yuz berganidan keyingi kundan o'ta boshlashini belgilaydi. Masalan, pudrat shartnomasiga muvofiq ishning natijasini qabul qilish uchun besh kunlik muddat belgilangan bo'lsa, bu muddat ish bajarilishi to'g'risida buyurtmachi ogohlantirilgan kunning ertasidan boshlab hisoblanadi. Bunda ishning natijalarini qabul qilib olish to'g'risida buyurtmachi 17-may

kuni ogohlantirilsa, muddatning o'tishi 18-maydan boshlanadi va 22-may kuni tamom bo'ladi. Ushbu qoida muddatlarni hisoblashning aniq tartibini belgilab beradi. Uning ahamiyati shundaki, kalendar bo'yicha yilning boshlanishi va tamom bo'lishi belgilangan vaqtga mos kelmasligi mumkin, ya'ni 1-yanvar va 31-dekabr. Aynan shu holat oylar va haftalar bilan hisoblanadigan muddatlarga ham taalluqlidir. Bunday holatda yillar, oylar va haftalar bilan hisoblanadigan muddatlarga boshlanishi va tamom bo'lishi taraflar uchun maqbul bo'lmagan kunga to'g'ri kelishi bu esa o'z navbatida muddatning oxirgi kunini aniqlashda qiyinchilik tug'dirardi. Masalan, ijara shartnomasi 12-fevral kuni tuzildi va velosiped uch oylik muddatga ijaraga berildi. Agar FKning 146-moddasi mavjud bo'lmaganida edi bu muddatning boshlanishi va tamom bo'lishini aniqlash qiyinchilik tug'dirardi. Bunday muddatning boshlanishi 1-fevral deb his, 1 mart deb ham hisoblanishi, uning tamom bo'lishi esa, 30-aprel deb yoki 31-may deb hisoblanishi mumkin bo'lardi. FKning 146-moddasi qoidalariga muvofiq esa, belgilangan uch oylik muddat kalendar sanasidan keyingi kundan ya'ni, 13-fevraldan o'ta boshlaydi va 13-may kuni tamom bo'ladi.

Vaqt davri bilan belgilangan muddatning tamom bo'lish paytini aniqlash ham fuqarolik huquqlarini amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. FKning 147-moddasiga muvofiq, yillar bilan hisoblanadigan muddat uning oxirgi yilidagi tegishli oy va kunda tamom bo'ladi. Masalan, uch yillik umumiy da'vo muddati 2000-yil 21-fevralda boshlangan bo'lsa, 2003-yil 21-fevralda tamom

bo'ladi. Agar muddat kabisa yilining so'nggi kuni 29-fevralda boshlangan bo'lsa, unda muddat tegishli yilning tegishli oyining so'nggi kunida ya'ni 28-fevralda tamom bo'ladi.

Yarim yil deb belgilangan muddatga nisbatan oylar bilan hisoblanadigan muddatlar uchun belgilangan qoidalar qo'llaniladi (FKning 147-moddasi, 2-qismi). Bunda yarim yil sifatida oltinchi oyning so'nggi kuni muddat tamom bo'lish payti hisoblanadi. Masalan, 3-may kuni boshlangan yarim yillik muddat 3-oktabr kuni tamom bo'ladi.

Yil choraklari bilan hisoblanadigan muddatga nisbatan oylar bilan hisoblanadigan muddatlar uchun belgilangan qoidalar tadbiiq etiladi. Bu holatda yil choragi uch oyga teng deb hisoblanadi, yil choragining hisobi esa, yil boshidan yuritiladi. *Masalan, FKning 520-moddasiga muvofiq doimiy renta yilning har bir choragi tugashi bilan to'lanadi. Agar renta to'lash 2003 yil boshlangan bo'lsa, doimiy renta 2003-yil 31-mart kuni yoki FKning 520-moddasi talablariga ko'ra 31-martdan keyingi kuni 1-aprelda to'lanishi lozim.*

Oylar bilan hisoblanadigan muddat shu muddatning oxirgi oydagi tegishli kunida tugaydi. *Masalan, 15-mayda boshlangan 2 oylik muddat 15-iyulda tamom bo'ladi. Agar tegishli muddatda tegishli kun mavjud bo'lmasa, unda shu oyning so'nggi kuni muddatning tamom bo'lish kuni hisoblanadi. Masalan, 31-may kuni boshlangan muddat qoida bo'yicha 31-iyunda tugashi lozim. Lekin iyun oyining 31-sanasi mavjud emas. Shu munosabat bilan bu muddat 30-iyun kuni tamom bo'ladi. Yarim oy deb belgilangan muddatga*

kunlar bilan hisoblanadigan muddat deb qaraladi va bu muddat 15 kunga teng bo'ladi.

Haftalar bilan o'lchanadigan muddat shu muddatning oxirgi haftasidagi tegishli kunda tugaydi. *Masalan, ikki haftalik muddat haftaning chorshanba kuni boshlangan bo'lsa, ushbu muddat o'ta boshlaganidan so'ng, ikkinchi chorshanbada tamom bo'ladi va bunda aniq sanalarga qaraganda hafta kunlari muhim ahamiyat kasb etadi.*

Muddatning o'tishi fuqarolik huquq va burchlarining vujudga kelishiga, o'zgarishiga va tamom bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunda vakolatli shaxsning yoki qarzdorning biror bir harakatning amalga oshirishi yoki oshirmasligi ahamiyatga ega emas. Chunki, muddatning o'tishi bilan yuridik oqibat o'z-o'zidan kelib chiqadi. Ko'pchilik holatlarda muddatlar tegishli hatti-harakatni, huquq yoki majburiyatni belgilash maqsadida amalga oshirishga qaratiladi (masalan, merosni qabul qilib olish muddati, qarzni qaytarish muddati, ijaraga berilgan mulkni qaytarib olish muddati va h.k.).

11-MAVZU: DA'VO MUDDATI

Da'vo muddati tushunchasi va ahamiyati.

FKning 149-moddasiga muvofiq, da'vo muddati - shaxs o'zining buzilgan huquqini da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishi mumkin bo'lgan muddatdir. Fuqarolik huquqlarini himoya qilishning asosiy usullari ushbu huquqlarni sud orqali himoya qilish hisoblanganligi sababli, da'vo ana shu himoyani amalga oshirishning asosiy vositasi hisoblanadi. Fuqarolik huquqlari protsessual qonunlar yoki shartnomada belgilanib qo'yilganidek, ishlarning qaysi sudga taalluqli bo'lishiga qarab, sud, xo'jalik sudi yoki xolislari sudi tomonidan himoya qilinadi (FKning 10-moddasi). Bunday himoya va da'vo bir qancha shartlarga javob berishi va qonunda belgilangan tartibda amalga oshirilishi lozim. Shuning uchun ham buzilgan fuqarolik huquqlarini da'vo qo'zg'atish orqali himoya qilishda da'vo muddatining ahamiyati katta hisoblanadi.

Huquqi buzilgan shaxs da'vo qo'zg'ata turib nafaqat bu da'vo sud tomonidan qabul qilinishini, shu bilan birga ish sudga ko'rib chiqilishini talab qilishi mumkin. Zero da'vo qo'zg'atishdan asosiy maqsad ham buzilgan fuqarolik huquqlarini himoya qilish hisoblanadi. Bunday himoyaga erishish va ish sud tomonidan ko'rib chiqilishi uchun fuqarolik huquqi nuqtai nazaridan quyidagi holatlar talab etiladi:

a) da'vo qo'zg'atayotgan shaxs tegishli sub'ektiv huquqlar sohibi bo'lishi; b) shu bilan birga uning sub'ektiv huquqlari buzilishi

yoki unga putur yetkazilishi; v) bunday buzilish da'vo bo'yicha javobgar sifatida ishga jalb etilgan shaxs tomonidan amalga oshirilishi.

Da'vo muddatlarida belgilangan vaqt davrlari taraflar tomonidan o'zgartirilishi mumkin hisoblanmaydi. Odatda da'vo muddatlari imperativ xarakterga ega bo'ladi, taraflar ularni o'z istak xohishlari asosida o'zaytirishga yoki qisqartirishga haqli bo'lmaydilar. Shu bilan birga huquqiy munosabat ishtirokchilari da'vo muddatining boshlanish paytini, uning qancha vaqtgacha davom etishini qonunda belgilangan muddatdan ko'p yoki kam qilib belgilashlari mumkin emas. FKning 152-moddasiga binoar da'vo muddatlari va ularni hisoblash tartibi taraflarning kelishuvi bilan o'zgartirilmaydi. Bunday o'zgartirish qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Umumiy qoidaga ko'ra, da'vo muddati sud tomonidan faqat nizodagi tarafning sud qarori chiqargunicha bergan arizasiga muvofiq qo'llaniladi. Bu qoida shunday ma'noni anglatadiki, agar javobgar sudga da'vo muddati o'tib ketganligini bildirmasa, sud da'vogar va javobgar o'rtasidagi nizoni mazmunan ko'rib chiqish va hal qiluv qarori chiqarishi lozim. Bunda da'vo muddatining o'tib ketganlik holati ahamiyatga ega bo'lmaydi. Ushbu holatda taraflar o'zaro bitim tuzish paytida, ular o'rtasidagi bitim yoki shartnomaga nisbatan da'vo muddati joriy qilinmasligi to'g'risida kelishuvga erishsalar, bunday kelishuv o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Da'vo muddati institutining maqsadi kimnidir jazolash yoki kim uchundir noqulaylik vujudga keltirish hisoblanmaydi. Bu institutning maqsadi va vazifasi huquqiy munosabatlarni buzmasdan, ular ko'lamiga ta'sir etmasdan huquqiy munosabatlardagi noaniqliklarni bartaraf etishdir.

Da'vo muddatining turlari.

Fuqarolik qonunchiligi da'vo muddatlarining ikki xil ko'rinishini belgilaydi. Bunday tartib qadimgi rim fuqarolik huquqida yaratilgan bo'lib, rim huquqi asos bo'lgan kotenintal huquq tizimiga mansub davlatlarning ko'pchiligida amal qiladi. Masalan, Fransiya, Yaponiya kabi davlatlarda ham da'vo muddatlari ikki ko'rinishda mavjud.

FK da'vo muddatlarini to'g'ridan to'g'ri: umumiy va maxsus da'vo muddatlariga bo'ladi. Lekin ularning tushunchasiga to'xtalib o'tmaydi. Faqatgina umumiy va maxsus da'vo muddatlari mavjudligini, hamda ularning amal qilish vaqtini ifodalaydi.

Umumiy da'vo muddatlari qonun hujjatlari tomonidan oldindan belgilanmagan muddatlar mavjud bo'lmagan barcha fuqarolik-huquqiy munosabatlarga tatbiq etiladi. Bunda eng asosiy e'tibor tegishli fuqarolik-huquqiy munosabatga nisbatan qonun muayyan muddatni ko'zda tutmaganligiga qaratiladi. Agar qonun hujjatlarida fuqarolik-huquqiy munosabatga oid muddat belgilanmagan bo'lsa, unga nisbatan faqatgina umumiy va yagona da'vo muddati qo'llaniladi. Shu munosabat bilan bunday muddatlar (

muddat alohida yoki oldindan o'rnatilgan tartib asosida belgilanmagan munosabatlarga tatbiq etiladigan) umumiy da'vo muddati hisoblanadi.

FKning 150-moddasiga muvofiq, umumiy da'vo muddati uch yildan iborat. Bu muddat o'z nomidan ko'rinib turibdiki, fuqarolar va yuridik shaxslar uchun bir xilda "umumiydir".

Maxsus da'vo muddatlari. Umumiy da'vo muddatlaridan farq qilib, maxsus da'vo muddatlari qonun hujjatlarida to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan talablarga nisbatan qo'llaniladi. Bu muddatlar umumiy da'vo muddatiga qaraganda kamroq vaqt davom etganligi uchun, ular qisqartirilgan da'vo muddatlari deb ham yuritiladi. FKning 151-moddasi esa ayrim turdagi talablar uchun qonunlarda umumiy da'vo muddatiga qaraganda qisqartirilgan yoki uzaytirilgan maxsus da'vo muddatlari belgilanishi mumkinligini qayd etadi. Lekin bu "mumkinlik" amaliyotda faqatgina muddatning qisqartilishiga nisbatan qo'llanilishini hisobga olganda maxsus da'vo muddatlarining qisqartirilgan da'vo muddati deb nomlanishi asosli ekanligini ko'ramiz.

Maxsus da'vo muddatlari faqatgina qonun hujjatlarida to'g'ridan to'g'ri ko'rsatilgan hollarda qo'llaniladi va xuddi umumiy da'vo muddatlari kabi imperativ xarakter kasb etadi. Ya'ni taraflar o'z xohishlari asosida bunday muddatlarni huquqiy munosabatga nisbatan tatbiq etishlari mumkin emas. *Masalan, FKning 724-moddasiga muvofiq, Tashuvchiga nisbatan yuk tashishdan kelib chiqadigan da'voni qo'zg'atishdan oldin unga tegishli transport ustavi*

yoki kodeksida nazarda tutilgan tartibda talab qo'yilgan bo'lishi shart.

Maxsus da'vo muddatlarining belgilanishidan asosiy maqsad muayyan huquqiy munosabatni tez va to'g'ri hal qilish, hamda har bir holat yuzasidan asosli va to'g'ri qaror chiqarishdan iborat.

Da'vo muddatining o'ta boshlashi.

Da'vo muddatini hisoblashda uning qaysi paytdan boshlanishini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Zero, vaqt davri bilan hisoblanadigan muddatlarda belgilangan vaqtning tamom bo'lish payti huquqiy oqibat tug'dirishini nazarda tutib, hisoblashda xatoliklarga yo'l qo'ymaslik uchun uni boshlanish paytini bilish huquqiy munosabat ishtirokchilari uchun zaruriy omil sifatida e'tirof etiladi. Shaxsning o'z huquqini amalga oshirish, buzilgan huquqini tiklash va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni talab etish imkoniyatidan foydalanish qancha muddatgacha unda mavjudligini bilishi uchun, u o'zida bu imkoniyat qaysi paytdan boshlab vujudga kelganligini aniqlab olishi lozim.

FKning 154-moddasiga muvofiq, da'vo muddati shaxs o'zining huquqi buzilganligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan kundan o'ta boshlaydi.

Da'vo qilish huquqi vujudga kelmasdan turib, da'vo muddatning o'ta boshlashi masalasi ham namoyon bo'lmaydi. Da'vo muddati da'voga bo'lgan huquqining tamom bo'lish paytini belgilaydi (moddiy ma'noda). Bunda da'vo qilish huquqi vujudga

kelmasdan turib, uning tamom bo'lish muddatining o'ta boshlashi ham mumkin bo'lmaydi.

Shaxslarning sub'ektiv huquqlari va manfaatlarida uyg'unlik va umumiylik mavjud bo'lgan hollarda da'vo muddatining o'ta boshlash paytini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Zero ko'pchilik hollarda bir necha shaxslarga tegishli huquq buzilganda da'vo muddati o'ta boshlagna paytni aniqlash ham bir muncha qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Masalan, majburiyatda shaxslarning ko'pchilik bo'lib ishtirok etishlari yoki umumiy mulkka nisbatan huquqlarning buzilishi va h.zo. Bunda hollarda bir necha shaxslardan birining huquqlar buzilganligini bilishi boshqa shaxslarga tegishli bo'lgan da'vo muddatining o'ta boshlashini bildiradi. Hammualliflardan biriga tegishli huquqlarning buzilishi bilan asarga nisbatan mualliflik huquqlarining buzilishi sodir bo'ladi va da'vo muddati faqatgina huquqi buzilgan shaxsga nisbatan emas barcha mualliflarga nisbatan o'ta boshlaydi. Boshqacha aytganda uchta muallifdan birining ismi sharifi (agar taxallus ostida asar e'lon qilingan bo'lsa taxallusi) noto'g'ri ko'rsatilishi uning huquqlari buzilishi va da'vo muddatining o'ta boshlashini bildiradi, hamda qolgan ikkita muallifning manfaatlariga putur yetkazib huquqi buzilgan muallif bilan bir vaqtda ularning huquq va manfaatlariga nisbatan da'vo muddati bir paytdan o'ta boshlaydi.

FKning 154-moddasi 3-qismiga ko'ra ijro etish muddati belgilanmagan yoki talab qilish payti ijro etish muddati bilan belgilangan majburiyatlar bo'yicha da'vo muddati kreditorga

majburiyatni bajarish to'g'risida talab qo'yish huquqi paydo bo'lgan vaqtdan o'ta boshlaydi, bordi-yu, qarzdorga bunday talabni bajarish uchun imtiyozli muddat berilsa da'vo muddati imtiyozli muddat tamom bo'lgandan keyin hisoblana boshlaydi.

Majburiyatni bajarish uchun qarzdorga imtiyozli muddat berilishi FKning 154-moddasi ikkinchi qismida belgilangan, lekin bunday imtiyozli muddatning kim tomonidan berilishi va bu muddat qancha vaqt davom etishi qonun hujjatlarida aniq ifodalanmagan. Bunday imtiyozli muddat kreditor tomonidan berilishi lozim. Agar kreditorning majburiyatini bajarish haqidagi imtiyozli muddat sud tomonidan belgilansa, unda majburiyatni ijro etish ma'muriy tartibda hokimiyat organining majburlov kuchi bilan amalga oshiriladigan harakat sifatida ko'riladi va bunday holatlarga nisbatan FKning 154-moddasi ikkinchi qismi qoidalari qo'llanilmaydi.

Regress majburiyatlar bo'yicha da'vo muddati asosiy majburiyat bajarilgan paydan o'ta boshlaydi (FKning 154-moddasi 3-qismi). Regress majburiyatlarda asosiy majburiyat deganda, regress talab qilishi mumkin bo'lgan shaxs tomonidan bajarilgan va bevosita uchinchi shaxslarga nisbatan yuklatilishi nazarda tutiladigan majburiyat tushiniladi. *Masalan, sherik qarzdorning boshqa qarzdorlar majburiyatini bajarishi, uning asosiy majburiyatni bajarishi deb tushuniladi. Avtokorxona haydovchisining uchinchi shaxslarga yetkazgan zarari regress majburiyat qo'llanilganda asosiy majburiyat sanaladi. Bu holatdalarida regres talab qilish huquqi*

asosiy majburiyat bajarilgan vaqtdan o'ta boshlaydi. Chunki, regress talab qilishi huquqiga ega shaxs shu paytdan boshlab, o'zining huquqlari buzilganligini biladi.

Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, uzilishi va da'vo muddatining tiklanishi.

FKning 156-moddasiga muvofiq, da'vo muddatining o'tishi quyidagi hollarda to'xtatiladi:

- 1) agar da'vo qo'zg'atilishi uchun muayyan sharoitlarda oldini olib bo'lmaydigan favqulodda hodisa (yengib bo'lmas kuch) to'sqinlik qilgan bo'lsa;
- 2) O'zbekiston Respublikasi Hukumati majburiyatlarni bajarishni kechiktirganligi (moratoriy) tufayli;
- 3) agar da'vogar yoki javobgar harbiy holatga o'tkazilgan qurolli Kuchlar, chegara qo'shinlari va ichki qo'shinlar tarkibida bo'lsa;
- 4) agar muomalaga layoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari bo'lmasa;
- 5) tegishli munosabatni tartibga soluvchi qonun hujjatlarining amal qilishi to'xtatilgan bo'lsa.

Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi holatlari turli davlatlar fuqarolik qonunchiligida turli xil qilib belgilangan. *Masalan, Rossiya Federatsiyasi Grajdanklik kodeksida da'vo muddati o'tishining asoslari O'zbekiston Respublikasi FKdan farq qilib to'rtta baddan iborat qilib belgilangan bo'lsa va bu davlat FKda "muomalaga layoqatsiz*

shaxsning qonuniy vakillari bo'lmashligi" sababli da'vo muddatning o'tishi to'xtatilish holati mavjud emas, Qozog'iston Respublikasi Fuqarolik kodeksi mamlakatimiz FK kabi da'vo muddati o'tishining to'xtalishini beshta asosdan iborat qilib belgilagan. RF GKda muomilaga layoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari bo'lmashligi da'vo muddati o'tishining to'xtalishi holatining mavjud emasligi shu bilan izohlash mumkinki, muomilaga dayoqatsiz shaxsning qonuniy vakillari mavjud bo'lmaganligi tufayli da'vo muddati o'tkazib yuborilish holatini sud uzrli sabab deb topib, o'tkazib yuborilgan da'vo muddatini qayta tiklaydi. Shu munosabat bilan bu holatni da'vo muddati o'tishi to'xtalishining zaruriy bo'lgan fakti sifatida qarash shart emas.

Muddatning to'xtatilishiga turilishiga asos bo'lgan holat barham topgan kundan boshlab da'vo muddatining o'tishi davom etadi, bunda muddatning qolgan qismi olti oygacha, da'vo muddati olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatiga qadar uzaytiriladi.

FKning 158-moddasi da'vo muddati o'tishi to'xtatilishiga asos bo'ladigan yana bir holatni nazarda tutadi. Unga muvofiq, agar jinoyat ishi bo'yicha qo'zg'atilgan da'vo sud tomonidan ko'rilmagan qoldirilgan bo'lsa, da'vo qo'zg'atilgunga qadar o'ta boshlagan da'vo muddati da'voni ko'rmasdan qoldirgan hukm qonuniy kuchga kirgunicha to'xtatib turiladi, da'vo muddati to'xtatib turilgan vaqt da'vo muddatiga qo'shilmaydi. Bunda muddatning qolgan qismi olti oydan kam bo'lsa, u olti oygacha uzaytiriladi.

Agar da'vo sud tomonidan ko'rilmagan qoldirilgan bo'lsa, da'vo qo'zg'atilgunga qadar o'ta boshlagan da'vo muddati umumiy tartibda davom etadi (FKning 158-moddasi 1-qismi).

Ma'lumki, fuqarolik huquqida da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi **da'vo muddati o'tishining uzilishidan** farqlanadi. Agar da'vo muddati to'xtatilganda da'vo muddati to'xtab qolgan muddatdan davom etsa, da'vo muddati uzilganda u da'vo muddatining qaysi paytida uzilganidan qat'i nazar yangidan boshlanadi. Shuningdek, da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi shaxsning erk-irodasiga bog'liq bo'lmagan holatlar natijasida vujudga kelsa, da'vo muddatining uzilish qarzdor yoki kreditorning erki-irodasiga asoslangan harakat natijasida vujudga keladi.

Da'vo muddati o'tishining uzilishi uzilish uchun asos bo'lgan holatlar vujudga kelgunga qadar o'tgan muddat da'vo muddati tarkibiga kiritilmasligi va da'vo muddati yangidan boshlanishini bildiradi. Da'vo muddati o'tishining uzilish u to'g'risidagi masala butunlay tugaganligini bildirmaydi, aksincha bunda da'vo muddati butunlay yangidan boshlanadi. FKning 157-moddasi da'vo muddati o'tishi uzilishining quyidagi ikki holatini belgilaydi:

- 1) belgilangan tartibda da'vo qo'zg'atilishi bilan;
- 2) majbur shaxs qarzni tan olganligini ko'rsatuvchi harakatlarni qilishi bilan.

Da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi, da'vo muddati o'tishining uzilishi bilan birgalikda fuqarolik huquqlarini himoya qilishda da'vo muddatining tiklanishi ham alohida ahamiyatga ega

bo'ladi. Da'vo muddatining tiklanishi, da'vo muddati o'tishining to'xtatilishi va uzilishidan farq qilib, tegishli vakolatli organ tomonidan hal qiladi. Da'vo muddatining tiklanishi bevosita vakolatli davlat organining qaroriga bog'liq bo'ladi. Agar vakolatli davlat organi mavjud vaziyatga huquqdor shaxsning foydasiga qaror chiqarsa, da'vo muddati tiklanadi va aksinchadir.

O'zbekiston Respublika FKning 159-moddasiga ko'ra, basharti, sud da'vo muddatining o'tkazib yuborilganligi sababini uzrli deb topsa, buzilgan huquq himoya qilinishi kerak.

Da'vo muddatini o'tkazib yuborish sabablari da'vo muddatining oxirgi olti oyida, bu muddat olti oyga teng yoki olti oydan kam bo'lsa, da'vo muddatida yuz bergan bo'lsa, ular uzrli deb hisoblanishi mumkin (FKning 159-moddasi). FKning 159-moddasida belgilangan «da'vo muddatining oxirgi olti oyida jumlasidan shunday ma'no anglashiladiki, agar da'vo muddatining o'tkazib yuborilish sabablari da'vo muddati tamom bo'lishidan olti oy oldin sodir etilgan bo'lsa, sud da'vo muddatini tiklamaydi. Zero, da'vo muddatining oxirgi olti oyidan oldin vujudga kelgan, huquqdor shaxsning o'z huquqlarini amalga oshirishga va sud orqali himoya qilishiga to'sqinlik qilgan vaziyatlar da'vo muddatining qolgan qismida bartaraf etilishi va shaxs o'z huquqlari himoyasini amalga oshirishi mumkin deb hisoblandi. Masalan, fuqaro da'vo muddatining oxirgi sakkiz oyida oxir kasallandi. Qonun bu vaziyatda sakkiz oylik muddat fuqaroning davolanib o'z huquqlarini himoya qilishiga imkon beradi deb hisoblaydi. Shu munosabat bilan da'vo

muddati tugashining olti oyidan oldin vujudga kelgan sabablar tufayli da'vo muddati o'tkazib yuborilganda sud da'vo muddatini tiklamaslikka haqli hisoblanadi.

Fuqarolik qonunchiligi agar sud da'vo muddatining o'tkazib yuborilish sabalarini uzrli deb topsa, sudga da'vo muddatini uzaytirish huquqini (majburiyat yuklamaydi) beradi. Muddatning bunday «uzaytirilishi» ko'pchilik holatlarda amaliyotda da'vo muddatining «tiklanishi» - deb ham nomlanadi. Da'vo muddati tiklanishining ahamiyati shundaki, bunday tiklanish natijasida, fuqaro o'zining buzilgan huquqi va putur yetkazilgan qonuniy manfaatini, garchi imkoniyat yo'qotilgan bo'lsa-da himoya qila oladi.

Da'vo muddati o'tishining oqibatlari.

Da'vo muddati o'tkazib yuborilganda shaxs o'zining huquqlarini himoya qilish imkoniyatini yo'qotadi. Ya'ni shaxs qonun tomonidan qat'iy belgilangan vaqt mobaynida o'ziga berilgan imkoniyatdan foydalanmasdan, himoyani talab qilishga bo'lgan o'zining sub'ektiv huquqini amalga oshirmasa o'zining sub'ektiv huquqlarini qo'ldan chiqaradi. Da'vo muddatning o'tkazib yuborilishi natijasida, da'voga bo'lgan moddiy ma'nodagi huquq yuqotiladi, aniqrog'i da'vo yordamida sub'ektiv huquqlarning majburiy amalga oshirish imkoniyati qo'ldan chiqariladi. Bunday oqibat da'vo muddati o'tgach da'vo qo'zg'atilganda vujudga keladi. Agar da'vo o'z vaqtida qo'zg'atilgan bo'lsa, u nizoni ko'rish jarayoni

qancha muddat davom etishidan qat'iy nazar da'vo muddati o'tkazib yuborilganligi vaji bilan rad etilishi mumkin emas.

FKning 162-moddasi "asosiy talab bo'yicha da'vo muddati o'tishi bilan qo'shimcha talablar (neustoyka, garov, kafolat va shu kabilar) bo'yicha da'vo muddati ham o'tgan hisoblanishi"ni nazarda tutadi. Garchi, asosiy va qo'shimcha talablarga nisbatan da'vo muddatining amal qilish vaqti turlicha bo'lsada, asosiy da'vo muddatiga nisbatan da'vo muddatining o'tishi qo'shimcha majburiyatga nisbatan huquqlarni amalga oshirish imkoniyatining bekor bo'lishiga olib keladi.

Agar asosiy majburiyatga nisbatan da'vo muddatining tugashi qo'shimcha majburiyatga nisbatan ham da'vo muddatining tugashi olib kelsa, qo'shimcha majburiyatga nisbatan da'vo muddatining o'tishi asosiy majburiyatga nisbatan da'vo muddatining o'tishini anglatmaydi.

FKning 153-moddasiga muvofiq, buzilgan huquqni himoya qilish talabi da'vo muddatining o'tganligidan qat'i nazar sudga ko'rib chiqish uchun qabul qilinadi. Zero, sud da'voni ko'rib chiqishga qabul qilib, uning o'tkazib yuborilish sabablarini tekshirib, o'rganib chiqadi. Agar da'vo uzrli sabablarga ko'ra o'tkazib yuborilgan bo'lsa, sud da'vo muddatini qayta tiklashi lozim. Shu munosabat bilan sud da'vo muddati o'tkazib yuborilgana da'volarni ham ko'rib chiqishi lozimdir. Chunki, da'vo muddatining o'tkazib yuborilish sabablarini faqatgina sud jarayonida aniqlash mumkin.

Shunday qilib, da'vo muddatining o'tishi sub'ektiv fuqarolik huquqlari tugatadi. Biroq, qarzdorning majburiyatni ixtiyoriy ijro etishi da'vo muddati o'tish faktini barham topishiga olib keladi. Shu munosabat bilan sub'ektiv huquq hech qachon barham topmaydi va u mavjud huquq sifatida amalda bo'ladi.

Da'vo muddati joriy qilinmaydigan talablar.

Umumiy qoidaga ko'ra da'vo muddati barcha fuqarolik huquqlariga tatbiq etiladi. Deyarli barcha sub'ektiv fuqarolik huquqlari da'vo muddati davomida amalga oshirilishi va himoya qilinishi lozim. Fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda da'vo muddatining tatbiq etilishi ularning mulkiy ahvolini yaxshilashga xizmat qiladi.

Shuning uchun ham fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarda da'vo muddati mulk huquqi asosida vujudga keladigan hamda majburiyat huquqiy-munosabatlarida tatbiq etiladi. Lekin istisno tariqasida da'vo muddati qonun hujjatlarida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatilgan bir qator talablarga qo'llanmaydi. FKning 163-moddasiga muvofiq, da'vo muddati quyidagilarga joriy qilinmaydi:

- shaxsiy nomulkiy huquqlarni va boshqa nomoddiy boyliklarni himoya qilish haqidagi talablarga, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollar bundan mustasno;

- omonatchilarning o'z omonatlarini berish to'g'risida bankka qo'yadigan talablariga;

- fuqaroning hayotiga yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararni to'lash haqidagi talablarga. Da'vo muddati o'tganidan keyin qo'zg'atilgan talablar da'vo qo'zg'atilishidan oldingi ko'pi bilan uch yil bo'yicha qondiriladi;

- jinoyat tufayli yetkazilgan zararni to'lash haqidagi talablarga;

- mulkdorning yoki boshqa egalik qiluvchining o'z huquqini har qanday buzishlarni, shu jumladan, egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan buzishlarni (FKning 231-moddasi), bartaraf etish haqidagi talablariga;

- mamlakat mustaqilligi e'lon qilinishidan oldin uning chegaralaridan tashqariga olib chiqib ketilgan tarixiy, madaniy va ilmiy-badiiy qiymatga ega bo'lgan mol-mulkni hamda boshqa qimmatbaho ob'ektlarni qaytarib berish haqidagi talablarga;

- qonunda belgilangan hollarda boshqa talablarga.

12-MAVZU: MULK HUQUQI.

Mulk huquqi tushunchasi va mazmuni.

Mulk huquqi o'zga ashyoviy huquqlar tizimida asossoluvchi (boshlang'ich) hisoblanadi. Boshqa huquqlar ushbu huquqdan vujudga kelish xarakteriga egadir. Mulk huquqi ashyoviy huquqning barcha alomatlariga ega bo'lib, muddatsiz hisoblanadi.

Mulk huquqining tushunchasi FKning 164-moddasida belgilangan. Unga ko'ra, mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqidan iboratdir.

Mulk huquqi ob'ektiv va sub'ektiv jihatidan ko'rib chiqilishi mumkin. Ob'ektiv jihatidan mulk huquqi mulkdor tomonidan o'z mulkiga egallik qilish, foydalanish va tasarruf etish bo'yicha ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar tizimini tashkil etadi. Bu nuqtai nazarda mulk huquqi – fuqarolik huquqining markaziy va asosiy institutidir. Har qanday sub'ektiv huquq qabi sub'ektiv jihatidan mulk huquqi ham, qonun tomonidan boshqarishga vakolat berilgan shaxsning ma'lum harakatlarni amalga oshirish imkoniyatidir. Ushbu nuqtai nazaridan u o'z egasiga – mulkdoriga unga tegishli bo'lgan mulk xususiyati va foydalanish imkoniyatlarini belgilash va unga nisbatan to'liq xo'jalik hukmronligini amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Ingliz-amerika huquq tizimidan farqli ularoq, O'zR huquqiy tizimi mansub bo'lgan qit'a huquq tizimida mulk huquqi "bitta ashyo - bitta mulkdor" oddiy mulk huquqi modeliga tayanadi. Ingliz-amerika tizimida "taqsimlangan mulk" modeli hukmronlik qilib, unga muvofiq bitta mulkka bir necha shaxslarning huquqi e'tirof etiladi. Mazkur moddada qonun chiqaruvchi qit'a modeli asosida mulk huquqining muhim xususiyatlarini belgilaydi. Shu bois O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, mulkdor tomonidan o'z qonuniy vakolatlarining bir qismini va hatto aksariyat qismini boshqa shaxsga berilishi mulkdorning ashyoga nisbatan mulk huquqini yo'q bo'lishini bildirmaydi. Faqat ashyo boshqaning tasarrufiga o'tganida (sotilganda, almashtirilganda va h.k.), unga nisbatan bo'lgan mulk huquqi boshqa shaxsa o'tadi. Shunday qilib, milliy mulk huquqi tizimiga muvofiq bitta mulk ob'ektiga nisbatan bir necha mulkdorlar bo'lishi mumkin emas.

FKning 164-moddasida qonun chiqaruvchi mulkdorning an'anaviy qonuniy huquqlari "triadasi" (mulkga egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish) bilan bir qatorda mulk huquqining mazmunini ochib berish uchun "o'z ixtiyoriga ko'ra" va "o'z manfaatlarida" kabi mezonlarni ishlatadi. Bu amaldagi FKning o'ziga xos novellasidir.

Mulk huquqining mazmunini ochib berish uchun egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish tushunchalari bilan yanada batafsilroq tanishib chiqish lozim. Shu sababdan ta'kidlash kerakki, oldingilari kabi amaldagi FK ham mulkdorning ushbu huquqlari mazmunini

ochib bermaydi. Mulkdorning huquqlari faqat o'z mulkiga nisbatan ma'lum tarzda harakatlar sodir etishning amaldagi imkoniyati bilan cheklanib qolmasligi kerak, balki uning o'z hukmronligini amalga oshirishning yuridik imkoniyatidir.

Egalik qilish huquqi - shaxsning ashyoga nisbatan yuridik hukmronligi, unga amalda va xo'jalik jihatidan egalik qilishidir. Egalik qilish mulk huquqining zaruriy elementi bo'lib, foydalanish huquqi bilan ajralmas bog'liq, chunki ashyodan mustaqil foydalanish uchun bir vaqtning o'zida unga egalik qilish ham kerak. Mulkka egalik qilishni mulkdor ham, mulkdor bilan shartnoma asosida yoki o'zga huquqiy asoslarda boshqa shaxslar ham amalga oshirishlari mumkin. Masalan, ijara shartnomasi bo'yicha ijarachining, garov shartnomasi bo'yicha garovga beruvchining mol-mulkiga egalik qilish, meros qilib qoldirish asosida umrbod egalik qilish huquqi bo'yicha mol-mulkka egalik qilish, xo'jalik yuritish, operativ boshqaruv va boshq. Bu holda egalik qilish mulk huquqining emas, balki boshqa sub'ektiv fuqarolik huquqlarning tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Bizning huquqiy tizimimizda egalik qilish mustaqil ashyoviy huquq hisoblanmaydi.

Ashyoga egalik qilish qonuniy va noqonuniy bo'lishi mumkin. Egalik qilish shartnomaga asoslangan yoki o'zga huquqiy asoslarda (huquqiy titulda) bo'lsa, u qonuniy hisoblanadi. Bunday egalik qilish mulkdorning egaligi bilan baravar qonunning himoyasida bo'ladi. Har qaysi huquqiy titulga asoslangan egalik qilish, agar mulkdor yoki

u ashyoni egalik qilishga berayotgan shaxs tomonidan qonunchilikning barcha shartlari bajarilganidagina vujudga keladi. Mulkdor bo'lmagan shaxsning egalik qilish huquqi mulk huquqiga qaraganda hosila va tobe tusga egadir, chunki u mulkdor belgilagan doirada amal qilishi mumkin. Qonuniy titulga asoslanmagan egalik qilish noqonuniy hisoblanadi. Noqonuniy egalik qilish kimningdir sub'ektiv fuqarolik huquqlari buzilishini nazarda tutadi, shuning uchun ham qonun tomonidan himoya qilinmaydi. Faqat bir holatdagina, mulk huquqini vujudga keltiruvchi egalik qilish muddatiga asoslangan titulsiz egalik qilish qonun tomonidan himoya qilinadi.

Foydalanish huquqi – ashyodan foydalanish jarayonida uning foydali, xo'jalik xususiyatlarini yuridik jihatidan ta'minlangan iste'mol qilish imkoniyatidir. Foydalanish huquqining mazmuniga ashyo keltiradigan hosil va daromadlarni o'zlashtirish huquqi ham kiradi. Masalan, FK 92-moddasiga muvofiq, ashyodan keladigan hosil va daromadlar, agar qonun yoki shartnomada boshqacha tartib belgilab qo'yilgan bo'lmasa, ashyo egasiga tegishlidir.

Foydalanish huquqi egalik qilish huquqiga asoslanadi. Shuning uchun ashyoning foydali xususiyatlarini nafaqat mulkdorlar, balki mulkdor egalik qilish huquqi bilan ushbu huquqlarni taqdim qilgan shaxslar ham olishlari mumkin. Demak, kim mulkka egalik qilsa, u undan foydalanish imkoniyatiga egadir. Chunki, ashyoga egalik qilmasdan, undan foydalanish mumkin emas.

Foydalanish huquqi qonun bilan kafolatlanadi va uchinchi shaxslarning tajovuzidan himoya qilinadi. Bu bilan birga, amaldagi qonunchilik uni amalga oshirish chegaralarini belgilab qo'yadi. Foydalanish huquqini amalga oshirishda mulkdor va o'zga titul egalari boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun tomonidan himoya qilinadigan manfaatlarini buzmasliklari kerak, axloqiy tamoyillarni va jamiyatning ma'naviy me'yorlarini hurmat qilishlari kerak. Qonunchilikda nazarda tutilgan talablarga rioya qilinmagan taqdirda, sud shaxsga tegishli bo'lgan foydalanish huquqini himoya qilishda rad javobini berishi mumkin.

Tasarruf etish huquqi – mulkdorning ashyoga nisbatan yuridik va faktik harakatlarni amalga oshirish orqali uning amaldagi va yuridik taqdirini qonun tomonidan kafolatlangan belgilash imkoniyatidir. Egalik qilish va foydalanish huquqlaridan farqli o'laroq, tasarruf etish huquqi faqat mulk egasiga tegishlidir. Ashyolarning yuridik taqdirini belgilash ularni sotish, almashtirish yoki boshqalar tasarrufiga o'tishning boshqa shakllari orqali amalga oshiriladi, ashyolarning amaldagi taqdirini tasarruf etish esa mulkni iste'mol qilish yoki uni yo'q qilish orqali amalga oshiriladi. Mulkdor tasarruf etish huquqini amalga oshirib, ashyoga nisbatan mulk huquqini bekor qilishi (sotib yuborish, hadya qilish, almashtirish, xo'jalik jamiyatlar yoki shirkatlarning ustav fondiga berish va h.k.) yoki egalik qilish va foydalanish bo'yicha huquqlar (ijaraga, saqlashga berish) amalga oshirilishini vaqtincha to'xtatib turishi mumkin.

Qonun hujjatlarida tomonidan tasarruf etish huquqini amalga oshirish bo'yicha ma'lum cheklashlar va taqiqlar o'rnatilishi mumkin. Masalan, mulk xatlanganda, qonunchilikda nazarda tutilgan bankrotlik taomillari joriy qilinganida, mulkdor tasarruf etish huquqini vaqtinchalik amalga oshirishi mumkin emas.

Mulk huquqi tushunchasiga "o'z ixtiyoriga ko'ra" va "o'z manfaatlarida" kabi kategoriyalarni joriy qilish, birinchidan, mulkdorlar va boshqa titulli egalik qiluvchilarning mol-mulkka bo'lgan huquqlarini farqlaydi, ikkinchidan esa, mulk huquqining faqat qonun bilan cheklangan bo'lib, unga tegishli mulkka nisbatan har qaysi harakatlarni amalga oshirishda namoyon bo'ladigan mulk huquqining mutlaq xususiyatini isbotlab beradi. Albatta, "o'z manfaat"iga mulkdor bo'lmagan egallovchilar ham ega bo'ladi, lekin ular mol-mulkka nisbatan harakatlarni mulkdorning xohishi asosida amalga oshirishlari lozim bo'ladi.

Mulk huquqi mutlaq huquqdir, chunki bunday huquqiy munosabatda huquqdor shaxsga (mulkdorga) har biri mulkdorning huquqlarini buzishdan o'zlarini saqlashlari shart bo'lgan burchli (mulkdor bo'lmagan) shaxslarning nomuayyan doirasi qarshi turadi. Mulkdorga tegishli bo'lgan ashyoni egalik qilish, foydalanish va tasarruf etishda uning manfaatini qondirish, agar mulkdor o'z ixtiyoriga ko'ra tasarruf etish va boshqalarning unga har qanday ta'sir ko'rsatishidan chegaralash mumkin bo'lgandagina amalga oshirilishi mumkin. Shuning uchun ushbu manfaatni qondirish vositasi sifatida xizmat qiluvchi sub'ektiv mulk huquqi boshqa

shaxslardan unga egalik qilish, foydalanish va tasarruf etishda to'sqinlik qiladigan harakatlarni bajarishdan o'zlarini saqlashlarini talab qilish huquqini o'zida saqlab qoladi.

Mulk huquqining muddatsizlik tamoyili o'rnatilishi FK novellasidir. Mazkur tamoyil mulkdor o'z mulkidan foydalanishda, istagan vaqtida o'z ixtiyoriga ko'ra mulk huquqini amalga oshirishda muddatsiz huquqiga ega ekanligini bildiradi.

Mulk huquqi nafaqat fuqarolik qonunchiligi me'yorlari bilan, balki jinoyat, ma'muriy, mehnat, yer va oila qonunchiligi me'yorlari bilan qo'riqlanishi, har qaysi jamiyatni normal, madaniy mavjudlik sharti sifatida, har qaysi huquqiy tizimning muhim vazifalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Mulk daxlsizlik tamoyili mulkdorga o'z manfaatlarida unga tegishli mulkdan, boshqalarni o'zboshimchalik bilan aralashishlari yoki ta'qiqlashlari yoxud foydalanishda cheklashlaridan qo'rqmasdan, foydalanish imkoniyatini ta'minlashni bildiradi. Shuning uchun qonun chiqaruvchi mulk munosabatlari mustahkamligi va barqarorligini saqlab qolish va qo'llab-quvvatlash uchun mulkni olib qo'yish va mulk huquqining cheklash tartib va asoslarni maxsus tartibga soladi.

Xususiyl mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir...". Konstitutsiyasida "xilma-xil shakllardagi mulk", "barcha mulk shakllari himoyalanishi" haqida aytilishiga qaramay, bugungi kunda mulk shakllarining ro'yxati xususiyl mulk va ommaviyl mulk bilan chegaralanib qoladi.

Ayni paytda shuni ham unutmaslik lozimki, mulk shakllari tushunchasi Konstitutsiyada ham, FK ham tushuntirib berilmaydi. Mulk shakllarining ajratilishi manfaatlar turli bo'lishi belgisi bo'yicha amalga oshiriladi. Rim huquqidayoq ommaviy va shaxsiy manfaatlar qarshi qo'yilgan. Rim yuristi Ulpianing aytishicha, "Ommaviy huquq bu Rim davlatining holatiga tegishli bo'ladi, xususiy huquq esa alohida shaxslarning manfaatiga tegishli bo'ladi".

Fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat mulk huquqining sub'ektlaridir.

Mol-mulk mulk huquqi asosida bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxslarga qarashli bo'lishi mumkin.

Mol-mulk fuqaro, yuridik shaxs yoki davlatning mulki bo'lishiga qarab mulk huquqini, mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish hamda uni tasarruf etish huquqini vujudga keltirish va bekor qilish xususiyatlari qonun hujjatlari bilan belgilab qo'yiladi.

Yer, yer osti boyliklari, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan binolar, xonadonlar, inshootlar, asbob-uskunalar, xom ashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek aqliy mulk ob'ektlari mulk bo'lishi mumkin.

FKning 172-moddasiga ko'ra, mulkdorning o'z huquqlarini amalga oshirishi boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart.

Qonunlarda nazarda tutilgan hollarda, shartlarda va doirada mulkdor boshqa shaxslar uning mol-mulkidan cheklangan tarzda foydalanishiga yo'l qo'yishga majbur.

Mulkdor o'zining ustunlik mavqeini suiste'mol qilishga, boshqa shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini kamsitadigan o'zga harakatlarni qilishga haqli emas.

Mulkdor o'z huquqini amalga oshirganida fuqarolarning sog'lig'iga va atrof muhitga zarar yetkazishining oldini olish choralari ko'rishga majbur.

Mulk huquqining vujudga kelish va bekor bo'lish asoslari.

Muayyan shaxslarda ma'lum mol-mulkka mulk huquqini vujudga olib keltiruvchi, huquq yaratuvchi faktlar sifatida, xam sub'ektlarning xarakatlari, ham kishilarning irodasiga bog'liq bo'lmagan xodisalar chiqishi mumkin. Mazkur huquq yaratuvchi yuridik faktlar mulk huquqi paydo bo'lishining asoslari (titullari) deb nomlanadi. Mulk huquqi ikki xil usul, ya'ni dastlabki va hosilaviy usullar yordamida qo'lga kiritiladi. Mulk huquqining dastlabki usulda qo'lga kiritilishida, sotib oluvchining huquqlari va majburiyatlari qonun tomonidan belgilanadi, xosilaviy usulda esa sobiq mulkdorning irodasi, huquqlari va majburiyatlari, tomonlarning o'zaro roziligi va davlat xokimligi organlarining dalolatnomalari muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Dastlabki (boshlang'ich) usullarga mulk huquqi ayni ashyoga nisbatan birinchi bor paydo bo'ladigan sharoitdagi mulk huquqini (masalan, ilgari mavjud bo'lmagan, va shu sababdan hechkimning

egaligida hali bo'lmagan yoki garchi mavjud bo'lganligi taqdirida ham, biroq hechkimga tegishli bo'lmagan ashyolar) yohud mazkur ashyoga sobiq mulkdorning erki-irodasidan qat'iy nazar mavjud mulk huquqlarini qo'lga kiritish usullarini kiritadilar. Mulk huquqini bunday qo'lga kiritish usullariga yangi ashyoni yaratilishi, o'simlik, hayvonot olamining va notirik tabiatning umumiy iste'molga yaroqli ob'ektlarining yig'im terimi, mulk huquqiga nisbatan egalik huquqini vujudga keltiruvchi muddati, egasiz mulkka ega bo'lish va boshqalar kiradi.

Hosilaviy usullar bo'lib mazkur shaxs tomonidan mulk huquqining qo'lga kiritilishi dastlabki mulkdorning mulk huquqiga asoslanadigan usullar hisoblanadi. Yuridik shaxsning qayta tashkil etishdagi huquqiy vorislik tartibida tuziladigan mol-mulkni taqsimlash bitimlari asosida mulk huquqining qo'lga kiritilishi mulk huquqini qo'lga kiritishning xosilaviy usullariga taalluqlidir.

Mulkchilik huquqini qo'lga kiritish usullarini dastlabki asos va hosilaviy usullarga bo'linishi amaldagi FKda qonuniy mustahkamlanmaganligiga qaramay, uni amaliy maqsadlar uchun qo'llash mumkin. Mulk huquqini qo'lga kiritilishi usullarini dastlabki va xosilaviy usullarga farqlashning amaliy ahamiyati – ularning yordamida mulk huquqini oluvchining huquq va majburiyatlari hajmining belgilanishida namoyon bo'ladi. Mulk huquqini qo'lga kiritishning hosilaviy usullarida yangi mulkdori, o'zining o'tmishdoshiga tegishli bo'lgan xuddi o'sha huquqlari, va shular bilan birga mazkur huquqning barcha cheklanishlarini qo'lga

kiritadi. Dastlabki usulda oluvchiga mulk huquqining hech qanday cheklovlari tatbiq etilmaydi.

Mulk huquqi vujudga kelishining dastlabki usullarga quyidagilar kiradi:

- mulkni yaratish va ko'paytirish;
- mehnat faoliyati;
- mol-mulkdan foydalanish sohasidagi tadbirkorlik va boshqa xo'jalik faoliyati, shu jumladan mol-mulkni yaratish, ko'paytirish, bitimlar asosida qo'lga kiritish;
- davlat mol-mulkini xususiylashtirish;
- meros qilib olish;
- egalik qilish huquqini vujudga keltiruvchi muddat;
- hamma yig'ib olishi mumkin bo'lgan ashyolarni mulkka aylantirish;

- egasiz ashyoga nisbatan mulk huquqining vujudga kelishi;
- topilmaga egalik huquqini olish;
- qarovsiz hayvonlarga egalik huquqini olish;
- xazinaga egalik huquqini olish;

Mulk huquqi vujudga kelishining hosila usullariga quyidagilar kiradi:

- bitim bo'yicha mol-mulkni olish;
- sudning qarori.

FKning 197-moddasiga ko'ra, mulk huquqi mulkdorning ixtiyoriy suratda majburiyatni bajarishi, mulkdorning mol-mulk taqdirini hal qiladigan bir tomonlama qaror qabul qilishi, sud qarori

asosida mol-mulkni olib qo'yish (sotib olish) yo'li bilan, shuningdek mulk huquqini bekor qiluvchi qonun hujjatlariga asosan bekor bo'ladi.

Mulk huquqining bekor bo'lish tartibotini o'rganishda jamiyat va mulkdor manfaatlarining o'ziga xos to'qnashuvini kuzatish mumkin. Bozor munosabatlarini rivojlantirish uchun ularning o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarur va bunga mulkchilik tizimi munosabatlarining tartibga solish jarayonida erishiladi.

Fuqarolik qonunchiligining negiziga kirgan mulkning daxlsizligi tamoyili bozor iqtisodiyoti sharoitida mulk muomalasining barqarorligini qo'llab quvvatlashda, mulkdor uchun mol-mulkidan o'z xohishiga ko'ra va o'z manfaatlaridan kelib chiqqan holda foydalanishi uchun har tomonlama qulay shart sharoitlarning yaratilishida muhim o'rin tutadi. Mulk huquqi bekor bo'lishi asoslarining fuqarolik-huquqiy belgilanishi asosan fuqarolar va yuridik shaxslar xususiy mulkning daxlsizligini ta'minlanishi uchun qaratilgan.

Mulk huquqining bekor bo'lishi qonun tomonidan ko'zda tutilgan ma'lum, huquqni to'xtatuvchi yuridik faktlarni paydo bo'lishi bilan sodir bo'ladi. Mazkur yuridik faktlar vujudga kelishining huquqiy oqibati mulk huquqining bekor qilinishidir.

Mulk huquqining bekor qilinishiga faqat qonunda ko'rsatilgan asoslar bo'yicha yo'l qo'yiladi. Bunday asoslarga mulkdor tomonidan majburiyatning ixtiyoriy ijro etilishi, mulkdor tomonidan mulkning taqdirini hal etadigan bir tomonlama qarorning qabul qilinishi, sud

qarori va qonun hujjatlarining mulk huquqini bekor qiladigan normalari asosida mulkning olib qo'yish (sotib olish) taalluqlidir.

Mulk huquqining bekor qilinishi bo'yicha mulkdorning o'z roziligini bildirishiga bog'liq holda, yuqorida ko'rsatilgan asoslarni ikki guruhga, ya'ni ixtiyoriy (mulkdorning erki bo'yicha) va majburiy (mulkdorning erkidan tashqari) asoslarga bo'lish mumkin.

Majburiyatning mulkdor tomonidan ixtiyoriy tarzda bajarilishi va mulkdor tomonidan mulkning taqdirini hal etadigan bir tomonlama qarorning qabul qilinishi mulk huquqi bekor qilinishining ixtiyoriy asoslaridir. O'z navbatida, sud qarori va qonun hujjatlarining mulk huquqini bekor qiladigan qoidalari asosida mulkning olib qo'yilishi (sotib olinishi) majburiy asoslarga kiradi. Majburiyatning mulkdor tomonidan ixtiyoriy tarzda bajarilishi yo'li bilan mulk huquqining bekor qilinishi mol-mulkni tasarruf etuvchi shartnomalar, ya'ni oldi – sotdi, ayriboshlash, xadya qilish va b. shartnomalar asosida amalga oshiriladi. Bu holda tasarruf etish huquqini amalga oshirayotgan mulkdor o'zining mulkiga nisbatan o'z ixtiyoriga ko'ra va o'z manfaatlarini ko'zlagan holda mulk huquqini bekor qiladi.

Mulkdor tomonidan mulkning taqdirini hal etadigan bir tomonlama qarorning qabul qilinishi asosida, mulkdor tomonidan mulkni iste'mol qilish, yo'q qilib tashlash yoki ro'yxatdan chiqarish natijasida, va bir tomonlama bitimlarning (masalan vasiyatnoma) tuzilishi tufayli mulk huquqi ixtiyoriy tarzda to'xtatiladi (vasiyat qoldiruvchi vafot etgach).

O'z navbatida, mulk huquqining majburiy bekor qilinishini, mulk huquqining bekor qilinishi uchun nima asos bo'lganligiga qarab ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga sud qarori asosida amalga oshiriladigan mulk huquqining bekor qilinishi usullari kiradi. Bularga mulkdorning majburiyatlari bo'yicha uning mulkiga nisbatan undirishni qo'llash, shaxsga tegishli bo'lishi mumkin bo'lmagan mulkka nisbatan mulk huquqining bekor qilinishi, tarix va madaniyat yodgorliklarni egasizlarcha saqlanishi va musodara qilish talluqlidir.

Ikkinchi guruhni qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladigan mulk huquqini bekor qilish usullari tashkil qiladi. Mulk huquqini to'xtatishning shunday usullariga natsionalizatsiya, rekvizitsiya va mulkdordan mol-mulkni bevosita olib qo'yishga qaratilmagan holda mol-mulk huquqining bekor qilinishi kiradi.

Mulkning majburiy tarzda olib qo'yilishi, musodara va mulkdorning majburiyatlari bo'yicha uning mol-mulkiga nisbatan undirishni qo'llash hollaridan tashqari, umumiy qoida bo'yicha to'lovli asosda amalga oshiriladi.

Yuqorida aytilgandan tashqari, tabiiy ofat (yong'in, zilzila va b.) natijasida ashyoning nobud bo'lishi holatida mulk huquqi bekor qilinishi mumkin. Ashyoning nobud bo'lganidan keyin, saqlanib qolgan unga tegishli tarkibiy qismlar, agarda alohida ma'lum ashyolarga nisbatan qo'yiladigan talablarga javob bersa, mulkdoriga tegishli bo'ladilar.

13-MAVZU: XUSUSIY MULK HUQUQI

Xususiy mulk huquqining tushunchasi.

Xususiy mulk huquqining sub'ektlari, ya'ni fuqarolar va nodavlat yuridik shaxslar o'z xohishlariga ko'ra va o'z manfaatlarini yo'lida, o'zlariga tegishli mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish va shuningdek mulk huquqining har qanday buzilishlarini, ular kim tomonidan sodir etilishidan qat'iy nazar, bartaraf qilishni talab etishga haqlidirlar.

Xususiy mulk egaligida mavjud bo'lgan mulkning miqdori va qiymati cheklanmaydi. Masalan, Uy-joy Kodeksining 11-moddasining to'rtinchi qismiga muvofiq, uy-joylarga, xonadonlarga, uyning bir qismiga, xonadonning bir qismiga mavjud xususiy mulk egaligi miqdor, o'lcham va qiymat bo'yicha cheklanmaydi. Lekin, shu bilan birga, qonunchilikda belgilangan hollarda, xususiy va ijtimoiy manfaatlarini ko'zlash maqsadlarida ba'zi bir cheklashlar o'rnatilishi mumkin. Masalan, "Giyohvandlik vositalari va psixotropoli moddalar to'g'risida" gi Qonunning 22-moddasiga muvofiq, yuridik shaxslar o'zlarining ishlab chiqarish faoliyatida foydalanish uchun, ko'rsatilgan faoliyat turi uchun litsenziyaning mavjudligi va yillik ishlab chiqarish ehtiyojlaridan ortiq bo'lmagan miqdorda, prekursorlarni sotib olishlari mumkin va sotib olingan yoki buyurtirilgan prekursor miqdori mazkur ehtiyojlardan ortib qolgan har bir holatda maxsus vakolatli organni shu haqda xabardor qilishga majburdirlar. Monopolistik faoliyatni cheklash va unga chek

qo'yish, hamda raqobatni rivojlantirish maqsadlarida, monopoliyaga qarshi qonunchilik tomonidan aksiyalarni ma'lum miqdorda sotib olish uchun tegishli davlat organidan ruxsatnoma olinishi shartligi ko'zda tutilgan. Jumladan, "Tovar bozorlaridagi raqobatni rivojlantirish va monopolistik faoliyatning cheklanishi to'g'risida" gi Qonunning 154-moddasiga muvofiq, shaxs, shaxslar guruhi tomonidan xo'jalik sub'ektining ustav kapitalidagi ovoz huquqiga ega bo'lgan aksiyalarning, ulushlarning sotib olinishi va shunday shaxs ko'rsatilgan aksiyalar, ulushlarning o'ttiz besh foizidan ortiqroq kismini tasarruf etish huquqiga ega bo'lishi imkoninining ehtimoli paydo bo'lganida, ularni sotib olish monopoliyaga qarshi davlat organining oldindan roziligini olgan holda xo'jalik yurituvchi sub'ektning taqdimnomasi asosida amalga oshiriladi.

Xususiy mulk huquqi sub'ektlari va ob'ektlari.

Jamiyatimizning ijtimoiy-iqtisodiy xayotidagi tub o'zgarishlar bevosita fuqarolarning mulk xuquqini qonunchilik tomonidan belgilanishida ham namoyon bo'ldi. Ma'lumki, sobiq sovet fuqarolik qonunchiligi, fuqarolarning qat'iyyan iste'molchilik hususiyatiga ega bo'lgan faqat shaxsiy mulk huquqini tan olar edi. Shaxsiy mulk huquqining iste'molchilik hususiyatiga ega bo'lganligi tufayli, fuqarolar o'zlariga tegishli mulkdan faqat o'zlarining shaxsiy, uy-ro'zg'or, oila ehtiyojlarini qondirish uchun foylanardilar. Mol-mulkdan tadbirkorlik asosida daromad olish maqsadida foydalanish, uning musodara qilinishi tahdidi bilan to'g'ridan to'g'ri ta'qiqlanardi

(O'zSSR GKning 124-moddasi), bunday foydalanishdan olingan daromadlar esa "mehnatsiz topilgan daromadlar" deb e'lon qilinardi.

FKning 208-moddasiga muvofiq, fuqarolar o'zlariga tegishli mol-mulkning xususiy mulkdorlaridir va shu sababli ular o'zlariga qarashli mol-mulkka nisbatan o'z xohishlariga qo'ra qonunga va boshqa huquqiy hujjat larga zid bo'lmaydigan har qanday harakatlarni sodir etishlari mumkin. Xususiy mulk sub'kti sifatida har qaysi fuqaro, ham shaxsiy tarzda, ham umumiy ulushli mulk asoslarida xususiy mulk sub'kti sifatida faoliyat ko'rsatishi mumkin. Fuqarolarning xususiy mulki ishlab chiqarishda ishtirok qilishdan olingan daromadlar, mehnat qilish huquqini boshqa xil tarzda tasarruf etish, tadbirkorlik faoliyati, o'z xo'jaligini yuritish va kredit muassasalariga, aksiyalarga va boshqa xil qimmatli qog'ozlarga sarmoya qilingan vositalardan olingan daromadlar, mulkni meros huquqi bo'yicha qo'lga kiritish va qonunga xilof bo'lmagan boshqa asoslar hisobiga yaratiladi va ko'paytiriladi.

Amaldagi qonunchilik fuqarolarga, xususiy mulk huquqi asosida ularga tegishli har qanday mulkdan, ham shaxsiy iste'mol uchun, ham tadbirkorlik faoliyatini yuritish uchun foydalanish huquqini beradi, mazkur holat fuqarolar huquq layoqatining mazmunida tadbirkorlik faoliyati, shuningdek qonun tomonidan ta'qiqlanmaydigan har qanday faoliyat bilan shug'ullanish huquqi elementlarida o'z mujassamini topgan. Fuqarolar tadbirkorlik bilan yakka tartibda yoki yuridik shaxs tashkil etgan holda

shug'ullanishlari mumkin ("Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida" gi Qonunining 6-7-moddalari). Xususiy tadbirkorlik yakka tadbirkor tomonidan mustaqil tarzda, ishchilarni yollash huquqisiz, mulk huquqi bo'yicha o'ziga tegishli mol-mulk asosida va shuningdek, mol-mulkka egalik qilishga va undan foydalanishga yo'l qo'yadigan boshqa xil ashyoviy huquq asosida amalga oshiriladi. Fuqarolarning birgalikdagi tadbirkorlik faoliyati, yuridik shaxsni tashkil qilmagan holda oila tadbirkorlik shaklida, oddiy shirkat yoki dehqon xo'jaligi ko'rinishida amalga oshirilishi mumkin. Tadbirkorlik faoliyatining sub'ektlari o'zlari ishlab chiqargan mahsulotning (bajargan ishlarning xizmatlarning) va ularni sotishdan olinadigan daromadlarning (foydaning) mulkdorlaridir. Tadbirkorlik faoliyati sub'ektlarining, ishlab chiqarish sarf xarajatlarining qoplanishidan, soliqlar, yig'imglar va barcha majburiy to'lovlar to'lanishidan qolgan daromadlari (foydasi), sud tartibida majburiy tarzda qarzlarni undirish hollaridan tashqari, ularning o'z xohishi bilan tasarruf etiladi ("Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida" gi Qonunining 20-moddasi).

Fuqarolar xususiy mulki huquqining ob'ektlari deb yer uchastkalari, turar joy uylari, xonadonlar, dala hovlilar, garajlar, uy-ro'zg'or ashyolari, shaxsiy iste'mol ashyolari, pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar va shuningdek, korxonalar hamda ishlab chiqarish uchun mo'ljallangan boshqa xil mulkiy majmualar, binolar, inshootlar, transport vositalari, ishlab chiqarishning boshqa

vositalari tan olinadi. Mol-mulkning miqdori va qiymati, agarda u mulk sifatida qonunga yoki shartnomaga muvofiq olingan bo'lsa, cheklanmaydi.

Xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari, jamoat fondlari va boshqa nodavlat yuridik shaxslar yuridik shaxslarning xususiy mulk huquqi sub'ektlari deb tan olinadi. Ishtirokchilar, ta'sischi-larning ulushlari, xo'jalik faoliyatidan olingan daromadlar va boshqa qonun tomonidan yo'l qo'yilgan asoslar bo'yicha olingan mol-mulklar nodavlat yuridik shaxslar mol-mulki shakllanishining asoslaridir. Davlat maqomidagi yuridik shaxslardan (unitar korxonalar, davlat korxonalari) farqli ravishda, mazkur yuridik shaxslarning mulki ularga xususiy mulk huquqi asosida tegishlidir.

Qonun tomonidan ko'zda tutilgan hollardan tashqari, yuridik shaxslarning xususiy mulki tasarrufida muomaladan chiqarilmagan har qanday ko'chmas va ko'char ashyolar bo'lishi mumkin.

Amaldagi fuqarolik qonunchiligi bo'yicha, barcha yuridik shaxslar, yuritayotgan faoliyatining maqsadiga bog'liq holda tijorat va notijorat toifalarga bo'linadi. Tijorat yuridik shaxs sifatida o'z faoliyatining asosiy maqsadi sifatida foyda olishni ko'zlagan tashkilot tan olinadi, notijorat tashkilot deb esa shunday maqsad sifatida foyda olishni maqsad qilib qo'ymagan tashkilot hisoblanadi.

Yuridik shaxslarning shakliga qarab, yuridik shaxsning mulkiga nisbatan ta'sischi-lar (ishtirokchilar) huquqlarining xususiyati ham farq qiladi. Xo'jalik shirkatlarida va jamiyatlarida

hamda kooperativ (shirkat)larda ta'sischilar (ishtirokchilar) yuridik shaxsning mulkiga nisbatan hech qanday ashyoviy huquqlarga ega emas va faqat majburiyat huquqlariga egadirlar. Ta'sischilar (ishtirokchilar)ning ulushlari hisobiga yaratilgan mulk, va shuningdek xo'jalik shirkati tomonidan faoliyat yuritish jarayonida ishlab chiqarilgan va sotib olingan mol-mulk, mulk huquqi asosida unga tegishlidir. Barcha ustav fond bitta yagona jismoniy yoki yuridik shaxsga (masalan, 100%li davlat ishtirokidagi AJ yoki bitta shaxs tomonidan yaratilgan MChJ) tegishli bo'lishiga qaramay, tijoratchi yuridik shaxslarning mulki ta'sischilarga emas, balki mulk huquqi asosida faqat shu yuridik shaxslarga tegishli bo'ladi. Ta'sischilarga mulk huquqi asosida faqat aksiyalar va tegishli yuridik shaxslarning ustav fondlaridagi ulushlari tegishlidir.

Fuqarolar va yuridik shaxslarning xususiy mulkida muomaladan chiqarilgan ashyolardan tashqari har qanday ko'char va ko'chmas ashyolar bo'lishi mumkin.

FKning 210-moddasiga ko'ra, belgilangan tartibda ajratib berilgan yer uchastkasida qurilayotgan yangi uy-joyga mulk huquqi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab vujudga keladi.

Bir yoki bir necha shaxslar tomonidan qurilayotgan uy-joy qurilish tamom bo'lguncha va ro'yxatdan o'tkazilguncha mahalliy hokimiyat organlarining ruxsatisiz boshqa shaxsga berilishi mumkin emas.

Davlatga qarashli uy-joy (kvartira)ga mulk huquqi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan xususiylashtirish tartibida vujudga keladi.

Kooperativ uy-joyga, kvartiraga, garajga, chorboqqa va boshqa binolarga mulk huquqi kooperativ a'zosi pay badallarini batamom to'lab bo'lganidan keyin vujudga keladi.

Ko'p xonadonli (kvartirali) uydagi kvartira mulkdoriga o'ziga tegishli xonalar bilan birga uydagi umumiy mol-mulkka nisbatan ulushli mulk huquqi ham tegishlidir. FKning 211-moddasining birinchi qismiga ko'ra ko'p kvartirali uyda umumiy mulk ob'ektlari bo'lib ushbu uyning umumiy xonalari, jumladan ustun, to'sin, devor konstruksiyalari, kvartiralararo zinapoyalar maydonchalari, zinalar, liftlar va boshqa shaxtalar, yo'laklar, texnik qavatlar, yerto'lalar, cherdaklar va tomlar, uy ichidagi injenerlik va kommunikatsiyalar tarmoqlari, bino ichida yoki tashqarisida joylashgan, bir necha binolarga, kvartiralarga xizmat qiluvchi mexanik, elektr, texnik-sanitariya va boshqa qurilmalar va uskunalar xisoblanadi. Ushbu ob'ektlar ko'p kvartirali uylarga xizmat qilish vazifalarini bajarishga mo'ljallangan bo'lib o'ziga xos tarzda yagona mol-mulk majmuasini tashkil etadi. Ko'p kvartirali uydagi umumiy mol-mulk va ushbu umumiy mol-mulkning alohida qismlari mulk huquqining mustaqil ob'ektlari bo'lib xisoblanmaydi va begonalashtirishga yo'l qo'yilmaydi.

Ko'p xonadonli uydagi umumiy mulk yagona, bo'linmas ob'ektni tashkil etishini va umumiy ulushli mulk tarkibida mavjud

ekanligini ta'kidlash lozim. Ko'p xonadonli uydagi xonadon mulkdorida qonunga muvofiq, uydagi o'zi sotib olgan xonadonga mulk huquqining paydo bo'lishi paytida umumiy mulk huquqidagi umumiy mulkning ulushli huquqi paydo bo'ladi.

Ko'p xonadonli uyda umumiy mulk huquqidagi umumiy mulkning ulushli huquqi muhim ahamiyatga ega. FKning 211-moddasining ikkinchi qismidagi me'yorlar qaydlovchi hususiyatga egadir, chunki mazkur qismda uyni umumiy mulki tarkibida mulk huquqidagi mulkdorlarga tegishli ulushlarning miqdori va mulkdorlar o'rtasida uyni tutish va mazkur mulkni saqlash bo'yicha sarf xarajatlarni taqsimlash tartibi turarjoy qonunchiligi tomonidan belgilanishi aniq ko'rsatilgan.

Xususiy mulk huquqining himoya qilish kafolatlari.

"Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdor huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunida xususiy mulk huquqini himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining muhim va asosiy kafolatlari belgiladi. Jumladan, qonunda "xususiy mulk bo'lgan mol-mulkning miqdori va qiymati cheklanmasligi", "xususiy mulk daxlsiz va davlat himoyasidaligi", "davlat xususiy mulkning but saqlanishini ta'minlash va uning ko'paytirilishi uchun barcha zarur sharoitlarni yaratishi", "mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina o'z mol-mulkidan mahrum etilishi" kabi umumiy qoidalar bilan birga, o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan kafolatlar ham nazarda tutildi. Masalan, Qonunning 5-moddasiga binoan,

xususiy mulk huquqi muddatsizdir. Mulkdorga mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish muddati belgilanishiga yo'l qo'yilmaydi.

Qolaversa, Qonunning 7-moddasida milliy huquqshunoslik uchun o'ziga xos yangi qoida "mulkdor huquqlarining ustuvorligi" mustahkamlandiki, bu qoidaning mohiyatga ko'ra, mulkdorning davlat organlari bilan o'zaro munosabatlarida mulkdor huquqlarining ustuvorligi prinsipi amal qiladi, unga muvofiq qonun hujjatlaridagi xususiy mulk huquqini amalga oshirish bilan bog'liq holda yuzaga keladigan barcha bartaraf etib bo'lmaydigan ziddiyatlar va noaniqliklar mulkdorning foydasiga talqin etiladi.

Mazkur Qonuning 2-bobi xususiy mulk huquqini himoya qilish usullariga bag'ishlangan va bunda xususiy mulk huquqining buzilishi va xususiy mulk huquqiga yetkazilgan zararlarni qoplash nazarda tutilgan bo'lsa, Qonunning 3-bobi mulkdor huquqlarining kafolatlarini nazarda tutgani holda har bir aniq holat uchun alohida kafolatlarni belgilaydi. Ana shunday muhim kafolatlardan biri Qonunning

17-moddasi

2-qismida belgilangan bo'lib, unga ko'ra, xususiy mulk bo'lgan mol-mulkni, shu jumladan yer uchastkasini natsionalizatsiya va rekvizitsiya qilingan hollarda olib qo'yish, agar qonunda boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, mulkdorga uning bozor qiymati, shuningdek bunday olib qo'yish munosabati bilan mulkdorga yetkazilgan zararining o'zni to'la qoplanishi sharti bilangina amalga oshiriladi.

Qonunda mulkdorlar huquqlari uchun belgilangan eng muhim kafolatlardan yana biri bu uning 19-moddasida nazarda tutilgan qoidalaridir. Aynan mazkur qoidalar mulk huquqi mulkdorning mol-mulkini bevosita olib qo'yishga qaratilmagan holda bekor qilinganda uning huquqlari kafolatlari sifatida "mulk huquqining bekor qilinishiga faqatgina qonunlarda belgilangan hollarda va tartibda yo'l qo'yilib, bunda mulkdorga olib qo'yilgan mol-mulkka teng mol-mulk beriladi va u ko'rgan boshqa zararlarning o'rni qoplanadi yoki mulk huquqi bekor qilinishi tufayli yetkazilgan zararining o'rni to'la hajmda qoplanishi" mustahkamlandi. Qonunning 19-moddasi 3-qismida esa, "olib qo'yilayotgan yer uchastkasidagi uyni, boshqa imoratlarni, inshootlarni buzib tashlash yoki dov-daraxtlarni qo'porib tashlashga zararining o'rni bozor qiymati bo'yicha oldindan va to'la qoplanmagunga qadar yo'l qo'yilmasligi" belgilangan bo'lib, uning muhim jihati sifatida mol-mulkning bozor qiymati oldindan mulkdor to'langanidan so'ng mulk huquqini bekor qilinishi hisoblanadi.

"Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdor huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonunda belgilangan, fuqarolik qonunchiligi uchun yangi qoidalardan navbatdagisi bu – uning 24-moddasida belgilangan xususiylashtirish natijalarining qayta ko'rib chiqilmasligi va bekor qilinmasligi qoidasidir.

14-MAVZU: OMMAVIY (DAVLAT) MULK HUQUQI

Ommaviy (davlat) mulki huquqi tushunchasi va manbalari.

Ommaviy mulkka nisbatan O'zR FKning 213-moddasining qo'llangan taqdirida, mazkur moddaning normalari ommaviy mulk sub'ektlarining ko'p sonliligi to'g'risidagi qoidani mustahkamlaydi va mazkur mulk sub'ektlari sifatida bevosita O'zbekiston Respublikasi (respublika mulkini tashkil etuvchi mulkka nisbatan) va uning ma'muriy-xududiy tuzilmalari (munitsipal tuman, shahar mulkini tashkil etuvchi mulkka nisbatan) chiqadilar. Ular mulkiy muomalada tegishli davlat tuzilmasi nomidan chiqadilar, hamda o'zlarining mutasaddiligiga muvofiq tarzda ommaviy mulkdorning u yoki bu vakolatlarini amalga oshiradilar.

Ommaviy (davlat) mulkining zaruriyati

Davlat mulki tarkibida mavjud mulk ikki qismga bo'linadi. Uning bir qismi xo'jalikni yuritish yoki operativ boshqaruvning cheklangan, lekin to'la darajali mustaqil ashyoviy huquqlari asosida davlat yuridik shaxslariga, korxonalarga va muassasalarga birlashtiriladi. Bu "taqsimlangan davlat mulki" deb nomlangan mulk mazkur tashkilotlarning mustaqil yuridik shaxslar sifatida muomalada bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. U, davlatning majburiyatlari va qarzlarini qoplashni ta'minlash uchun xizmat qila olmaydi, chunki korxonalar va muassasalar, yuridik shaxslar sifatida yuridik shaxsning faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan davlat qarzlarini bo'yicha o'z mulki bilan javob beramaydilar. Mazkur mulk bilan ular o'z kreditorlari oldida o'z qarzlarini bo'yicha javob beradilar.

Ommaviy mulkning ikkinchi tarkibiy qismi – bu davlat korxonalariga va muassasalariga birlashtirilmagan mulk yoki "taqsimlanmagan" deb atalmish davlat mulkidir. Bu mulk mulkdor davlatning majburiyatlari bo'yicha uning kreditorlari tomonidan undirish ob'ektiga aylanishi mumkin bo'lgan mulkdir.

Ommaviy (davlat) mulkning manbalari

Ommaviy mulk sub'ektlari – bu umuman olganda O'zbekiston Respublikasi (respublika mulki) yoki tegishli ma'muriy-xududiy tuzilmalar (munitsipal mulk)dir. Bunda, O'ZR FK ommaviy mulki ob'ektlarining doirasini cheklanmaganligini unutmaslik kerak. Uning tarkibida har qanday mul-mulk mavjud bo'lishi mumkin. Munitsipal mulk ob'ektlarining doirasi birmuncha torroq. Uning tarkibiga, hususan, mutloq respublika mulki ob'ektlari kirishi mumkin emas.

Huquqni belgilash yo'sinida respublika va munitsipal ommaviy mulkini chegaralash masalasi hal qiluvchi ahamiyatga egadir. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining qonunchiligida respublika va munitsipal ommaviy mulki ob'ektlarini chegaralashning har tomonlama tartibini belgilaydigan maxsus hujjat mavjud emas.

Mazkur me'yoriy-huquqiy hujjat ning mavjud bo'lmaganligi

sababli umumiy va turdosh masalalarni tartibga soluvchi hujjatlardan foydalanish lozim.

Mazkur masalani tarixiy o'tmishga rasm solish nuqtai nazaridan ko'rib chiqilganida, 1992-yil 23-sentyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan "Mahalliy sanoat, axoliga maishiy xizmat ko'rsatish, davlat savdosi va ijtimoiy ovqatlanish korxonalari va tashkilotlarini davlat tasarrufidan chiqarish choralari to'g'risida" gi Qaror qabul qilinganligini va unda mazkur me'yoriy hujjat ning ijro etilishini ta'minlovchi muvaqqat me'yoriy hujjatlar tasdiqlanganligini ta'kidlash lozim. Natijada, "O'zbekiston Respublikasi davlat mulkining davlat mulki tasarrufidan chiqarilishiga va xususiylashtirilishiga ariza berish va uni ko'rib chiqish tartibi to'g'risida" gi Muvaqqat Nizom respublika mulki ob'ektlari bo'yicha mavjud mulkni davlat tasarrufidan chiqarishga va xususiylashtirishga beriladigan arizalarni O'zbekiston Respublikasi Davlat mulk Qo'mitasi orqali, munitsipal mulk ob'ektlari bo'yicha esa Davlat mulk Qo'mitasining xududiy organlari orqali rasmiylashtirish tartibini belgilardi. Shunday qilib, ommaviy mulk toifasining miqyosida respublika mulkini munitsipal mulkdan rasmiy idora mezonini bo'yicha chegaralab qo'yishga urinish harakati mavjud bo'lgan edi.

1992-yil 29-iyun kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori bilan "Respublika davlat mulkining respublika mulkiga va ma'muriy-xududiy tuzilmalarning (munitsipal) mulkiga bo'linishi tartibi" tasdiqlangan edi. Mazkur

Qarorga muvofiq, davlat mulkini respublika va munitsipal mulkka bo'linishi O'zbekiston Respublikasi balansidan Qorapaqalpog'iston Respublikasi va Xalq deputatlari mahalliy Kengashlarining balansiga mulkning to'lovsiz o'tkazish asosida amalga oshiriladi. Bunda bo'linish paytida ma'muriy-xududiy tuzilmalarning balansida mavjud bo'lgan ob'ektlar, ularning mulki tarkibiga nizosiz tartibda o'tadi.

"Mulchilik to'g'risida"gi Qonuniga o'zgarishlar va qo'shimchalarni kiritish to'g'risida»gi Qonunining 22-moddasi viloyat, tuman, shahar yoki boshqa ma'muriy-xududiy tuzilmaning mulki ob'ektlari sifatida mahalliy byudjet hisobiga tashkil etilgan va sotib olingan mol-mulkni va shuningdek davlat mulkidan berilgan va mahalliy axamiyatga ega bo'lgan mol-mulkni belgiladi. O'sha hujjat ning o'zi bilan davlatning mutloq mulkiga taalluqli ob'ektlar munitsipal mulkni tarkibiga kirmasligi ta'kidlandi.

O'z navbatida, O'zbekiston Respublikasining 1991-yil 19-noyabrdagi "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida" gi Qonunining 7-moddasi "respublika mulki ob'ektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va ularni xususiylashtirish to'g'risidagi qarorni qabul qilish huquqiga O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yoki uning tomonidan vakolatlangan davlat boshqaruvi organlari ega bo'lishi" ni ko'zda tutadi. Munitsipal mulk ob'ektlarini davlat tasarrufidan chiqarish va ularni xususiylashtirish to'g'risidagi qarorlarni qabul qilish huquqiga mahalliy hokimlik va boshqaruv organlari ega bo'ladi. Mazkur moddaning uchinchi qismi:

“O‘zbekiston Respublikasi davlat mulkini respublika mulkiga va ma‘muriy-xududiy tuzilmalarning mulkiga (munitsipal mulkka) bo‘linishi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar maxkamasining taklifi bo‘yicha amalga oshiriladi” deb aniqlik kiritadi.

Ushbu hujjatda shuningdek, respublika mulki tarkibida mavjud binolar va inshootlarning Ro‘yxatini (9-sonli Ilovani) hamda munitsipal mulkni tashkil qiladigan binolar va inshootlarning Ro‘yxatini

(11-sonli Ilovani) yuritish tartibini ko‘zda tutadigan “Binolar va inshootlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida” gi Yo‘riqnomani qayd qilish darkor (1997-yil 2-sentyabrda Kommunal xizmat ko‘rsatish vazirligi tomonidan 04-0183 raqami bilan, 1997-yil

17-dekabrda Davme‘morqurilish qo‘mitasi tomonidan, Makroiqtisodstat vazirligi tomonidan 1997-yil 10-dekabrda, Davlat mulk Qo‘mitasi tomonidan 1997-yil 29-dekabrda va Geodeziya, kartografiya davlat kadastri Bosh boshqarmasi tomonidan 1997-yil 2-sentyabrda tasdiqlangan. O‘zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 1997-yil 7-yanvarda №387 raqam bilan ro‘yxatga olingan).

Biroq, avval ta‘kidlanganidek, qonun hujjatlari darajasida respublika va munitsipal mulkini chegaralash mezonlari va tartibi nazarda tutilmagan va qoida tariqasida, bunday vazifa asosan idoralar, muassasalar darajasida amalga oshiriladi.

Shunga asoslangan holda, ikki ko‘rinishidagi ommaviy mulkning yuridik jihatdan, ya‘ni respublika hamda munitsipal toifalarga chegaralanishi masalasi hamon tortishuvlarni keltirib chiqarayotganligini va qo‘shimcha tarzda aniqlik kiritishni talab qilganligini ta‘kidlash lozim.

Ommaviy mulk turlari.

O‘zR FKning 214-moddasi birinchi qismida respublika mulki ob‘ekti sifatida tasarruf etiladigan mulk ob‘ektlarining ro‘yxati keltirilgan.

Bunda, yerning va tabiat zahiralarning maxsus rejimi o‘rnatilgan. Mazkur rejimning ayni holatdagi mohiyat mazmuni barcha yerlar hamda fuqarolarning va yuridik shaxslarning yoki munitsipal mulkning tarkibiga topshirilmagan barcha tabiiy zahiralar respublika mulki deb e‘lon qilinganligida namoyon bo‘ladi.

Boshqacha qilib aytganda, yerga va boshqa tabiiy zahiralarga respublika mulki prezumpsiyasi o‘rnatilgan. Mazkur qoida tomonidan yerga va boshqa tabiiy zahiralarga, ularning faqat davlat tomonidan to‘g‘ridan to‘g‘ri-yo‘l qo‘yilgan darajada xususiy va munitsipal mulk ob‘ekti bo‘lishlari mumkinligi mazmunida, xususiy mulk sifatida ma‘lum cheklanishlar o‘rnatilgan.

Yerdan tadbirkorlik faoliyatidagi ko‘chmas mulk ob‘ekti sifatida foydalanish, uning maqsadli vazifasi inobatgan olingan holda amalga oshirilishi lozim. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining

55-moddasiga muvofiq, yer va boshqa tabiiy zahiralardan oqilona foydalanish lozim va ular davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

Yer uchastkasi tushunchasi Yer kodeksida va 1998-yil 28-avgustdagi 666-1-sonli O'zbekiston Respublikasining "Davlat yer kadastri to'g'risida" gi Qonunida mujassamlangan. YeKning 10-moddasiga muvofiq, yer uchastkasi yer munosabatlarining ob'ekti sifatida – belgilangan chegaralarga, maydonga, joylanish xududiga, huquqiy rejimiga va davlat yer kadastrida aks ettiriladigan boshqa tavsif belgilariga ega bo'lgan yerlar fondining bir qismini tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 23-sentyabrdagi "Yer osti boyliklari to'g'risida" gi Qonuniga muvofiq, yer zamini - bu tuproq qatlamidan pastroqda joylashgan yer po'stlog'ining bir qismi, uning mavjud bo'lmaganligi holida esa yer yuzasining yoki geologik o'rganish va o'zlashtirish imkoniyati chegarasida bo'lgan suv ob'ektlari tubining pastrog'ida joylashgan yer po'stlog'ining qismidir. Yer zamini uchastkalari sotib olinish, sotish, xadya qilish, meros, omonat, garov ob'ektlari bo'lishi yoki boshqa ko'rinishda tortib olinishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi "Yer osti boyliklari to'g'risida»gi Qonunining 31-bandiga muvofiq, yer mulkdorlari va yerdan foydalanuvchilar o'zlariga berilgan yer uchastkalari xududi chegaralarida litsenziya olinmagan tarzda, qonunchilikda belgilangan shartlar asosida foydali qazilmalarning davlat balansi tomonidan zahiralari ruyxatga olinmagan, umumiy tarqalgan foydali

qazilmalarni qazib olish va o'zlarining xo'jalik va maishiy ehtiyojlari uchun portlash ishlarini qo'llamay yer ostki inshootlarni qurilishini amalga oshirish huquqiga egadirlar.

Boshqa xil foydali qazilmalardan foydalanishga nisbatan, qat'iyy litsenliyalash tartibi joriy qilingan. Hususan, O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 7-dekabrdagi 312-II sonli "Mahsulotning taqsimotiga oid bitimlar to'g'risida" gi Qonuniga muvofiq, "chet ellik sarmoyadorga, to'lov asosida va ma'lum muddatga shartnomada ko'rsatilgan yer uchastkasida foydali qazilmalarning konlari qidiruvi, tekshirilishi va qazib olinishiga va mazkur ishlarini olib borish uchun alohida huquq berilishi mumkin, sarmoyador esa, o'z navbatida ko'rsatilgan ishlarni o'z hisobidan va o'zining tavakkal qilishi asosida amalga oshirish majburiyatini o'z zimmasiga oladi".

Respublika mulki tarkibida ma'lum shartlarda o'zga shaxslarning mulkiga o'tishi mumkin bo'lgan mulk ham mavjud. Mazkur toifaga, masalan, respublika byudjeti mablag'larini, oltin zahirani, valyuta jamg'armasini va boshqa davlat jamg'armalarini, va shuningdek, korxonalarini hamda davlatning byudjet yoki boshqa mablag'lari hisobiga yaratilgan yoxud sotib olingan intellektual faoliyat natijalari bilan teng ravishda boshqa har xil mulk majmualarini kiritish lozim.

Respublika mulki huquqi vujudga kelishi asoslari orasida, o'ziga hos manba'larni, ya'ni soliqlar ko'rinishidagi yoki boshqa har xil majburiy to'lov tushumlarining manba'larini (masalan, davlat byudjetdan tashqari jamg'armalariga qilinadigan ajratmalarni)

ko'rsatish darkor.

Davlat byudjeti, shuningdek mol-mulkning musodara qilinishi, ya'ni huquqbuzarlik uchun jazo chorasi sifatida mol-mulkning majburiy to'lovsiz davlat mulki tarkibiga olib qo'yilishi hamda rekvizitsiya (ya'ni favqulodda vaziyatlarda mulkdordan rekvizitsiyalangan (olib qo'yilgan) mol-mulkning qiymatining qoplanishi bilan, davlat va ijtimoiy manfaatlar uchun mulkdor mulkini majburan olib qo'yish) vositalari hisobidan ham to'ldirilishi mumkin.

Shunday tarzda, mulk respublika mulki tarkibiga nafaqat umumiy (umumfuqarolik) usullari orqali, balki xususiy mulkchilik munosabatlari uchun hos bo'lmagan maxsus usullarda, ya'ni soliqlar, tushumlar va boj to'lovlari va shuningdek rekvizitsiya, musodara hamda natsionalizatsiya yordamida ham mol-mulk tushishi mumkin.

Ommaviy mulkni vujudga kelishining asosi sifatida turarjoylarni egasiz deb tan olinishi xizmat qilishi mumkin. Xususan, 2006-yil

21-yanvardagi 8-son bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Egasiz turar joylarini aniqlash, ro'yxatga olish va davlat mulkiga aylatirish tartibi to'g'risida"gi Nizomi egasiz uy joylarni davlat mulkiga aylantirish tartibini nazarda tutadi.

Ommaviy huquqiy tuzilmalar mulk huquqining bekor qilinishi uchun maxsus asos ham, ya'ni xususiy mulk huquqi paydo bo'lishining alohida, mustaqil asosi bo'lgan xususiylashtirish

mavjuddir.

FK 214-moddasining beshinchi qismida respublika mulki tarkibidan chiqarish asosi ya'ni qonun tomonidan belgilangan tartibda ommaviy mulk toifasidan xususiy mulkka o'tish imkoniyatiga ishora qilinadi. Mazkur holatlarning eng ko'p tarqalgan ko'rinishlaridan biri xususiylashtirishdir. Bunda, muomaladan chiqarilgan, davlatning alohida mol-mulkidan tashqari, maxsus qonun tomonidan belgilangan xususiylashtirish ob'ektiga harqanday ko'chmas mulk kiritilishi mumkin. Ko'char mol-mulkning ommaviy huquqiy tuzilmalardan xususiy shaxslarga o'tishi, qoida bo'yicha, mulkning tasarruf etish bo'yicha an'anaviy fuqarolik - huquqiy bitimlar tartibida, eng avvalo fuqarolik qonunchiligi qoidalariga muvofiq tuziladigan va rasmiylashtiriladigan oldi-sotdi shartnomalari asosida amalga oshiriladi. Bu o'rinda ommaviy huquqiy tuzilmalarga qarashli aksiyadorlik jamiyatlarning aksiyalari bundan mustasno bo'ladi va ular fuqarolarning hamda yuridik shaxslarning mulkiga nafaqat fuqarolik qonunchiligida nazarda tutilgan umumiy tartibda, balki xususiylashtirish to'g'risidagi qonunchilik tomonidan belgilangan maxsus tartibga ham tortib olinishlari mumkin.

Ommaviy mulk toifasidan xususiy mulk tarkibiga korxonalar (mulkiy majmualar), turarjoy binolari, xonadonlar, yer uchastkalari kabi ob'ektlarning o'tishi maxsus qonunlar tomonidan nazarda tutilgan. Mazkur qonunlar, shuningdek, mulk huquqining rasmiylashtirilishi bilan birga, shunday o'tishning shartlari va

tartibini ham belgilaydi. Shu sababdan, O'zR FKning mulk huquqining qo'lga kiritilishi va bekor qilinishi to'g'risidagi umumiy qoidalar faqat xususiylashtirish to'g'risidagi qonunchilikda maxsus ko'rsatmalar mavjud bo'lmaganligi shartidagina mazkur munosabatlarga taalluqli bo'ladi. Aslida bu, maxsus qonun umumiy qonundan ustuvorligi to'g'risidagi umumiy qoidaga muvofiq, xususiylashtirish munosabatlari Kodeks qoidalarining ta'siri doirasidan qisman chiqarilganligini bildiradi.

FK 215-moddasining ikkinchi qismiga muvofiq, mahalliy davlat hokimiyati organlari yoki ular tomonidan vakolatlangan organlar munitsipal mulk huquqining sub'ektlari deb e'lon qilingan.

Munitsipal mulk huquqining sub'ektlari, odatda, murakkab tizimli tuzilmalar bo'lib, o'zining ma'muriy-boshqaruv, ijtimoiy-madaniy, tezkor-xo'jalik kabi organlarining keng tarmog'i orqali faoliyat yuritadilar, ammo faqat ular bilan cheklanib qolmaydilar.

Bunda, munitsipal mulkning huquqiy rejimini vujudga kelishi mol-mulkni davlatdan ma'muriy-hududiy tuzilmalarga berishning qonun tomonidan tartibga solingan jarayoni doirasida sodir bo'ladi.

Bu holda O'zbekiston Respublikasi 1993-yil 2-sentyabrda 13-XII-sonli "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida" gi Qonunning 8-moddasi ikkinchi qismining normalariga tayanish lozim, unda quyidagicha ko'rsatilgan: "Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining mol-mulki, byudjet mablag'lari, byudjetdan tashqari fondlarning va aniq maqsadga qaratilgan fondlarning mablag'lari viloyat, tuman, shahar mulkidir. Viloyat, tuman, shahar ahamiyatiga

ega bo'lgan muhandislik infrastrukturalari ob'ektlari va boshqa ob'ektlar, korxonalar va birlashmalar, xalq ta'limi, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot, fan va madaniyat muassasalari, viloyat, tuman, shahar mablag'i hisobidan tashkil etilgan yoki sotib olingan, shuningdek ulushbay asoslarda tashkil etilgan yoki sotib olingan yoxud xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashiga boshqa manbalardan bepul berilgan qimmatli qog'ozlar va moliya aktivlari viloyat, tuman, shahar mulki bo'lishi mumkin".

Ob'ektlar respublika mulkidan keyinchalik munitsipal mulk qilib berilganda, shuningdek, mol-mulk mulkdorining barcha huquqlari va uning erkin xohish bildirishiga rioya qilingan holda o'tkazishning tegishli huquqiy tartibiga rioya qilish zarur. Respublika mulkini munitsipal mulk tasarrufiga o'tkazishning oldi-sotdi va boshqa shakllari ham mavjud deb hisoblash mumkin. Ammo bu masalalar beistisno xususiy mulk bitimlarining fuqarolik - huquqiy konstruksiyalari doirasida hal qilinmasligini hisobga olish muhimdir. Ommaviy manfaatlarni hisobga olgan holda bunda mazkur ommaviy mulk ob'ektlarining maxsus huquqiy rejimi qo'llanishi lozim.

Umuman olganda, munitsipal mulk huquqining ob'ekti bo'lgan mol-mulk, respublika mulkini tashkil etuvchi mol-mulk qaysi guruhlariga bo'linsa, xuddi shunday bo'linadi:

- xo'jalik yuritish va operativ boshqarish huquqida munitsipal korxona va muassasalarga birlashtirilgan mol-mulk;
- munitsipal korxona va muassasalarga birlashtirilmagan,

munitsipal byudjetni, munitsipal uy-joy fondini tashkil etuvchi mol-mulk va b.

Birinchi guruhdagi mol-mulk asosan ijtimoiy (ta'lim, tibbiyot, madaniyat) va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega. Ikkinchi guruhga kiradigan mol-mulk esa aholining tegishli ma'muriy-hududiy birlik hududida yashashi bilan bog'liq ehtiyojlarini qondirishi, shuningdek, mahalliy o'z-o'zini boshqaruv organlarining faoliyatini moliyaviy va moddiy jihatdan ta'minlashi lozim.

Munitsipal mulk sirasiga kiradigan mol-mulk o'zining tur, miqdor va narx holati bo'yicha, tabiiyki, respublika mulk huquqining ob'ekti bo'lgan mol-mulkka mos kelmaydi. Ko'rsatilgan parametrlar bo'yicha u anchayin cheklangan va o'ziga xosdir, chunki mahalliy ahamiyatga ega davlat vazifalarini hal etishga mo'ljallangan.

15-MAVZU: ASHYOVIY HUQUQLAR

Ashyoviy huquq tushunchasi va turlari.

Mulkiy huquqlar tizimida mulk huquqi bilan bir qatorda ashyoviy huquqlar muhim o'rin egallaydi. Ma'lumki, mulkdor har doim o'z mol-mulkiga nisbatan shaxsan o'zi barcha vakolatlarini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lavermaydi. Ba'zi hollarda ob'ektiv sabablarga ko'ra (Masalan, davlat mulkini idora qilishda) yoxud mulkdorning voyaga yetmaganligi, mulkni shaxsan o'zi boshqarish huquqidan foydalanish imkoniyatiga ega emasligi va boshqalar sababli mol-mulk boshqa shaxslar ixtiyoriga vaqtinchalikka topshirilishi mumkin. Ana shunday hollarda mulkdor bo'lmagan shaxs boshqalarning mol-mulkiga egalik qilishi, foydalanishi va mulkdor ruxsat bergan doirada tasarruf qilishi ashyoviy huquqlar orqali amalga oshiriladi. Binobarin, ashyoviy huquqlar mulkdorning roziligi bilan uning mol-mulkini boshqa shaxslar tomonidan egallash, foydalanish tartibini belgilovchi huquqiy vositalar sifatida tuzilishi mumkin.

Ashyoviy huquqlar – chegaralangan xarakter va tarkibga ega bo'lishi, mulkiy huquqlardan kelib chiqib, unga bog'liq bo'lishi, mutlaq tartibda himoya qilinishi kabi xususiyatlari bilan xarakterlanadi¹³.

O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlariga asosan ashyoviy huquqlarning quyidagi turlari mavjud:

¹³ Гражданское право. // Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. -М.: ТЕИС, 1996, -312-317 с.
227

- xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi;
- meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqi;
- yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi;
- servitut huquqi.

Xo'jalik yuritish huquqi va operativ boshqarish huquqi.

Xo'jalik yuritish huquqi davlatga qarashli korxonalarga nisbatan keng qo'llaniladi. FKning 176-moddasiga asosan, xo'jalik yuritish huquqi asosida ixtiyorida mol-mulk bo'lgan davlat unitar korxonasi bu mol-mulkka FKda belgilanadigan doirada egalik qiladi, foydalanadi va uni tasarruf etadi. Unitar korxona deyilganda, o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilot tushuniladi. Unitar korxonaning mol-mulki bo'linmasdir va u qo'shilgan hissalar (ulushlar, paylar) bo'yicha, shu jumladan, korxona xodimlari o'rtasida ham taqsimlanishi mumkin emas (FK, 70-modda).

Xo'jalik yuritish huquqida mulkiy huquqlar o'z mazmuniga ko'ra ikki qismdan iborat bo'ladi:

a) xo'jalik yuritish huquqi asosida korxonaga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan mulk egasining huquqlari FKning 177-moddasi 1 va 2-qismiga asosan bu huquqlar quyidagilardan iborat:

- qonunga muvofiq korxona tashkil etish;

- korxona faoliyat sohasini va maqsadlarini aniqlash;
- korxonani qayta tashkil etish va tugatish masalasini hal qilish;
- korxona direktorini (rahbarini) tayinlash;
- korxonaga qarashli mol-mulkdan belgilangan maqsadlarda foydalanish va uning saqlanishini nazorat qilish;
- xo'jalik yuritishda bo'lgan mol-mulkni ishlatishdan kelgan foydaning bir qismini o'ziga olish.

Mulkdorning ushbu huquqlari ayni vaqtda xo'jalik yurituvchi korxonaning majburiyatlari hamdir. Bunga asosan korxona xo'jalik yuritish huquqi asosida o'ziga biriktirilgan ko'chmas mulkni mulkdorning roziligisiz sotishga, ijaraga berishga, garovga qo'yishga, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining ustav fondiga hissa, ulush sifatida topshirishga yoki uni boshqacha usulda tasarruf etishga haqli emas;

b) xo'jalik yuritish huquqi asosida o'ziga mol-mulk biriktirilgan korxona bu mol-mulkka nisbatan yuqorida ko'rsatilgan huquqlardan tashqarida bo'lgan huquq va vakolatlarni amalga oshirishga haqli. Korxonaga qarashli mol-mulkni u mustaqil tasarruf etadi (qonunda belgilangan hollar bundan mustasno).

Xo'jalik yuritish huquqi asosida faoliyat yurituvchi korxona ma'muriyati mulkdor yoki u vakil qilgan organ tomonidan tayinlanadi va ularga hisob beradi.

O'zbekiston Respublikasi FKning 178-moddasida operativ boshqarish huquqining mazmuni berilgan. Unga asosan davlat

korxonasi, shuningdek muassasasi o'zlariga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan qonunda belgilab qo'yilgan doirada, o'z faoliyatining maqsadlariga, mulkdorning topshiriqlariga hamda mol-mulkning vazifasiga muvofiq holda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlarini amalga oshiradilar.

Davlat korxonasi yoki muassasasiga biriktirib qo'yilgan mol-mulkning egasi ortiqcha foydalanilmayotgan yoki noo'rin foydalani-
layotgan mol-mulkni olib qo'yish hamda uni o'zi xohlagan tarzda tasarruf etishga haqli.

Operativ boshqaruv huquqidan foydalanuvchi muassasa o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni va smeta bo'yicha unga ajratilgan mablag'lar hisobiga sotib olingan mol-mulkni boshqa shaxsga berishga yoki boshqacha usul bilan tasarruf etishga haqli emas. Agar ta'sis hujjatlariga muvofiq muassasaga daromad keltiradigan faoliyat bilan shug'ullanish huquqi berilgan bo'lsa, bunday faoliyatdan olingan daromadlar bu daromadlar hisobidan sotib olingan mol-mulk muassasaning mustaqil tasarrufiga o'tadi va alohida balansda hisobda olib boriladi (Masalan, davlatga qarashli oliy o'quv yurti kafedrasi tomonidan shartnoma asosida tadqiqotlar o'tkazib, ishlab topilgan mablag'lar xuddi shunday tartibda tasarruf qilinadi).

Davlat korxonasi o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkni mulkdorning (ya'ni davlatning) roziligi bilangina boshqa shaxsga berishga yoki uni boshqacha usulda tasarruf qilishga haqli. Agar qonun hujjatlarida boshqacha belgilangan bo'lsa, davlat korxonasi

ishlab chiqaradigan mahsulotlarni o'zi mustaqil ravishda realizatsiya qiladi. Davlat korxonasining daromadlarini taqsimlash tartibi uning mol-mulki mulkdori tomonidan belgilanadi. Operativ boshqarish huquqi asosida faoliyat yurituvchi davlat korxonasining mol-mulki yetarli bo'lmaganida davlat uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar javobgar bo'ladi (FK, 72-modda, 5-band).

Xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqi-ning vujudga kelishi va bekor bo'lishi. Unitar korxonaga yoki muassasaga o'z mol-mulkini xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqi asosida biriktirib qo'yish haqidagi qaror biriktirib qo'yiladigan mol-mulk egasi (mulkdori) tomonidan qabul qilinadi. Biroq ashyoviy huquqning vujudga kelishi uchun shunday qarorni qabul qilish kifoya emas. To'la xo'jalik yuritish huquqi yoki operativ boshqarish huquqi biriktirib qo'yiladigan mol-mulk mulkdor tomonidan unitar korxona yoki muassasaga topshirilgan vaqtdan boshlab vujudga kelgan hisoblanadi (agar qonun hujjatlarida yoki mulkdorning qarorida boshqacha tartib belgilanmagan bo'lsa).

Xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarishda bo'lgan mol-mulkdan foydalanishdan olingan daromadlar, hosil va mahsulotlar, shuningdek unitar korxona yoki muassasa shartnoma bo'yicha yoxud boshqa asoslarda olgan mol-mulk qonunda belgilab qo'yilgan tartibda korxona muassasasining xo'jalik yuritishga yoki operativ boshqarishga o'tadi.

Xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi asosida korxona yoki muassasaga biriktirib qo'yilgan mol-mulk mulkdorning qarori bilan korxona yoki muassasaning mol-mulki qonuniy suratda olib qo'yilgan hollarda bekor bo'ladi. Ayni vaqtda xo'jalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqi mulk huquqining bekor bo'lishi qonuniy asoslari vujudga kelgan hollarda (mulk huquqining bekor bo'lish tartibi) bekor bo'lishi mumkin.

Mulkiy kompleks sifatida davlat korxonasiga bo'lgan mulk huquqi davlat mol-mulkining boshqa mulkdorga o'tgan vaqtda bunday korxona o'ziga qarashli mol-mulkka xo'jalik yuritish huquqini ham saqlab qoladi. Operativ boshqarish huquqiga ega bo'lgan muassasa yoki korxonaga mulk huquqi boshqa shaxsga o'tganida bu muassasa va korxona o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulkning operativ boshqarish huquqini o'zida saqlab qoladi.

Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqlari.

Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga egalik qilish huquqi – ashyoviy huquqning bir turi bo'lib, fuqaroning belgilangan o'lchamdagi va qonunda nazarda tutilgan hollarda ehtiyojlarni qondirish maqsadida yer uchastkasiga nisbatan bevosita egalik qilish huquqidir.

Bunday ashyoviy huquq turi fuqarolarga ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondirish uchun (dehqon xo'jaligi, bog'dorchilik, chorvachilik, milliy xalq hunarmandchiligi), shaxsiy ehtiyojlarni

qondirish uchun (turar joy, dala hovli qurish va ta'mirlash uchun) noxo'jalik faoliyat yuritish uchun berilishi va turar joyni meros sifatida qabul qilish bilan vujudga keladi. Meros qilib qoldiriladigan yer uchastkasiga umrbod egalik qilish huquqining *ob'ekti* – beriladigan maqsadlardan kelib chiqib, o'lchami qonun bilan tartibga solinadigan yer uchastkasi hisoblanadi. *Sub'ekti* – jismoniy shaxslardir. Shuni aytish kerakki, fermer xo'jaligiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilishga berilgan tomorqa yer uchastkalari xususiylashtirilishi va oldi-sotdi, garov, hadya, ayirboshlash ob'ekti bo'lishi mumkin emas. Ammo bu huquq kredit olish uchun garovga qo'yilishi mumkin.

Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi.

Yer uchastkasiga doimiy egalik qilish va undan foydalanish huquqi qonunan yuridik shaxslarga beriladigan ashyoviy huquqlarining alohida turi sifatida ko'rinadi. Yer kodeksining 17-moddasiga ko'ra, yuridik shaxslar yer uchastkasidan doimiy egalik qilish va foydalanish, muddatli (vaqtincha) foydalanish, ijaraga olish huquqiga egadirlar. Bunday holatda yerdan foydalanish huquqi shartnomadan kelib chiqadi hamda mutlaq himoya qilinadi. Bunda sub'ekt yuridik shaxslar bo'lib, ob'ekt – konkret belgilangan yer uchastkasidir. Ushbu kodeksga ko'ra, yer uchastkasi ijara shartnomasi asosida muddatli, haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun quyidagilarga berilishi mumkin:

–O‘zbekiston Respublikasi fuqarolariga va yuridik shaxslariga;
–chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarga, xalqaro birlashmalar va tashkilotlarga, chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarga.

Bunday ashyoviy huquq turida yer foydalanuvchilarga qishloq xo‘jaligi, o‘rmon xo‘jaligi, diniy tashkilotlar, mudofaa ehtiyojlari uchun berilishi mumkin. Ular bunda belgilangan yer uchastkasida mustaqil xo‘jalik yuritish huquqiga ega bo‘lishadi, shuningdek yetishtirilgan hosildan tushgan daromadlarni erkin realizatsiya qilish huquqiga ega bo‘ladilar. Yer uchastkalari ellik yilgacha bo‘lgan, lekin o‘n yildan kam bo‘lmagan muddatga ijaraga beriladi.

Servitut huquqi.

Ko‘chmas mulk egasi qo‘shni yer uchastkasining egasidan, zarur hollarda esa, boshqa yer uchastkasining egasidan ham o‘zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish (servitut) huquqini berishni talab qilishga haqlidir.

O‘zganing yer uchastkasidan piyoda va transportda o‘tishni ta‘minlash, elektr uzatgich, aloqa va quvur liniyalarini o‘tkazish, ulardan foydalanish, suv bilan ta‘minlash uchun, shuningdek ko‘chmas mulk egasining ehtiyojlarini servitut belgilamay turib ta‘minlashi mumkin bo‘lmagan boshqa ehtiyojlarini qondirish uchun servitut belgilanishi mumkin. Yer uchastkasida servitut belgilanishi yer uchastkasi egasining ushbu uchastkaga

egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlaridan mahrum etmaydi.

Servitut belgilashni talab qilayotgan shaxs bilan o‘zga yer uchastkasining egasi o‘rtasidagi bitimga ko‘ra, servitut belgilanadi va

u ko‘chmas mulkka bo‘lgan huquqlarni belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilishi lozim. Servitutni belgilash xususida kelisha olinmasa, baho servitutni talab qilayotgan shaxsning da‘vosi bo‘yicha sud tomonidan hal qilinadi. Fuqarolarning servitut huquqlari tijorat maqsadlaridan holi bo‘lganligi uchun keng mulkiy huquqlarni talab qilmaydi.

Shuningdek, garov ham ashyoviy huquq turi hisoblanadi. Uning narsasi har qanday mol-mulk, shuningdek ashyolar va mulkiy huquqlar bo‘lishi mumkin. Muomaladan chiqarilgan mol-mulk, kreditorning shaxsi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan talabnomalar, xususan, hayoti va sog‘lig‘iga yetkazilgan zararni qoplash to‘g‘risidagi talablar, alimentlar to‘g‘risidagi talablar hamda boshqa shaxsga berilishi qonun bilan man etilgan boshqa talablar bundan mustasnodir. Garov turlariga ipoteka, ya‘ni ko‘chmas mulkni garovga qo‘yish hamda zakalat kiradi.

GLOSSARIY

Abstrakt bitim - haqiqiyliги muayyan asos - maqsad bilan bevosita bog'liq bo'lmagan bitim.

Ashyoviy huquqi - ashyoni egallash, undash foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq huquq

Ashyolar - muayyan moddiy qiymatga ega bo'lgan hamda iqtisodiy munosabatning predmeti bo'la oladigan narsalar.

Birgalikdagi mulk - mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilmagan mol-mulk

Bitim - fuqarolar va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va burchlarini belgilash, o'zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlar.

Vakillik - bir shaxsning ikkinchi shaxs nomidan muayyan yuridik harakatlarni amalga oshirish.

Vakolat - vakilning boshqa shaxs nomidan muayyan yuridik harakatlar qilishga va shu bilan u uchun huquqiy oqibatlarni vujudga keltirishga qaratilgan huquq.

Vasiylik — o'n to'rt yoshga to'lmagan yetim bolalarni va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni, shuningdek sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan fuqarolarni ularga ta'minot, tarbiya va ta'lim berish, ularning mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida joylashtirishning huquqiy shakli hisoblanadi

Vindikatsiya - mulkdor o'z mol-mulkini boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olishi

Garov - bir shaxsning boshqa shaxsga mol-mulkni yoki unga bo'lgan huquqni majburiyatlarni ta'minlash uchun berishi

Garov turlari - zakalat, ipoteka, shuningdek huquqlar garovi

Davlat korxonasi - davlat mulkidagi, o'ziga tezkorlik bilan boshqarish uchun berilgan mulk negizida tashkil etilgan davlat unitar korxonasi shaklidagi tijorat tashkilotidir

Da'vo muddati — shaxs o'zining buzilgan huquqini da'vo qo'zg'atish yo'li bilan himoya qilishi mumkin bo'lgan muddatdir.

Jamoat birlashmalari - ma'naviy yoki o'zga nomoddiy ehtiyojlarni qanoatlantirish uchun o'z manfaatlarining mushtarakligi asosida qonunda belgilangan tartibda birlashgan fuqarolarning ixtiyoriy birlashmalari.

Jamoat fondi - yuridik va (yoki) jismoniy shaxslar tomonidan ixtiyoriy mulkiy badallar qo'shish asosida tashkil etilgan, xayriya, ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy yoki boshqa ijtimoiy foydali maqsadlarni ko'zlaydigan, a'zoligi bo'lmagan nodavlat notijorat tashkiloti.

Zakalat - shartnoma tuzayotgan tараflardan biri shartnoma tuzilganligini isbotlash va uning ijrosini ta'minlash yuzasidan beradigan pul summasi

Insofli egallovchi - mol-mulk uni boshqa shaxsga berish huquqiga ega bo'lmagan shaxsdan haq to'lab olgan, buni bilmagan va bilishi mumkin bo'lmagan shaxs

Insofsiz egallovchi - o'z egaligining qonuniy emasligini bilgan yoki bilishi lozim bo'lgan shaxs

Ish muomala odati - biror-bir hujjatda yozilgan-yozilmaganidan qat'i nazar tadbirkorlik faoliyatining biror-bir sohasida vujudga kelgan va keng qo'llaniladigan hulq-atvor qoidasi

Ishlab chiqarish kooperativi - fuqarolarning shaxsiy ishtiroki a'zolarining (ishtirokchilarning) mulki bilan qo'shiladigan pay badallarini birlashtirish asosida birgalikda ishlab chiqarish yoki boshqa xo'jalik faoliyatini olib borish uchun a'zolik negizidagi ixtiyoriy birlashmasi.

Ishonchnoma - bir shaxs (ishonch bildiruvchi) tomonidan ikkinchi shaxsga (ishonchli vakilga) uchinchi shaxslar oldida vakillik qilish uchun berilgan yozma vakolat.

Kazual bitim - mazmuni jihatdan muayyan maqsadga erishishga qaratilgan va haqiqiy deb hisoblanishi uchun mavjud asosga bevosita bog'liq bo'lgan bitimga aytiladi.

Kafillik - bir shaxs - kafilning boshqa shaxs o'z majburiyatini to'la yoki qisman bajarishi uchun uning kreditori oldida javob berishni o'z zimmasiga olishi

Kafolat - bank, boshqa kredit muassasasi yoki sug'urta tashkiloti (kafil) boshqa shaxs (prinsipal)ning iltimosiga ko'ra kafil o'z zimmasiga olayotgan majburiyat shartlariga muvofiq prinsipalning kreditori (benefitsiar) pul summasini to'lash haqida yozma talabnoma taqdim etsa, pulni unga to'lash haqida prinsipalga yozma majburiyat berishi

Keng ma'noda fuqarolik huquqi manbalari - nafaqat yuqoridagi fuqarolik qonunchiligi, balki normativ xarakterga ega

bo'lmagan manbalar ham chunonchi, ish muomalasi odatlari, mahalliy urf-odat va an'analar, yuridik shaxs lokal hujjatlari yig'indisi.

Konsensual bitim deb, huquq va majburiyatlarni o'zaro kelishish va bunday kelishuvni lozim tartibda rasmiylashtirish paytda vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Mulk ijarasi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, kontraktatsiya singari shartnomalar konsensual bitim hisoblanadi.

Qaram jamiyat - xo'jalik jamiyatida ishtirok etuvchi boshqa jamiyat xo'jalik jamiyatiga qarashli ovoz beradigan aksiyalarning yigirma foizidan ko'prog'iga ega bo'lgan xo'jalik jamiyati.

Qimmatli qog'oz - mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjat.

Qo'shilish shartnomasi - shartlarini taraflardan biri formulalar yoki boshqa standart shakllarda ta'riflagan hamda ikkinchi taraf faqat taklif qilingan shartnomaga butunlay qo'shilish yo'li bilan qabul qilishi mumkin bo'lgan shartnoma

Mayda maishiy bitim - fuqarolarning kundalik maishiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan va summasi yuqori bo'lmagan bitimlar

Mas'uliyati cheklangan jamiyat - bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilgan, ustav fondi (ustav kapitali) ta'sis hujjatlari bilan belgilangan miqdorda ulushlarga bo'lingan xo'jalik jamiyati.

Matlubot kooperativi - ishtirokchilarning moddiy (mulkiy) ehtiyojlarini qondirish maqsadida fuqarolarning a'zoligiga

asoslangan, uning a'zolari tomonidan o'z mulkiy (pay) badallarini qo'shish yo'li bilan amalga oshiriladigan ixtiyoriy birlashma.

Mol-mulk – ma'lum shaxsga (fuqaro yoki yuridik shaxsga) egalik huquqi bilan tegishli ayrim ashyolar yoki ashyolarning yig'indisi.

Muassasa - boshqaruv, ijtimoiy-madaniy vazifalarni yoki tijoratchilikdan iborat bo'lmagan boshqa vazifalarni amalga oshirish uchun mulkdor tomonidan tashkil etilgan va to'la yoki qisman moliyaviy ta'minlab turiladigan tashkilot.

Muddatli bitimlar deb taraflarning huquq va majburiyatlarning vujudga kelish yoki bekor bo'lish vaqti ko'rsatilgan bitimlarga aytiladi.

Mulk – mulkdorning o'z mol-mulkiga nisbatan, uchinchi shaxsning o'zganing mol-mulkiga hamda mulkdor va ashyo o'rtasidagi aloqadorlikka nisbatan munosabati

Mulk huquqi – mulk huquqi shaxsning o'ziga qarashli mol-mulkka o'z xohishi bilan va o'z manfaatlarini ko'zlab egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish, shuningdek o'zining mulk huquqini, kim tomonidan bo'lmasin, har qanday buzishni bartaraf etishni talab qilish huquqi

Mulkiy munosabatlar - ishtirokchilarning tengligiga, qiymat xarakteriga, tekinga yoki haq evaziga amalga oshirilishiga, munosabat ishtirokchilarining xatti-harakatlari bevosita ularning o'zlari tomonidan baholanishiga asoslanadigan vujudga kelish asosida mol-mulk va moddiy ne'matlar yotadigan munosabatlardir.

Mulkiy xarakterda bo'lmagan shaxsiy munosabatlar - shaxsning o'zi bilan bevosita bog'liq bo'lgan va undan begonalashtirilmaydigan huquqlardir.

Munitsipal mulk – davlat hokimiyati mahalliy organlarining mol-mulki, mahalliy budjet mablag'lari, munitsipal uy-joy fondi va kommunal xo'jalik, korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, xalq ta'limi, madaniyat, sog'liqni saqlash muassasalari, shuningdek boshqa mol-mulk

Muomala layoqati - fuqarolarning o'z harakatlari bilan fuqarolik huquqlarini olish, amalga oshirish, o'zlari uchun fuqarolik burchlarini vujudga keltirish va ularni bajarish layoqatidir

Navbatdagi garov – garovga qo'yilgan mol-mulk boshqa talablarni ta'minlash uchun yana bir garov narsasiga aylanishi

Negator da'vo – mulkdor o'z huquqlarining har qanday buzilishini, garchi bu buzish egalik qilishdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmasa ham, bartaraf etishni talab qilishi

Neustoyka – qonun hujjatlari yoki shartnoma bilan belgilangan, qarzdor majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdipda kreditorga to'lashi shart bo'lgan pul summasi

Neustoyka shakllari – jarima yoki penya

Nomoddiy ne'matlar – qonun tomonidan tan olinadigan, muhofaza qilinadigan moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan hamda egasining shaxsidan ajratish mumkin bo'lmagan ne'matlar va erkinliklar.

Oilaviy korxona - uning ishtirokchilari tomonidan tovarlar ishlab chiqarish (ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish) va realizatsiya qilishni amalga oshirish uchun ixtiyoriy asosda, oilaviy korxona ishtirokchilarining ulushli yoki birgalikdagi mulkida bo'lgan umumiy mol-mulk, shuningdek oilaviy korxona ishtirokchilaridan har birining mol-mulki negizida tashkil etiladigan kichik tadbirkorlik sub'ektidir.

Ommaviy mulk huquqi - Respublika mulki va ma'muriy-hududiy tuzilmalar mulkidan (munitsipal mulk) iborat bo'lgan davlat

Ommaviy shartnoma - tashkilot tomonidan tuzilgan hamda uning bunday tashkilot o'z faoliyati xususiyatiga ko'ra o'ziga murojaat qiladigan har bir shaxsga nisbatan amalga oshirishi shart bo'lgan tovarlar sotish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish sohasidagi vazifalarini (chakana savdo, umumiy foydalanishdagi transportda yo'lovchi tashish, aloqa xizmati, energiya bilan ta'minlash, tibbiy xizmat, mehmonxona xizmati va sh.k.) belgilab qo'yadigan shartnoma

Opertav boshqarish huquqi - davlat korxonasi, shuningdek muassasasining o'zlariga biriktirib qo'yilgan mol-mulkka nisbatan qonunda belgilab qo'yilgan doirada, o'z faoliyatining maqsadlariga, mulkdorning topshiriqlariga hamda mol-mulkning vazifasiga muvofiq holda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquq

Pul - iqtisodiyotni rivojlantirishning eng muhim elementlaridan biri hisoblanib, barcha tovarlarning umumiy ekvivalenti.

Real bitim deb, o'zaro kelishuvga muvofiq, ashyolar yoki pulni topshirish paytida huquq va majburiyatni vujudga keltiradigan bitimga aytiladi. Real bitimlarga qarz, omonat, yuk tashish shartnomalarini misol qilib ko'rsatsa bo'ladi.

Respublika mulki - yer, yer osti boyliklari, suv, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy boyliklar, davlat hokimiyati va boshqaruvi respublika organlarining mol-mulki, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan madaniy va tarixiy boyliklar, respublika budjetining mablag'lari, oltin zahirasi, davlatning valyuta fondi va boshqa fondlari respublika mulkidir, shuningdek korxonalar va boshqa mulkiy komplekslar, o'quv, ilmiy, ilmiy-tadqiqot muassasalari va tashkilotlari, intellektual faoliyat natijalari, basharti bular budjet yoki davlatning o'zga mablag'lari hisobidan yaratilgan yoki sotib olingan bo'lsa, boshqa mol-mulk

Servitut (lotincha "servire" - xizmat ko'rsatish) - o'zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi

Subsidiar javobgarlik - qonun hujjatlari yoki majburiyat shartlariga muvofiq asosiy qarzdor bo'lgan boshqa shaxsning javobgarligiga qo'shimcha ravishda javobgarlik

Sub'ektiv huquq - muayyan huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxsga tegishli huquq tushuniladi.

Tijorat vakilligi – bir shaxsning tadbirkorlar shartnomalar tuzayotganida ikkinchi shaxs nomidan doimo va mustaqil suratda vakillik qilishi.

Tor ma'noda fuqarolik huquqi manbalari - fuqarolik qonunchiligidan iborat bo'lib, ular faqat FK va uning asosda qabul qilingan qonun hujjatlari yig'indisi.

Turar joy - fuqarolarning doimiy yashashiga mo'ljallangan, belgilangan sanitariya, yong'inga qarshi, texnik talablarga javob beradigan, shuningdek belgilangan tartibda maxsus uylar (yotoqxonalar, vaqtinchalik uy-joy fondi uylari, nogironlar, faxriylar, yolg'iz qariyalar uchun internat-uylar, shuningdek bolalar uylari va boshqa maxsus maqsadli uylar) sifatida foydalanishga mo'ljallangan joylar deb hisoblanadi.

Ulushli mulk – mulkdorlardan har birining mulk huquqidagi ulushi aniqlab qo'yilgan mol-mulk

Umumiy mulk – ikki yoki undan ortiq shaxsning egaligida bo'lgan mol-mulk

Uchinchi shaxs foydasiga tuzilgan shartnoma – taraflar qarzdor ijroni kreditorga emas, balki shartnomada ko'rsatilgan yoki ko'rsatilmagan, qarzdordan majburiyatni o'z foydasiga bajarishni talab qilish huquqiga ega bo'lgan uchinchi shaxsga bajarishi majbur deb belgilab qo'ygan shartnoma

Fidutsiar bitim - taraflarning o'zaro ishonchga asoslanadigan bitimlarga asoslanadi.

Fuqarolar (jismoniy shaxslar) - O'zbekiston Respublikasining fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

Fuqarolik qonun hujjatlari – fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor bo'lishi bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladigan FK va boshqa qonun hujjatlari yig'indisi.

Fuqarolik huquq layoqati - fuqarolarga o'zlarining moddiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish maqsadida xilma-xil huquqiy munosabatlarga kirishishning yuridik imkoniyatini beradigan huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati.

Fuqarolik huquqi – yuridik jihatdan teng bo'lgan sub'ektlar o'rtasidagi mulkiy va shaxsiy-nomulkiy munosabatlarni tartibga soladigan hamda mustahkamlaydigan huquqiy normalar yig'indisidir.

Fuqarolik huquqi (o'quv kurs sifatida) - fuqarolik huquqi predmeti va metodalariga nisbatan fuqarolik huquqi fanining xulosalari va qonunlari, fuqarolik qonunlar va boshqa huquqiy aktlarning mazmuni, ijtimoiy munosabatlarning fuqarolik-huquqiy boshqaruvi mexanizmi, fuqarolik qonunchiligining paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganadi.

Fuqarolik huquqi metodi – bu mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlar bilan bog'liq ijtimoiy sohada yuridik usullar yig'indisi, yuridik ta'sir vositalarini qo'llashni ifoda etuvchi tartib va qoidalar yig'indisidir.

Fuqarolik huquqi fani - fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida yuzaga kelgan o'zaro bog'liq tushunchalar, qarashlar, xulosalar, mulohazalar, fikrlar, konsepsiyalar va nazariyalar tizimidan iboratdir.

Fuqarolik huquqi funksiyalari - mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarga yuridik ta'sir etishning asosiy yo'nalishlari bo'lib, ularning mazmuni huquqning mohiyati va jamiyat hayotidagi ijtimoiy vazifasi bilan belgilanadi.

Fuqarolik huquqida muddati - aniq belgilangan, o'tishining boshlanishi va tamom bo'lishi muayyan huquqiy oqibatlarni vujudga keltiradigan, fuqarolik huquqlarini amalga oshirish va muhofaza qilishga qaratilgan paytlar va vaqt davrlari.

Fuqarolik huquqining asosiy tamoyillari (prinsiplari) - bu barcha fuqarolik qonunlari mazmuniga singdirilgan asosiy, boshlang'ich qoidalardir.

Fuqarolik-huquqiy munosabat - yuridik jihatdan teng bo'lgan shaxslar o'rtasida bo'ladigan va fuqarolik-huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatga aytiladi.

Fuqarolik-huquqiy munosabat sub'ektlari - fuqarolik-huquqiy munosabat huquqiy normalar bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy munosabat ishtirokchilari -O'zbekiston Respublikasi FKning 2-moddasi 2-qismiga muvofiq, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat.

Fuqarolik-huquqiy munosabat elementlari - huquqiy munosabat sub'ektlari, mazmuni va ob'ektlaridan iboratdir.

Fuqarolik-huquqiy munosabatlarning ob'ekti - huquq sub'ektlarining harakatlari qaratilgan, huquq va majburiyatlar uning ustida belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlar.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning mazmuni - shu munosabatda qatnashuvchi shaxslarning sub'ektiv huquqlari va burchlari.

Fuqarolik-huquqiy munosabatning ob'ekti - fuqarolik-huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning harakatlari qaratilgan hamda sub'ektiv huquqlari va majburiyatlari belgilangan moddiy va nomoddiy ne'matlarga aytiladi.

Xo'jalik shirkati - muassislarning (ishtirokchilarning) ulushlariga (hissalariga) bo'lingan ustav fondiga (ustav kapitaliga) ega bo'lgan tijorat tashkiloti.

Xo'jalik yuritish huquqi - bu unitar korxonasiga o'z tijorat faoliyatini yuritish maqsadida, mulkdor tomonidan birlashtirilgan mol-mulkdan foydalanishi bo'yicha cheklangan ashyoviy huquq

Xususiy korxona - mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot.

Xususiy mulk huquqi - shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir

Xususiy mulk huquqining ob'ektlari - qonun bilan man etilgan ayrim ashyolardan tashqari har qanday mol-mulk

Xususiy mulk huquqining sub'ektlari - fuqarolar, xo'jalik shirkatlari va jamiyatlari, kooperativlar, jamoat birlashmalari,

ijtimoiy fondlar va davlatga qarashli bo'lmagan boshqa yuridik shaxslar

Harakatlar - fuqarolik-huquqiy munosabatlarda qatnashuvchi shaxs (yoki shaxslar) ning erki bo'yicha qilinadigan huquq yo'l qo'ygan va huquq yo'l qo'ymagan harakati-yuridik faktlar hisoblanadi.

Homiylik — o'n to'rt yoshdan o'n sakkiz yoshgacha bo'lgan yetim bolalarni va ota-onasining qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarni, shuningdek sud tomonidan muomala layoqati cheklangan fuqarolarni ularga ta'minot, tarbiya va ta'lim berish, ularning mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida joylashtirishning huquqiy shaklidir. Sog'lig'ining holatiga ko'ra mustaqil ravishda o'z huquqlarini amalga oshira olmaydigan va o'z majburiyatlarini bajara olmaydigan voyaga yetgan muomalaga layoqatli fuqarolarga bu shaxslarning iltimosiga ko'ra homiylik belgilanishi mumkin.

Huquq manbasi - umumiy ma'noda huquqning ifoda etilish shakli tushuniladi.

Huquqiy odat - uzoq davr mobaynida amalda bo'lish natijasida shakllangan va davlat tomonidan umummajburiy qoida sifatida tan olingan yurish-turish qoidasidir.

Cheklangan javobgarlik - majburiyatlarning ayrim turlari bo'yicha hamda muayyan faoliyat turi bilan bog'liq majburiyatlar bo'yicha qonunda zararni to'la qoplashga bo'lgan huquqning cheklainishi

Shartli bitim deb, taraflar o'rtasida tuziladigan bitimning amalga oshirilishi yoki bekor bo'lishi, biror-bir shartga bog'lab qo'yilishiga aytiladi.

Shartnoma - ikki yoki bir necha shaxsning fuqarolik huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvi

Sho'ba xo'jalik jamiyati - bir (asosiy) xo'jalik jamiyati yoki shirkati ikkinchi xo'jalik jamiyatining ustav fondida undan ustunlik mavqeiga ega bo'lgan holda ishtirok etishi tufayli yoxud ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq yo bo'lmasa boshqacha tarzda ikkinchi xo'jalik jamiyati tomonidan qabul qilinadigan qarorlarni belgilab berish imkoniga ega bo'lgan xo'jalik jamiyati.

Erk - bu shaxsning biron-bir maqsadga erishishi uchun oldindan belgilangan va asoslangan sub'ektiv ahamiyatga ega bo'lgan ahd qilishidan, xohish bildirishidan iborat.

Yuridik faktlar - amaldagi qonunlar va boshqa huquqiy hujjatlar fuqarolik huquq va majburiyatlarni, ya'ni fuqarolik-huquqiy munosabatlarni vujudga keltirish, o'zgartirish va bekor qilish bilan bog'laydigan real harakat tushuniladi.

Yuridik shaxslar smetasi - muassasaga uning harajatlarini qoplash maqsadida mulkdor tomonidan birlashtirilgan mol-mulklar yig'indisini o'zida ifodalovchi vositadir.

Yashash joyi - fuqaroning doimiy yoki asosan yashab turgan joyi.

Boltayev Mansurjon Sotivoldievich

QAYDLAR UCHUN

FUQAROLIK HUQUQI

DARSLIK

60112100 – Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi

Muharrir:	X. Taxirov
Tehnik muharrir:	S. Melikuziva
Musahhih:	M. Yunusova
Sahifalovchi:	A.Ziyamuhamedov

Nashriyot litsenziya № 2044, 25.08.2020 y.

Bichimi 60x84¹/₁₆. "Cambria" garniturası, kegli 16.
Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 15.75. Adadi
100 dona. Buyurtma № 2118684

Osiyo tur MCHJda chop etildi.

ISBN 978-9910-902-69-7

9 789910 902697